مهران

جلد ۲۴

نمبر ۴

سال ۱۹۷۵ع

سنڌ سڌار
نمبر ۹ ڪراچي جمعہ تاريخ ۲۷ مهينو سيپٽمبر ۱۸۷۸ع جلد ۱
اطلاع
اطلاع

سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت وقت، سنڌي زبان ۾ جيڪي اوائلي اخبارون نڪتيون، تن ۾ هفتيوار ”سنڌ سڌار“ گهڻو مشهور آهي. هت مذڪور اخبار جي جمعي ڏينهن، تاريخ ۲۷ سيپٽمبر ۱۸۷۸ع واريءَ اشاعت جي پهرئين صفحي جو عڪس، ”مهراڻ“ جي مهربان پڙهندڙن جي ملاحظي لاءِ، شايع ڪجي ٿو.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۲۴] [نمبر ۴

آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر

۱۹۷۵ع

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.

ايڊيٽر: غلام محمد "گرامي"

اسسٽنٽ ايڊيٽر: "ناشاد"

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.
(پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد سنڌ)

مواد موڪلڻ جي ائڊريس:

ايڊيٽر "مهراڻ" ٽماهي

پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد، سنڌ.

خريداريءَ لاءِ ائڊريس:

مئنيجر

سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال،
پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد، سنڌ.

قيمت: ٤-٠٠ رپيا

ساليانو چندو ١٥-٠٠ رپيا

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro,
Secretary, Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press. Hyderabad Sind.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

فهرست

شعر

شيخ اياز	۲
تنوير عباسي	۵
امداد حسيني	۹
سحر امداد	۲۱
"تاج" بلوچ	۲۷
"سرويچ" سجاولي	۳۲
"نعيم" دريشاني	۳۷
سرو پچند ر "شاد"	۴۱
"پروانو" ڀٽي	۴۵
"نقاش"	۴۶
"ذوالفقار" راشدي	۵۰
علي محمد "خالدي"	۵۱
ڊاڪٽر اسدالله شاهہ "بيخود" حسيني	۵۳
"سليم" ڳاڙهوي	۵۴
"انور" هالائي	۵۶
"محبوب" سروري	۵۷
الهداد "عاصم"	۵۸
"نعيم" تقوي	۵۹
بهاول خان لغاري	۶۰
عبدالقيوم "صائب"	۶۱
"تاج" جويو	۶۲
"منير" سولنگي	۶۳
مير محمد پيرزادو	۶۴
"عاجز" آچڙ	۶۵
"ادل" سومرو	۶۶
نصير "شاد" مرزا	۶۷
"ڪنول" سنڌي	۶۸
"پون" سنڌي	۶۹
پريو "ساگر"	۷۰
"ساگر" سومرو	۷۱
اياز "گل"	۷۲

افسانا

١. مٿل ويساھ	ـ شوڪت حسين شورو	٧٥
٢. ڪوٽ جي پِٽ	ـ عبدالقادر جوڻيجو	٧٩
٣. آهي ڏينهن، آهي ليڻهن	ـ اجم عباسي	٨٤
٤. مُنهنجا پاڳ، هن جا پاڳ	ـ محمد دائود بلوچ	٩٥
٥. بد بختي	ـ يوسف السباعي سنڌيڪار: محبوب علي جوکيو	١٠٢
٦. پنکل مُرغابي	ـ سيد محمد علي جمال زاده اصفهاني سنڌيڪار: پروفيسر محمد اسحاق ابڙو	١٠٨
٧. ٽس	ـ ٽامس هارڊي سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ	١١٨
ـ مٽيءَ جا رالديڪا (ريڊيائي ناٽڪ)	ـ سجاد حيدر سنڌيڪار: انور بلوچ	١٢٥

مقالا

١. اصفهان نصف جهان ۽ سنڌم سنڌ سونهاري	ـ سيد حسام الدين راشدي	١٤١
٢. سنڌي ادب جا نوان موڙ	ـ ڊاڪٽر غلام علي الانا	١٥٣
٣. سنڌي ٻوليءَ ۾ چيپل سفرناما	ـ قاضي عبدالمجيد "عابد"	١٧٣
٤. سنڌي موسيقي ـ صدين جي آئيني ۾	ـ الياس عشقي	١٧٩
٥. مغل شهنشاهن جو روزالو دستورالعمل	ـ سيد بچل شاهه	١٩٠
ـ ثقافتي سرگرميون [اولهه جرمنيءَ ۾ "سوهن جي دڙي جي شام"]	ـ ڊاڪٽر انيمري شمل	١٩٥
ـ آديسي آئي ويا... (انجم هالائي ۽ شهنشاهه هالائي)	ـ "انور" هالائي	١٩٧

گذارش

جديد ادب:

سنڌي جديد ادب ۽ ان جو مقصد ۽ افادي پهلو- خاص طرح سان شعر و شاعري- هر خيال سان توجهه جي قابل آهي. اهو نن کي اهڙيون خصوصيتون رکي ٿو، جن ڏانهن اسان جي ڪهڻ دوستن جو ممڪن آهي ته خيال نه ويو هجي. افسوس اهو آهي ته اڄڪلهه هن فن جون رڳو اوڻايون ئي شمار ڪيون وڃن ٿيون، حالانڪ "عيبِ مئي جمله بگفتي، هنرش نيز بگو" تي به خيال رکڻ گهرجي.

سنڌي جديد ادب جي لساني خصوصيت اها آهي جو منجهس زبان جي سلاست ۽ لطافت سان گڏ، هن دؤر جي قومي ۽ تهذيبي، اخلاقي ۽ ثقافتي روح ۽ مزاج جي ترجماني موجود آهي. ٻيو ته هن ادب ۾ اصليت ۽ پنهنجائپ آهي. ان جا ڪردار، استعارا ۽ ڪنايا، سڀ هتي جي تاريخ ۽ تهذيب سان ورتل آهن. هروڀرو ايران ۽ يورپ جي تقليد ڪانه ڪئي وئي آهي.

هن فن جي اها به خصوصيت آهي، جو ان ۾ فنڪار جي ذاتي تجربي ۽ مشاهدي کي بنيادي حيثيت حاصل آهي. رڳو مٽيل ۽ ڪٽيل، زنگ آلود ۽ فرسوده فن کي ورجايو نٿو وڃي؛ نه ڪو ٻاهرين ۽ ڏارين استعارن سان، اجنبي ۽ غيرمانوس، ڏاريو ۽ اڌارو ماحول پيدا ڪيو ٿو وڃي.

اها به هڪ حقيقت آهي ته موجوده دؤر ۾، اسان جي ڪلاسيڪي ادب جي سڀني مشهور ۽ مقبول صنفن کي، اسان جي جديد شعر قبول ڪيو آهي. اسان جي جديد شعر انهن پراڻين صنفن- بيت، دوهي، ڪافي ۽ وائيءَ ۾ فني تجديد ۽ اجتهاد جا ڪيئي سهڻا ۽ حيات‌آفرين تجربا ڪيا آهن. نتيجو اهو نڪتو آهي جو جديد شعر، پنهنجي دؤر جي روح جي نه فقط ترجماني ڪري چڪو آهي، پر ان سان گڏ سنڌ جي ڪلاسيڪي صنفن جي حفاظت جو سامان پڻ پيدا ڪري رهيو آهي؛ ٻيءَ صورت ۾ سنڌ جو شعر، غزل ۽ نظم تائين محدود رهجي وڃي ها ۽ سنڌي ادب ڪلاسيڪي ادب کان محروم ٿي وڃي ها. ان حالت ۾ ڪلاسيڪي ادب جي بزرگن- لطيف، سچل، سامي، شاهه ڪريم، خليفي صاحب، ميين عنات رضوي، صادق فقير جو ڪلام، مقدس پوٿين ۽ پستڪن جي صورت ۾ رهجي وڃي ها، جن کي نه ڪو نئون نسل پڙهڻ لاءِ تيار ٿئي ها ۽ نه ڪو ان کي سمجهڻ لاءِ ڪوشش ڪري ها. ان طرح سنڌي اديب ۽ نوجوان نسل نه فقط اِيتري شاهڪار ڪلام، ان جي اصناف ۽ ان جي پيغام کان محروم رهجي وڃي ها، پر ان سان گڏ سنڌي زبان جو سرمايو ۽ ذخيرو به گهٽجي وڃي ها. سنڌي ڪلاسيڪي زبان يا ته سنسڪرت ۽ پراڪرت زبانن وانگر سمجهڻ ۽ پرجهڻ کان ٻاهر رهجي وڃي ها، يا عبراني ۽ سرياني

زبانن وانگر لکڻ ۽ پڙهڻ کان محروم رهجي ويجي ها: نه ڪو لوڪ ادب جي شستہ ۽ شائستہ ٻولي ۽ لغت کي حيات جاودان نصيب ٿئي ها ۽ نہ ڪو بيت، دوهي، ڪافي ۽ وائيءَ جو ڪو وجود بچي ها.

سنڌي ادب تي اهو احسان 'جديد ادب' جو ئي آهي، جنهن نہ فقط انهن صنفن کي دوباره زندگي عطا ڪئي آهي، پر ان سان گڏ انهن صنفن ۾ جديد روح، جديد رنگ ۽ امنگ پيدا ڪئي آهي ۽ جديد سائنسي متقضيات ۽ سماجي عوامل جي دقيق مسئلن جي نقاب ڪشائي ڪئي آهي.

اهي ڪلاسيڪي صنفون، جي هيستائين فقط داستان سرائيءَ ۽ قصہ گوئيءَ، عشقيہ مضمون ۽ حسن جي ترجمانيءَ تائين محدود رهجي ويون هيون ۽ تاريخي طور عمر مارئي، سسئي پنهون، مومل راڻو ۽ ليلا چنيسر ئي فني موضوع رهندا آيا آهن، تن ۾ نہ فقط هيئت جي لحاظ سان نواڻ پيدا ڪئي وئي آهي، پر موضوع جي لحاظ سان بہ انهن ۾ نواڻ ۽ پنهنجائپ پيدا ڪئي وئي آهي.

جديد ادب وارن عمر مارئي ۽ سسئي پنهون کي ڳايو وڄايو آهي، پر اهي تاريخ جي پراڻن داستانن وارا ڪردار ناهن. جديد ادب وٽ اهي سڀ ڪردار نہ فقط زنده آهن، پر موجود بہ آهن. موجوده دؤر ۾ بہ عمر آهن ۽ موجوده دؤر ۾ بہ ماروبون آهن. ان ريت جديد ادب وارن فنڪارن جڳ بيتيءَ کي آپ بيتيءَ بنائي، ادب ۽ فن جي صحيح نموني ۾ ترجماني بہ ڪئي آهي ۽ آبياري بہ ڪئي آهي. 'حال' جي ترجماني فقط جديد ادب سان ئي وابستہ آهي.

جديد ادب ۾ 'خيال' جي نواڻ ۽ ندرت کي بہ وڏي اهميت حاصل آهي. خيال پراڻو هجي يا نئون، ان کي ڪڏهن جديد اسلوب پهرايو ويجي ٿو، تہ ڪڏهن ڪيس هن لئين دؤر جي ڪنهن نہ ڪنهن نئين مسئلي سان ملايو ويجي ٿو ۽ ان ۾ زندگيءَ ۽ ماحول جي عڪاسيءَ ۽ ترجمانيءَ جا قدر پيدا ڪري، ندرت ۽ تازگي پيدا ڪئي ويجي ٿي. لهذا ان قسم جي اصلاح ۽ ترقيءَ جي اهميت ۽ ضرورت کي اهي ماڻهو سمجهي سگهن ٿا، جي فن جي ارتقا کان واقف آهن.

سنڌي جديد ادب جي فني سلسلي ۾ هڪ اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ ان جي پرک ۽ جاچ لاءِ جي بہ معيار قائم ڪري سگهجن ٿا، اهي نہ ڌاريا آهن ۽ نہ اڌارا آهن: انهن جون پاڙون سنڌي ڪلاسيڪي ادب ۾ کتل آهن. جديد ادب وارن نہ فقط انهن سرچشمن سان پنهنجي فن جو ربط ۽ ڳانڍاپو قائم رکيو آهي، بلڪ ان ۾ پنهنجي زبان جي مسئلن ۽ تقاضائن جي ترجماني بہ ڪئي آهي. فني حيثيت سان اها ترقي بہ آهي، تجديد بہ آهي ۽ اجتهاد بہ آهي. ظاهر آهي تہ جديد ادب جو اهو طريقہ ڪار پائدار بہ آهي ۽ اصليت پسند بہ آهي، اهوئي سبب آهي جو اڄ پراڻي رنگ وارن بيتن، ڏوهيڙن، ڪافين ۽ وائين لکڻ وارا ڪامياب شاعر تمام ٿورا آهن، جالاهہ تہ سنڌ فن کي پرکڻ وارا ساڃ ۽ توراڙا اڳيئي موجود آهن. انهن جي مقابلي ۾ ٻي شاعري - غزل ۽ نظم جي سلسلي ۾ جو ڪجهہ بہ لکيو ويجي ٿو، اهو پرکڻ کان سواءِ ئي قبول ڪيو ويجي ٿو، جالاهہ تہ انهن جا ماڻ اسان جي ڪلاسيڪي ادب ۾ آهن ئي ڪين: سنڌي ادب جي بنيادي ۽ اصلي صنفن جي مقابلي ۾ اهي صنفون اڌاريون ۽ ڌاريون آهن. فن جي حيثيت

سان ۽ ۽ مواد جي حيثيت سان ۽ سنجهن سنڌي زبان، ادب، ثقافت، تاريخ ۽ تهذيب جي ڪا ٻوءِ ۽ ڪانه آهي، انڪري انهن جا ماڻ ۽ ماپا ۽ ڌاريا ۽ اڌارا آهن ته موضوع ۽ مواد ۾ به پنهنجائپ ڪانه آهي.

ان سلسلي ۾ موضوع ۽ مواد، اسلوب ۽ هيئت جي اصلاح ۽ تجديد هوندي به، ڪن فردن پاران، جديد تجربن ۾ ڪجهه ابهام ۽ اجمال، پيچيدگي ۽ پوليدگيءَ جي شڪايت ڪئي ويئي آهي، جا ڪنهن حد تائين اوائلي تجربن ۾ موجود ٿي سگهي ٿي. باقي معترض پاران سنهرو پڌي جديد ادب جي خلاف سهم هلائڻ ۾ ته ڪابه افاديت ڪانه ٿي نظر اچي. ائين ڪندي، ان سلسلي ۾ جديد فنڪارن جي تجربن ۾ ڪافي حد تائين رمزيت ۽ اشاريت جي ابهام ۽ مهمل استعمال کان پهلوتهي ڪئي ويئي آهي. جديد ادب هن وقت فني پختگيءَ جي اهڙي منزل تي پهچي چڪو آهي، جنهن جي تحسين ڪرڻ کان رهي نه ٿو سگهجي. البت ان فن کي سمجهڻ ۽ پروڙڻ لاءِ سنجيدگيءَ ۽ متانت سان ڪوشش ڪرڻ جڳائي. اعتراض براءِ اعتراض جو ته ڪوبه علاج ناهي.

جديد ادب رڳو پراڻين صنفن جي تجديد ۽ تحفظ تائين ئي محدود ناهي. ان ۾ غزل ۽ نظم سان گڏ، ترائيل ۽ سانيٽ، نظم معري ۽ آزاد نظم جا پڻ ڪيئي سهڻا مثال پيدا ٿي چڪا آهن. ان فن جي مشق ۽ رياض کي ڏسي، اها اميد پيدا ٿي آهي ته مزيد ذهن سالن اندر اپا ۽ وڌيڪ فن جي تجديد ٿي سگهندي ۽ جديد اديب، پنهنجي اجتهاد سان، هنن صنفن کي ڪمال تائين پهچائي سگهندو. ان سلسلي ۾ ڪي اهڙا مثال به پيدا ٿي چڪا آهن، جن ۾ فارسي ۽ عروض جا مختلف ارڪان ملائي، ڪي نوان تجربا ڪيا ويا آهن. اها به اميد آهي ته اڳتي هلي اهي اوان تجربا پنهنجيءَ جاءِ تي ڪا مستقل هيئت بنجن ۽ سنڌي ادب کي جديد سرمايه سان مالامال ڪري سگهن.

جديد ادب ۾ ترنم ۽ موسيقيت کي به شمار ڪري سگهجي ٿو. اسان وٽ جو راڳ آهي، اهو ساڳيو ڪلاسيڪي هندي فن آهي، جنهن کان اسان جا نوان اديب بيخبر ناهن. اها ٻي ڳالهه آهي ته ادائگيءَ جي سلسلي ۾ البت اسان جا نوجوان اديب قاصر آهن. هڪ ته اڪثر طور تي اهي پنهنجي شاهڪار ڪلام کي ڪنهن به رنگ ۾ ڳائي نه ٿا سگهن، ۽ نه ڪو وري وٽن پنهنجي ڪلام کي ڳارڻ جا ڪي ذريعا ئي موجود آهن. ڪين پيو نه ته به جهونگارڻ جي حد تائين مشق ڪرڻ گهرجي، ۽ پنهنجي سنڌي راڳ لاءِ علمي سطح تائين شناس ۽ واقفيت حاصل ڪرڻ بيحد ضروري آهي.

ان سلسلي ۾ اها شڪايت به بار بار دهرائي ويئي آهي ته اسان جي فني ادارن سان خاص طور تي ريڊيو اسٽيشنن تي نوجوان ۽ جديد شاعرن جو ڪلام آٽي ۾ لوڻ جي مثال نشر ڪيو ٿو وڃي، ۽ ريڊيائي ۽ ٽي. ويءَ جي مشاعرن ۾ ڪين ايتري اهميت نه ٿي ڏني وڃي، جنهن جي هو لائق آهن، ان ڪري سندن فن ۽ ان جي فروغ لاءِ ڪابه همه گير صورت پيدا

ٿي نہ سگھي آهي. ان حالت ۾ انھن کي آفرين آهي، جو هو نشريات جي ان عدم توجهيءَ جي عالم ۾ بہ مخلصاڻي طور تي خدمت ڪري رهيا آهن.

ان سلسلي ۾ ادبي ادارن تي بہ فرض آهي تہ هو جديد ادب جي شاهڪارن کي شايع ڪن، جن سان جديد دؤر جي جديد تقاضائن سان شناسائي پيدا ٿي سگهي، ۽ ماضيءَ ۽ مستقبل جي وچ ۾ 'حال' جو خال رهجي نہ وڃي.

شڪريو:

آخر ۾ سنڌي زبان جي آنهن اديبن ۽ شاعرن، عالمن ۽ محققن، افسانہ نگارن ۽ ڊرامہ نويسن جو شڪريو ادا ڪرڻ لازم آهي، جن مهراڻ لاءِ پنهنجو شاهڪار مواد موڪليو آهي. اصل ۾ مهراڻ جي افاديت ۽ مقبوليت انهن صاحبن جي تعاون جي مرهون منت آهي. اسان جا ڪرمفرما ۽ مهربان ليکڪ جنهن محبت سان مهراڻ سان پنهنجو قلمي سات جاري رکندا اچن ٿا، ان لاءِ ادارو سندن ٿورائتو آهي. اميد آهي تہ آئينده بہ ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ مهراڻ سان سندن مخلصاڻو تعاون قائم رهندو.

ادارو، بورڊ جي سيڪريٽري محترم غلام رباليءَ جو ازحد ٿورائتو آهي، جنهن صاحب جي صلاح ۽ مشوري سان مهراڻ جي معيار کي برقرار رکڻ ۾ وڏي مدد ملندي رهي ٿي.

ان طرح بورڊ جي پريس مئنيجر محترم الهبچايو يوسف زئي ۽ سندس عملي دستور موجب طباعت جي سلسلي ۾ جنهن محنت ۽ دلچسپيءَ سان تعاون ڪيو آهي، ادارو آن لاءِ ٿورائتو آهي.

بورڊ جي بوڪ اسٽال جي مئنيجر مسٽر محمد امين بلوچ ۽ سندس عملي مهراڻ کي اديبن ۽ شاعرن، ايجنٽن ۽ خريدارن تائين جلد رسائڻ لاءِ جنهن انهماڪ سان ڪم ڪيو آهي، ان جو اعتراف ڪرڻ لازم آهي.

آخر ۾ مهراڻ جي اسسٽنٽ ايڊيٽر مسٽر "ناشاد" جو شڪريو ادا ڪرڻ واجب آهي، جنهن رسالي کي معياري بنائڻ ۾ دستوري تعاون جو سرگرم مظاهرو ڪيو آهي. — غ. ر. گ

١

شعر

”شاعرن جي سڀ کان وڏيڪ شاهڪار تخليقن ۾، هڪ بلند درجي جو آدرشي پيغام هوندو آهي، مستقل عظمت واري اها شاعري آهي، جنهن ۾ اهڙن جذبن جو اظهار هوندو آهي. شاعر جو تجربو جيترو وسيع ۽ گهرو هوندو، سندس شاعريءَ جي اهميت ۽ عظمت اوترو ئي زيادهہ هوندي.

ماضيءَ جي ڪن عظيم شاعرن جي تخليقن ۾ اسان جذبن جي دولت، حقيقت ۾ عميق نظر، ماڻهن جي زندگيءَ جي اهم واقعن جي تصوير ۽ وقت جي تيز سمجهه ٻوجهه ڏسون ٿا.

اڄ مون کي ان کان وڌيڪ يقيني سچائي ٻي ڪا، ڏسڻ ۾ نه ٿي اچي ته ڪنهن سماجي پيغام کان سواءِ، سماجي مسئلن کي چيڙڻ بنان، ڪنهن به نظم جي تخليق ممڪن ناهي... آءٌ اڄ عوام سان ڳالهه ڪلهي سان ملائي هلڻ جي اهم ضرورت محسوس ڪيان ٿو.“

— مرزا ترسون زاده

شيخ اياز

وايون

(١)

تنتر تيز آڌار-
جوين ٻني ڏينهڙا.
اڄ، رڱي وٽ هٿڙا، ناني مينديءَ ڏار-
جوين ٻني ڏينهڙا.
متان ڦُول ڇڻي وڃن، ڏِئي مُنڌ ميار-
جوين ٻني ڏينهڙا.
مُنڌ! نياڻن کينَ ٿا، ڪنهن سان ڪارا وار-
جوين ٻني ڏينهڙا.

(٢)

تولئه تاماريو کهٽو، سوهڻ منهنجو ماس،
ووه، ۾ وڃ مون کي ڇڏي.
مينديءَ رتم هٿڙا، وارن ڳنديم واس،
ووه، ۾ وڃ مون کي ڇڏي.
اڱڻ سُرها ڏيئڙا سڌماتو آڪاس،
ووه، ۾ وڃ مون کي ڇڏي.
ڳل ڳلن سان لائيام، سُواس ملائي سُواس،
ووه، ۾ وڃ مون کي ڇڏي.
تو ڇو ٻاتا ڳيڙولان، لاهي لوڪ لباس،
ووه، ۾ وڃ مون کي ڇڏي.

(٣)

ڪارو ڪمڙبندي، هو ساموندي جهي،
ماڪ نه موٽي آئيا!
سڙهه نه آيا سير مان، سرتيون سڄ چڙهي،
ماڪ نه موٽي آئيا!

لنگر ناڙيون سڀ وَيا، ونجارا واهي،
ماڳ نہ موٽي آئيا!
جن جي هولڊ هراس آ، ڇيتين ڇولين کهي،
ماڳ نہ موٽي آئيا!
جن جون ڳالهيون ڳائيون، پينڊ! بندر تهي،
ماڳ نہ موٽي آئيا!
مائٽ اوتيو مائٽيون، تن کي ماريندي،
ماڳ نہ موٽي آئيا!

(٤)

مان کيڏانهن؟ مان کيڏانهن؟
آرهڙ پنڌ اڳي کان اوکو، آءٌ ويان جيڏانهن!
مان کيڏانهن؟ مان کيڏانهن؟
کيڏي لنبي واٽ وڃي ٿي منهنجي سڄي ڏانهن!
مان کيڏانهن؟ مان کيڏانهن؟
آءٌ، وڇين جي ويل، نگاهون لهندي پاڇي ڏانهن!
مان کيڏانهن؟ مان کيڏانهن؟

(٥)

جت ٻـ ڪُٽي وڪڙي، سو ڏونگر جو ڏاڪو،
متان هينئون هارئين!
جيسين روهہ ريون ٿئي، تي ڏَر ۾ ڏاڪو،
متان هينئون هارئين!
چوڪي ٿو هُو چوٽين، تي لُڙ لُڙ لياڪو،
متان هينئون هارئين!
شال لـ ڏسان ڏينهڙو، جو وس چڙي واکو،
متان هينئون هارئين!

(٦)

اونداهي اڌ رات ـ
ڏونگر مٿان ڏيئڙا.
چڙهندي رهہ تون چوٽين، ڏک لہ منهنجي ذات.
ور سا جنهن کي پنڌ ۾، پوي ٿي پرڀات.
پر جي مارڳ ۾ مرين، ٿو بہ نہ تنهنجي مات.
جيسين آهي جندڙي، لُڙ لُڙ پُري لات.

(۷)

سائي منهنجا سُڄ جا، ٻُٽ تي ڪيو نهار!
اڪتي وڌ، وسار
منهنجو لوڙهه لَڪن ٻر!
وَر جو مارڳ ٻر مري، هيڻن لـ هنجون هار!
اڪتي وڌ، وسار
منهنجو لوڙهه لَڪن ٻر!
تون ئي منهنجو آجهو، آيري ڏولڪر ڏار!
اڪتي وڌ، وسار
منهنجو لوڙهه لَڪن ٻر!
آءُ بـ تو ۾ آهڙان، تو ۾ ٻهچان ٻار!
اڪتي وڌ، وسار
منهنجو لوڙهه لَڪن ٻر!

(۸)

ڏونگر ڏولاوا گهڻا، ٻـو بـ اهائي واٽ،
متان موٽو سائيوا
ور ور ٻيرا ٻنڌ ۾، لڙيا منجهه لُڙات،
متان موٽو سائيوا
ڪٿهه ۾ ڪاريون چوليون، ڳڳهه، هوا کهوکهات،
متان موٽو سائيوا
آيري ايندو اوچتو، جرڪي ٻوالدي جاٽ،
آهه اِهائي واٽ،
متان موٽو سائيوا

(۹)

هٿين، ٻيرين، مونڙين، ڪاهيو تنهنجي ڪَڏ،
سُپنا منهنجي ساهه جا!
ڏينهون ٻـوءِ ٻَري وَئين، ڏوران ڏيئي ڏڏ،
سُپنا منهنجي ساهه جا!
ورچي موٽان ماڳ ڪان، ايءُ نـ منهنجي آڏ،
سُپنا منهنجي ساهه جا!
چوڌاري تو تون چڪين، کهڙا منهنجا وَڏ،
سُپنا منهنجي ساهه جا!

وهندي رهندي، وهندي رهندي، سون ورن سنڌو
سون ورن سنڌو.

ويرون اينديون، ويرون وينديون،
اٿو ۾ ٻـ آهـنـدي رهندي، سون ورن سنڌو.

تنن تنن انـدر اونهي ٿيندي،
جنن جنن ٻاهر لهندي رهندي، سون ورن سنڌو.

سُور نـ پنهنجو ماڳ مٽيندي،
ساگـــر اور آٻهـنـدي رهندي، سون ورن سنڌو.

چوه چيڻ تان چڱندو رهندو،
کهندي، کهندي، کهندي رهندي، سون ورن سنڌو.

سـنـڌ سُڪاري سـايا ٿيندي،
سُهـنا سُهـنا وهـنـدي رهندي، سون ورن سنڌو.

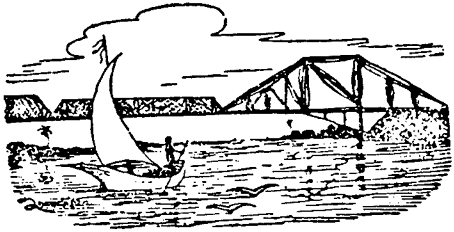

تنوير عباسي

ڏيڙو

(١)
اونداهي ۽ سانت ـ
بن ڳالهين ۾ ٿي ملي،
هينئڙي کي ايڪانت.

(٢)
جرڪيو اهڙيءَ ريت ـ
اونده ۾ جڻ ڪا ڪنول،
منهنجو روشن گيت.

(٣)
واچ ٿي لوڏي وڻ ـ
جهولن ٽاريون خوب ٽيون،
ٽپڪي جا انب چڻ.

(٤)
هوربان وهندڙ واهه ـ
پاڻيءَ تان پاڇا لڏن،
ترڪي وڃي نگاهه.

(٥)
رات وسي برسات ـ
وڄ جو چمڪو تنهن جو منهن،
۽ پوءِ ڪاري رات.

(٦)
رونبو ڪن ان ريت ـ
ماڻهو گپ ـ هاڻا مگر،
ڳائن آجرا گيت.

(٧)
وسي مسلسل سينهن ـ
سڄ رُئل آ تو جيان،
آهي رات نہ ڏينهن.

(٨)
اڄ ايئن تو مرڪيو ـ
پاري جي رات ڪُٽيي وٺي،
سڄ تڙڪو نڪتو.

تون ڇا آهين
تون ڇا آهين

جي تون چاهين سڀڪجهہ آهين
ڪجهہ بہ نہ چاهين
ڪجهہ بہ نہ آهين
جيڪي چاهين
سوئي آهين

هيءَ دنيا آ تنهنجي دنيا
جيئن بہ چاهين
تيئن ئي ٺاهين
توڙي ڊاهين
ٺاهين ڊاهين، ڊاهين ٺاهين
جنهن کي چاهين تنهن کي چاڙهين
جنهن کي چاهين تنهن کي لاهين
لاهين چاڙهين، چاڙهين لاهين
آهين ناهين چاهين چاهين
سڀڪجهہ آهين سڀڪجهہ آهين

هاڻي آءٌ نه سوليءَ چڙهندس
هاڻي تنهنجو وارو آهي

مون هر دؤر ۾ رت هاريو آ
مون هر دؤر ۾ ساهه ڏنو آ
منهنجو ساهه گهٽيو ويو آهي
۽ هر وير ڪٺيو ويو آهي
مون ٿي ٻٽر ڪاڏا آهن
۽ زنجير ٻڌا تا آهن
مان ٿي صليب تي لٽڪيو آهيان
سي ڪپاٽي ڦٽڪيو آهيان
مرڪي مون سڀ سور سٺا ٿي
چپ چپ سڀ الزام ٻڌا ٿي
صدين کان خاموش رهيس مان
۽ ايڏو بي هوش رهيس مان
ماڻهن جو ويساهه کڄي ويو
ماڻهن جو ايمان ڊهي پيو
ماڻهن سمجهيو سچ ڪانئر آ
ماڻهن سمجهيو سچ بي طاقت
جنهن ۾ ناهي ڪائي همت
هاڻي آءٌ نه سوليءَ چڙهندس
هاڻي تنهنجو وارو آهي
مون هٿ ۾ بندوق کنئي آهي ا
منهنجي جهوليءَ ۾ ٻم آهي
پير سنڀالي ٻيهه هينئر تون
تنهنجو مون مان ٿي ڪم آهي
مستقبل جو ڪاتب آهيان
منهنجي هٿ ۾ لوح و قلم آ
تو سقراط کي زهر پياريو
۽ سقراط مئو ناهي پر

منهنجي روپ ۾ آيو آهي
تو منصور کي ڦاهيءَ چاڙهيو
پر منصور مئو ناهي پر
منهنجي روپ ۾ آيو آهي

عيسيٰ کي تو صليب تي چاڙهيو
پر عيسيٰ ڏس جيئرو آهي
منهنجي روپ ۾ آيو آهي
تو هوشوءَ کي گولي هنئي پر
هوشو موٽي آيو آهي
تو هيمونءَ کي ڦاهيءَ چاڙهيو
هيمون اڃا جيئرو آهي

سڀني جو مان بدلو وٺندس
ايستائين مان پيو وڙهندس
جيستائين تون نابود ٿئين
تنهنجو نشان پلي ڪين رهي
وري نه ڪنهن کي همت ٿئي
جو سقراط کي زهر پياري
يا منصور کي ڦاهيءَ چاڙهي

مون هٿ ۾ بندوق کنئي آ
منهنجي جهوليءَ ۾ ٻم آهي
پير سنڀالي ٻيهه هينئر تون
تنهنجو اڄ مون سان ڪم آ
مستقبل جو ڪاتب آهيان
منهنجي هٿ ۾ لوح و قلم آ

هاڻي آءٌ نه سوليءَ چڙهندس
هاڻي تنهنجو وارو آهي.

●

ڪيسين هلنديُن، سونهان ـ مولڪي
اڃا ٻہ اڳتي وڃڻو آهي.

منهنجي واٽ انوکي آهي
جيڪا تنهنجي ناهي ڏئل
تنهنجي سونهن، تنهنجي ساڃهہ
تنهنجي سياڻپ آهي ڳنڍل
تون جيڪي واٽون ٿو ڄاڻين
تن سان ناهي منهنجو ڪم
تنهنجي هڪ هڪ وک کان ليارو
آهي منهنجو قدم قدم
ڪيسين هلندين، سونهان ـ مونڪي
اڃا ٻہ اڳتي وڃڻو آهي.

●

جيڪو آ سوراڻتو
سوني ٿئي آساڻتو

نيڻ تہ منڌ سوا ٻہ وسن ٿا
مينهن تہ آهي منداڻتو
منهنجي هٿ لڳڻ سان ٿي ٿيو
تنهنجو جڳ ڊولاڻتو

ان جي موٽ تہ آهي محبت
آندو جو مون لاءِ تو

●

مون وٽ اڄ، مون وٽ اڄ.
ايئن نہ اڄ جيئن منڌ جا ڳل
ڳاڙها نيرا پيلا ڳل
ٽڙي ۽ ڪن جهرمر ڪجهہ ڏينهن
ايئن جيئن ڪوئي ڪچو نينهن
وڃن هو پاڻ ٻہ ڪومائي
منهنجي دل ۾ ڪهرائي

مون وٽ اڄ، مون وٽ اڄ.
ايئن اہ اڄ جيئن ساوڻ مينهن
ٿورو وقت ڪري ٽڪار
۽ ان کان پوءِ آخرڪار
ساڳي ٻٽ ۽ ساڳي اماٽ
جڻ تہ ٿئي ٿي ڪين هتي ڇاٽ

مون وٽ اڄ، مون وٽ اڄ
ايئن نہ جيئن هيءَ چوڏهينءَ چنڊ
هڪڙي رات هتي ٿو منڊ
۽ پو روز وڃي گهٽبو
منهنجو هاڻ ٻہ ٿئي ٿورو

مون وٽ اڄ، مون وٽ اڄ
ايئن جيئن ڪو ازلي سچ
سدا حسين ۽ سدا جوان
جنهن جا جوڀن نت نوان
جنهن جا جوڀن نت نوان

●

روش تي زماني جي اندر ڀري،
اوهان ڏي ڏسون ٿا تہ دل ٿي ٺري.

اسان سير ۾ پنهنجي ڀوڙي چڙي،
خبر ناهہ ڪاني، ٻڏي يا تري.

اوهن تيز نظرن تہ ڳاري ڇڏيو،
تڪيءَ آس ۾ برف جڻ ٿي ڳري.

هي گل ڳاڙها رهي ڪين سگهي،
نہ چاريو تڏهن ٻي ٿو چانگو چري.

اوهان کي ڏٺوسين تہ معلوم ٿيو،
تہ پيدا ٿياسين اوهان جي ڪري.

اسان اڄ آهيون ۽ اسرت اوهان،
پياربو پياربو اسان کي پري.

●

اک اڙائيندا گهٽا ۽ ليٺهن لائيندا گهٽا،
مون جيان ٻـر نينهن جو ناتـو نڀائيندا گهٽا؟

مون جيان ڪو جان کي جوکي ۾ وجهندو ڪين ڪي،
هونءَ تہ منهنجي سهٽي کي ظاهر ۾ ڀائيندا گهٽا.

هڪڙو مان ئي حال ڀنهنجو ڪين چئي سگهندس ڪڏهن،
حـال منهنجو هـونءَ تـوکـي ٻيا ٻـڌائيندا گهٽا.

تنهنجو منون ۽ زلف تنهنجا، تنهنجا گل ۽ تنهنجا چپ،
صـبـر منهنجي کـي اجـا ٻـي آزمـائـيندا گهٽا.

تون هتين جنهن ڏي الائي ڪيئن وري هيءَ دل چري،
هونءَ تـہ سهٽا دل کي منهنجي هٽا لڀائيندا گهٽا.

راڳ جـو تـنـويـر مـان اڄ تـو اڪيلو ڳائيان،
وقت ايـنـدو جـو انهيءَ کـي ايئن ڳـائيندا گهٽا.

●

او تنويـر اجا ٻـي گوڻائـي جيئڻ لاءِ سهارا آهن،
گل اجا ٻي سُرها آهن، دوست اجا ٻي پيارا آهن.

اڄ رڻـن جـو رولـو آهيان منهنجا رستا نيارا آهن،
جن تي ڪوئي پيرو ناهي سي ئي منهنجا چارا آهن.

هيءَ جي گل ۽ مکڙيون آهن هيءَ جي چنڊ ستارا آهن،
ڪنهن سٽڙي جو مظهر آهن ڪنهن پياري جا اشارا آهن.

هڪڙو ڪمرو اهڙو جنهن جي هرهڪ ڪنڊ ۾ چارا آهن،
جت مانهو ناهـن ات ڪوريئڙن جا وارا نيارا آهن.

جن مان اونده ۾ ٻي جهاڪا ڏئي ٿي جهرمر جوت سدائين،
هيٺ زمين تي ٿورا مانهو، اڀ ۾ ڪيئي تارا آهن.

اڄ ازل کان ويٺو آهيان واٽن ۾ اڃڻ ليڻ وڃائي،
جڻ منهنجا محبوب هتان هاڻي ئي گذرڻ وارا آهن.

موکي تنهنجي اکڙين مان ڪا جوت امرتا جي ٿي جهاڪي،
قاتل جا هيراک انهيءَ جي لاءِ ٿيا هي متارا آهن.

"امداد" حسيني

ساڻيهه جو سندوم

سون کي هر ديس جي هر ويس لئي عزت آهي،
منهنجي شلوار ۽ پهراڻ به ڪو گهٽ ڪونهي؛
آءٌ هر ملڪ جي عظمت کي سڃاڻان ٿو ليڪن،
منهنجي ساڻيهه جو سنسار ۾ ڪو مٽ ڪونهي.

سون رُنو لُڙڪ ته منيءَ ۾ ملي موتي ٿيو،
سون ڏنو لهڪ ته ناريءَ تي نيڙيو ڦل ڪوني؛
نرگس و نستون و سوسن و سنبل ريحان،
مَٽُ آڏيريءَ جي گُل سان نه ڪيان گُل ڪوني.

صنف هرڪا لکيم، آزاد هجي يا پابند،
نظم بي قافيه، سانيٽ، ترائيل، غزل؛
ڳوٺ ۽ شهر رُليس، ديس ۽ پرديس رُليس،
بيت ۽ گيت ۽ وائي جو ملڻو ڪونه بدل.

پرهه جو ڳيت سون ڳاتو هيو سورج جهڙو،
سو سنگهارين جي هٿن منجهه مکڻ بڻجي ويو؛
ها انهيءَ لاڪ رتي ڳيت جو هر سُر سائين،
لوليءَ وارين جو سچو ڳُڻ ۽ لکڻ بڻجي ويو.

ريشم و اطلس و ڪمخواب هجي يا زربفت،
ڪپڙو کهڙو به هجي، تن ڍڪڻ لئي آهي؛
پوءِ ڪيڏو به هجي سُلهه مهانگو تنهن جو،
سونڙي، سوسيءَ ۽ گربيءَ جو مگر مٽ ناهي.

مئي و مينا هجي يا مَنڌُ هجي يا شربت،
سون کي سهني ڪان وڌيڪ آهه ڪُهرَ جو پاڻي؛
منهنجي اريلي زمين اهڙي لڳي ٿي وڻڪس،
لڪ ۾ لٽ پيل، نٽ ۾ سوني ڏاٽي.

مون کي هر ديس جي هر ويس لئي عزت آهي،
منهنجي شلوار ۽ ٻهراڻ ڀي ڪو گهٽ ڪونهي؛
آءٌ هر ملڪ جي عظمت کي مڃان ٿو ليڪن،
منهنجي سانيهه جو سنسار ۾ ڪو مَٽ ڪونهي.

وايون

(۱)

ڇا تون پاڳل آهين؟

ٻٻرن ڪان ٿو ٻير گهُرين، ڇا تون پاڳل آهين؟
هَروڀَرو ٿو ڀيڙا ڀوڳين، جهوريءَ منجهه جهُرين!
ڇا تون پاڳل آهين؟

ٻُرن جو وڪارو آهي، ٻوءِ ڀي تون نه ڇُرين!
ڇا تون پاڳل آهين؟
ٻُورن جهڙو ٻورِ نه ڪوني، جو تون ڇِتَ چُرين!
ڇا تون پاڳل آهين؟
سُرنگ جو ڪو ڇيڙو ڪونهي، ڪهڙي پارِ پُرين!
ڇا تون پاڳل آهين؟
هرڪو هاڻ هڇيل هورن ۾، تون ڪنهن هاڻ هُرين؟
ڇا تون پاڳل آهين؟
ڏياج ري جو ڏيهه، انهيءَ ۾، سُرندي جيئن سُرين!
ڇا تون پاڳل آهين؟

(۲)

آءٌ اوهان جي آهيان.

ٻانڌي ڇُنبج وڃي، آءٌ اوهان جي آهيان!
عُمر ڪٽي جا ڳالهڙي، مون سا هڏ نه سَچي،
لوئي ليڙ نه لاهيان:
آءٌ اوهان جي آهيان!

ڪوٽ ڪڙا زنجير پون، ابند پس بند پڄي،
ڊينگوني ٿي ڊاهيان:
آءٌ اوهان جي آهيان!

مارُن ڪارڻ مون سيسي، سوريءَ ڏانهن سڄي،
سينو سنهري ساهيان:
آءٌ اوهان جي آهيان!

(٣)

چيڪي ٿي آ منهنجي چيرَ

پير ڪڙين ۾ منهنجا پيرَ، سان اپراڏي!
پيڪي ٿي آ من جي ويٺا، چيڪي ٿي آ چيرَ،
سان اپراڏي!
لڙجي ٻڏجي ۽ مري ٿري وڃي، هيرَ جهڻ جي هيرَ،
سان اپراڏي!
سوچان ٿو هن ويرَ ملڻ لئي، آئي هوندي ڪيرَ؟
سان اپراڏي!

(٤)

ڪنجو وِڪ گڏي

پوين جي لئي، پنتان رت جي ليڪ چڙي، هلندا هلجو!
اوپاري ڏي الرو اپرو، سندوءَ سيرَ سڏي،
هلندا هلجو!

پيرَ پيئون جي آهن چاهي، ڪنجو وڪ گڏي،
هلندا هلجو!
ڏر ڏُٻابو، آپ پُرابو، ڳابو واڪ وڏي،
هلندا هلجو!

مٿن مامرا جن تي جاني، ويٺا ڪينَ اڏي،
هلندا هلجو!
هلندا هلجو، هلندا هلجو، هلندا هلجو!

بند گهٽي

(هڪ طويل نظم جو پهريون بند)

اهائي گهٽي جنهن ۾ گهر آهي هُن جو
اهائي گهٽي منهنجي ڇهري جي ربکا
اهائي گهٽي منهنجي هٿ جي لڪير آهي ٻنجي وئي
صديون کان سُهائو هو جنهن جو اڱڻ
آن اڱڻ تي
ڪڏهن ماءُ جو چنڊ ڇهرو چڙهيو
ڪڏهن پيءُ جو سجَ وانگي سدا مهربان مک مُرڪيو
ڪڏهن ٻارن پينرن جا تيزيا ٽهڪڙا
ها، انهيءَ ئي اڱڻ تي
ڪڏهن ٻڙَ جو وَڻُ هو
ڏاڪڻجي رالد هئي
مگر هڪڙي ڏينهن
واءُ اهڙو وريو
سج گرهجي ويو
چنڊ آلهي ويو
ٻڙُ پاڙن کان پٽجي ويو
تيزيل ٽهڪڙا هُن جي شعرن جي ڦاڙن پنن جان آڏامي ويا
انهيءَ گهر جا هڪ هڪ تي سارا ڪنولا ڪچي ويا
۽ هُو
گهر جي در کي ڪُليل ئي ڇڏي
سرد بيدرد چڙواڪ ٻاڳل هوائن جو پچو ڪندو
انهيءَ چنڊ ڇهري
انهيءَ سج مکڙي
جي گولا ۾ نڪري ويو

٤

مان!؟...

جيڪو هُن جي ٿي ڇهري جيان
۽ هُن جي ٿي ٻاڇي
هُن سان چنبڙيو رهيس
سو جدا ٿي ويس
(   )
هاڻ ساڳي گهٽيءَ جي مُهڙ تي بيهي
سوچيان ٿو ته: مان
ڪهر وڃان؟
ڪهڙي مُنهن سان وڃان!
متان،
آرسيون مون کي ڄاڻن سڃاڻن کان انڪار ڪن!

چنبڙايل مرڪ

ٻل جي ٻهڙ صدين تي ٻهاري
هوندي آهي مان ڄاڻان ٿو
ڪهڙي ٻـ هُن بين قيام ڪاري
هوندي آهي مان ڄاڻان ٿو
جيندڙي ساري مَٽ ۾ واري
هوندي آهي مان ڄاڻان ٿو
ٻوه ٻس، رَت ۾ رنگ ٻرڻ لئي
جڳ ۾ پنهنجو مانُ رکڻ لئي
لُڙڪ لڪائي مان مُرڪان ٿو
ڪوئي هُن کي وڃي ٻڌائي
آئون ڏاڍي لئي ۾ آهيان!

رُوئين

روز دُڪانَ کُلڻ سان
شوڪيس تي، آس جو ڪيرٽو
رانديڪن سان کيڏڻ چاهي
ننڍ سان کين آتارڻ چاهي
پر هو ڪيڏو ٻاڳل آهي
هن کي ڪير اهو سمجهائي:
جنهن جي مُٺ ۾ سِڪو آهي
چاٻي تنهن جي هٿ ۾ آهي
منهنجو مَن ٻہ تہ ٻاڳل آهي
آس جو ڪيرٽو ٻڪڙڻ چاهي
سامهون جيڪو ماڻهو آهي
جنهنجي هٿ ۾ ڪشڪول آهي
تنهن ۾ سوالي سِڪي ٻدران
آس جو ڪيرٽو ٻالڻ چاهي
پنهنجو خالي هٿ ڏسي
ريکائن کي ڳڻڻ لڳان ٿو
تڏهن اهو احساس ٿئي ٿو
جنهنجي مُٺ ۾ سِڪو ناهي
سو هن جڳ ۾ جاڙ جئي ٿو
ريکائن کي ڏلڏلو ٿيندو
آءٌ ڏسان ٿو

سڄي ڏينهن جو تپندڙ سورج
اکين منجهہ ٻُڏي ويو آهي
چانيءَ ۾ هالو ٻُڏي ويو آهي
تڏهين مون کي ياد اچي ٿو
گهرَ ۾ واپس ورڻو آهي
۽ گهر ڪيڏو نہ ڏور آهي!

ٽڪڙو ٽڪڙو هلڻ لڳان ٿو
وهندي پيڙ ۾ ڪر ٿي ويان ٿو!

مورو

مورو ناهي ٺورو – ڍولڻ مورو ويٺي ڏہان

ٻبل مٺي ڳاني
ٻڙہو هجين شل جاني

ٻبل مٺي جهل
حب اچي تون مل

ڪنوڻ ڪيا ڪيچ
جي منهنجي سيج

ٻبل مٺي جوت
ون تہ هيٺئين جو هوت

ٻبل مٺي جهنگ
تہ رچي ڪو رنگ

بل مٺي ريج
ڪ ڏنا ٿئي ڏيج

ٻبل مٺي گهاريون
ينڙو ڦاريون ڦاريون

ٻبل مٺي جنڊ
ون تہ چوڏهينءَ چنڊ

بل مٺي جهار
ول ٻرين تون ٻار

ڍولڻ مورو ويٺي ڏہان
راڻل مورو ويٺي ڏہان.

نظم

مون کي معاف ڪجانءِ مسافر
جي مان توکان
مانيءَ ڏانيءَ
ٻانيءَ چانيءَ
جو نہ ٻڇيان

منهنجي ڦاٽل ساٽل جهوليءَ ۾
ماني ناهي
ڏاني آهي
منهنجي سيرون سيرون ٻڪ ۾
ٻاٽي ناهي
چاٽي آهي
مان ٻاڻ ٻکيو ۽ ٻياسو آهيان!

مون کي معاف ڪجانءِ مسافر
جي مان توکان

... ...

گيت

تنهنجو منهنجو پيار آلا لا
نيري ساگر جهڙو گهرو
هردم تارون تار آلا لا
آر نه ڪوئي پار آلا لا

آءُ ونجاري تون ونجارو   تون جي لهر ته آءُ ڪنارو
وچڙي ڪوڏ ڪڏهن سڳهنداسين   هانوَ نه هيڏو هار آلا لا
آر نه ڪوئي پار آلا لا

آءُ تنهنجي مومل تون منهنجو رائو   تولئي روح وڃي وڪائو
من ۾ تنهنجي مورت آهي   لنوءُ لنوءُ منجهه لنغار آلا لا
آر نه ڪوئي پار آلا لا

●

سهڻين هار ڪري سينگار،
وه وا آئي سنڌ ملهار

هير گلن سان لهي پئي لائون
جنهن وڻ آهي جهولو پنجي
جهوليو جنهن ۾ جهلان ٿي آءُ
گل ٽڙي پيا
سرَ چڙهي پيا
تازي لائي آهه تنوار

سڪڙين سرڪي اکڙيون کوليون
جنهن جهڙالو ٿي وڃو جاني
ڪوئل مٺڙيون ٻوليون ٻوليون
بجلي چمڪي
پائل جهمڪي
ڪس ڪس ٽيٽڙا گل گلزار

هشي اکين ۾ آس اهاڻي
بادل ايندو ساڻول ايندو
باسي هشي مون باس اهاڻي
مينهن اچي ويا
رنگ رچي ويا
چنن ۾ چيرين جا چمڪار

"روح رهاڻ" جي ٽائيٽل تان

هينئڙو لهرين وچ" آلا
سمنڊ سچو ڪارو ڀاڻي
شام لڙي ٿي سُهڻي

هين پرڪان هَن پر تائين
اوسيڙو ٿي اوسيڙو
ڪوهيڙو ٿي ڪوهيڙو

شهر جي چوڪ تي

شهر جي چوڪ تي ڪالهه ٿي ڇيو هڪڙي ڏاهي
ڪو محبت نہ ڪري ڪوبہ لہ ڪنهن ڪي چاهي
ڀوءِ بہ امداد ڪي توسان محبت آهي

ٻہ سٽون

وات جو هيتري ٻرسات ٻئي
ذهن جو پَتَ سُڪا پيا آهن

غزل

ٻرين‌ء سان ٻڪي ٻہ ٻئي هئي ٻڪي — سچل جوت سُڪ تي ٻڪي ٿي ٻکي
جتي گاهہ ڳهاٽو هيو جهنگ ٻہ — اتي منهنجي پيندي ٻٺي هئي سکي
سچن آهہ ماڪيءَ ڪينان ٿي ميٺو — اهو ڪوڙ ڪونهي ڏٺو مين چکي
اوهان موڪليو جڏهن وات تان — تہ منظر رُنا هت دل تي رکي
وشال آهہ ليلاڻ آڪاس جي
نہ پچرو لہ پچري ٻہ آهي ٻکي.

جڏهن ٻه رات ٿي

جڏهن ٻه رات ٿي تڏهن
ڪنائيندو رهيس سگر
کهڙيءَ جي ڪنهن ٻه موڙ تان
نه ڪنهن ٻه منهنجي نانءَ سان
ڪڏهن ٻه مونکي سڏ ڪيو
نه در تي ڪو ڪڙو لڳو
پڪو ته هانءُ ٿي پڪو
۽ اينئن لڳو
ٺڪر جو ٿانءُ ٿي پڪو

اکين جي ڪهڙي ڪنڊ مان
لڙيو ته چنڊ سان گڏ
ڳلن تي اڙڪ ٿي لڙيو!

ڪافي

تون ٿي سڄڻ منهنجي سر جو سائين،
تو تان پنهنجي جندڙي گهوريان.

ساريون راتيون توکي ساريان، ڏينهن ڏکن جا ڪيئن گذاريان،
پرچي پير پرين ٿل پائين، آءُ ته توسان اندر اوريان.

پل پل تنهنجا پور پچايان، ور ور وٽ جي لاٽ وڌايان،
لينهن لڳائي شال نيائين، سيڪ سڪو ٿي ساجن سوريان.

ڪيڏارو

اڄ وري اُتر ڪنان ڪا ڪونج ٿي ڪرڪي ٻئي
ٻاٽ آهي وات آن ۾ لات ڪا جرڪي ٻئي
روح ۾ مينديءَ رتي خوشبو وٺي آ اوتجي
لال ۽ ڪنهبي لهوءَ ۾ لات ڪا لڇندي وڃي
ڪربلا جي واقعي جا ٻار ٿي ٻچندي وڃي
ڇا ڇوان هر لفظ آهي تير ڪو منهنجي نڙيءَ مان آرپار

هيءَ اُفق تي آ شفق يا موڙ ٿو قاسم ٻڌي
هو گلابي گل ٽڙيا يا آهه لالن جو لباس
چنڊ چوڏهينءَ جو چڙهيو آ يا چڙهيو دلدل سوار
هي ستارا ڪير پانڇ هي اٿئي ابوم علي اصغر جا ٽهڪ
ٽهڪ جي گهنجي ويا هڪ هڪ ستارو ٿي ڇڪو
رات ڪارو ويس پاتو ۽ وٺي ماتم ڪندي
سڄ آيو ٻا گلابي گهاءُ آهي گهوٽ جو
ڏرتي ڏرتيءَ مٿان آهي رڳي رت جي رئي
هنج ٿا موتي چڳن ۽ مڙد ٿا پڙ ڪي پچن
جنگ جو نالو ٻڌي ڪانئر پيا ٽڙ ٽڙ ڪنبن

هـڙ مٿي پرزا ٿيڻ ابنِ عليءَ ڪان ڪو سکي
رڻ ۾ لائون لهڻ ابنِ عليءَ ڪان ڪو سکي
سر ڏئي سرهو ٿيڻ ابنِ عليءَ ڪان ڪو سکي

هيءَ آڪاٽي لکي جيڪو آهو
سر ڪري پنهنجو قلم
مس بدران رت سان ٻوڙي لکي

سپنا ٿي ويا سچ سمورا

تنهنجا منهنجا
منهنجا تنهنجا

سپنا ٿي ويا سچ سمورا
گيت اڌورا ٿي ويا پورا

تارن والڪر سُرُ ڇيڙي هيا
مکڙين وانگر ٽهڪ ٽڙي هيا
چِلڪي هئي آ چنڊ جي ڳهاڳهر
آئلي هيو آ سڪ جو ساگر

تنهنجا منهنجا...

جنڊڙي ٿي اڄ جهومي ڳائي
سينڌ ستارن سان جرڪائي
لنوڻ لنوڻ ۾ ڪا لهر لُڏي ٿي
سون ڪان تنهنجا پار پڇي ٿي

تنهنجا منهنجا...

ترائيل

ڪُٽي نہ آهي وات اجا
رات ڪُٽي ويئي آهي
آوچا رڪجو ڳات اجا
ڪُٽي نہ آهي وات اجا

روشن رڪجو لات اجا
ٻاڪ ڦٽي ويئي آهي
ڪُٽي نہ آهي وات اجا
رات ڪُٽي ويئي آهي

سحر امداد

رڇي جي ريٽا ؟

ڪالهه مون تنهنجي اڱڻ ۾
بيٺل ڪرڙ جي
ننڍي ٽاري جي ٽار تي
(جيڪا مون ڪي پنهنجي ئي ڪنهن
الڳ ٽاري همرطن جي
دعا لاءِ ڪچيل ڀانهن لڳي هئي)
پنهنجي چنيءَ مان ليڙ ڪا ٽاڙي ٻڌي هئي
جا ڳهيريو هئي
مون کي ڪونهي ياد سو
پر اهو مون سوچيو هو
سنهنجي چنيءَ جي ليڙ
(آدم وچ ۽ انت سوڌي)
ستن آسمانن تائين ويندي تانجي
يا اهائي ليڙ
ڪنهن ٽنڪي آڳهاڙي
ٻڪ وکي مٿل ٻار لاءِ ٿيندي ڪفن!

اڄ وري او پٽ ڏٺي
سهسين صدين ڪان پوءِ به خالي هئين
تنهنجي اڱڻ ۾ بيٺي آهيان
اڄ اهائي ليڙ مون لئي اجنبي آ
منهنجي چهري جا سمورا انگ رنگ

چنيءَ جي روپ ۾
ڪو نه ڄاڻان ڪير چورائي ويو!

تو نه ڇيو هو پٽ ڏٺي
ڪُنب ڪاريندو نه تنهن کي
پر او منهنجا پرين
ڪُنب ريءَ آهي ڪري پيو
منهنجي چنيءَ جو لال رنگ
چيٽ سمورا
منهنجن هٿن جي آڱرين ليڪن جيان
ٻات واڻن ۾ ڪٿي ڪر ٿي ويا
جيند جي جاتي آجاتي راهه ۾
تن کي ڳولهيندي وتان
منهنجين اکين ۾
وقت جي چڙواڪ گهوڙي جي
سُنبن جي چڏيل
ڌوڙ آ پرجي وئي!

پيٽ ڏٺي او لال لاکيڻا لطيف
تنهنجي نُبي تي
رنگا رنگ ڪاوا جڙيل
سهس ڪل پوتا ۽ ڪيڏا چيٽ چنيل
منهنجي چنيءَ جا چيٽ سپ ڪيڏانهن ويا
ڪيڏانهن ويا
ڪيڏانهن ويا!

ڏک + مان= ڏهک

هيءَ بي جان
بي روح، بي سُرا ٽهڪڙا
هيءَ ڪوئن مان اٿندڙ
کهنيل ٽهڪڙا
هي مجبورين جا
مئل ٽهڪڙا
هيءَ زخمن سان چُور
ڦٽيل ٽهڪڙا
هيءَ بازر ۾ نيلام ٿيندڙ
بي پتا، بي حيا ٽهڪڙا
هيءَ ننگا، اگهاڙا، نحش ٽهڪڙا
جن حياتيءَ جي پاڪيزگي تي ٺلولي

خالق دوجهان تو پڌا
هيءَ تخليق انسان تي
نوڪ جا ٽهڪڙا

ڪن فيڪون

اي آپاڪا
ستل مسافر جاڳ
وقت اڳتي وڌي رهيو آهي
پوئتي ڏوڙ جو ڪڪر آهي

ٻڌ –
اي رات جا مسافر ٻڌ
ڏور پربت تان هيءَ اچي ٿي صدا
ٽچندي
چيڙين جي تال تي مست
ڪوئي جوڳي پيو ٿو آلاپي

"وَيل وڃڙي وِپَل
اڙي غافل!
سرءُ جي پيلي پيلي پن وانگي
وري موٽي ڪڏهن نہ ملندي آ"
اى آپاڪا
ستل مسافر جاڳ
وقت اڳتي وڌي رهيو آهي

وقت جنهن جي
انڌين گفائن ۾
تنهنجي سنهنجي وجود جي ڏارا
راهہ جي پٿرن تان ٽاپڙجي
ڪنهن نہ ڪنهن موڙ تي
ٽڪرائجي وئي آهي

اهو پل آپل جو سنگم ئي
(رات جي بي رحم اجالن ۾
درد جي ڏينهن جي سويرن ۾
زندگانيءَ جو هڙ ۽ حاصل آ)
آتم آهي جڳن جي جاپ ڪنان!
ڪن - پل جي انهيءَ وٿيءَ مان ئي
روشنيءَ جي سنهڙي لڪير
سنهنجي ڪُک ۾ لهي وئي آهي
۽ سپاٽي
اهائي سنهڙي لڪير
سون - ورن سورج جو روپ ڌاريندي

وقت جنهن جي
انڌين گفائن ۾
اهو جيئرو جاڳندو سورج
زندگيءَ جو
موت ڪان پلاند آهي!

چو نہ اج رات جو وري گڏجي
هست ۽ بود جا وهم لاهي
پاٽ راهن کي روشني بخشيون
رات جا پاپ، پچ ڪجھ ناهي
رات جا تنهنجو منهنجو گهر آهي
رات جا نينهن جو نگر آهي.

نيريون سوچون — رڙهندڙ جيون

صدين کان
جنمن کان
منهنجي هرڪا سوچ لوچ
نانگ جان' پيئي ڏنگي
منهنجو سمورو جسم آهي نيرو نيرو
ساءُ ساهه
ساٺو وساٺو
روح وتو ڇاڻ آ
پر تڏهن بہ
زهر جي —
ڪڏهن نہ بجهندڙ پياس آ
منهنجو جيون
آڻ ڪٿندڙ واٽ تي
ڪنهن آس تي
رڙهندو وڃي
رڙهندو وڃي.

ساوڻ، سيارو ۽ ساجن

پرسال گذاريو هئم ساوڻ
توريءَ ساجن —
هيل بہ ساوڻ گذري ويو
پر هيءُ سيارو —
توريءَ ساجن
ڪو نہ گذاريو ٿيندو مون کان!

سرءُ جو گيت

سان ويراڳي هان
مون کان منهنجا گيت رُسي ويا آهن

پَل پَل پيڙا جي پاڇولي ۾
پر لُڙڪ رُنا هئم
پر جيڪي دُک
ناسي نيڻن منجھ سُڪي ويا
تن ئي منهنجي سوچ لوچ جي
تار تار کي زنگي چڙهيو آ

(پريت ريت جي
چاتل آڃاتل گيتن جي ڪاڻ
جندڙيءَ جو مون روهہ رُليو هو)

ڪينر جي اج تند تند
۽ تار زنگيل آ
هر ڳاتل اڻڳاتل گيت
ڳيڙو ڪفني پائي
سرءُ جي سُڪي وڻ هيٺان
مئو پيو آ
منهنجين ڪپول آڱرين مان
رت نمي پيو
رت نمي پيو
رت نمي پيو

نظم

هرڪا ياد وساريندين
ڳوندر منجهه گذاريندين
جيسين تائين جواڻي آهي
توسين جيءَ جياريندين
ليڪن تہ آءُ وسري ويندس
ڪيسين تائين ساريندين
پل پل پياس نہ بجهندلي
ساعت ساعت ساريندين
سن-ساگر جو انت نہ ملندئي
ڪيڏو گهور نهاريندين
پنل آهن هن هستيءَ ۾
ڪهڙا واعدا پاريندين
چريا، چنڊ کي چاهڻ وارا
پنهنجيءَ جيئڻ پڪاريندين
پڙندڙ جيون-ٻيڙيءَ کي
ڪهڙي پار اڪاريندين
روئندڙ ڪيلندڙ راتين کي
ڪهڙي ريت وساريندين
سني متي مهراڻ ۾ ميهر
ٻوڙيندين يا تاريندين

سڪرات

لفظ سارا ڪُٺا
سڪ سترها ٽُٺا
لڙڪ-ساگر سُڪا
سُرڪ پاتو ڪفن
راهہ ڳنجي وئي
موت ۽ زندگي
ويا رمي

مهراڻ

ڇا ڪريان؟
ڇا ڪريان؟
ڪجهہ بہ آڇهي لٿوا
ڪجهہ بہ آڇهي نٿوا !
ڪجهہ بہ آڇهي نٿوا !!!

موت جا سڏڪا

تنهنجي ياد
جڻ تہ ڪنهن ويران اونداهي سماڌيءَ تي
ڪو ماچيس جي تيلي ٻاري
۽ سارو شمشان
ڪن-پل لاءِ ڪلي پوي
سندس ننڍڙا معصوم ٽهڪڙا
پنل آهل لاءِ گونجي
رانپات ڪندا هوا جي شور ۾ بدلجي ويا
تيليءَ جي لاٽ رڙ ڪري
هيسيل ٻار جيان
تاريڪيءَ جي هنج ۾ لڪي وئي
۽ پوءِ ٻولار ۾ موت جا سڏڪا

آس

هيءَ تلخ ۽ تاريڪ رات
هن ويراني ۾ اٿندڙ ڪرني ڪُوڪرو
منهنجي ٽن من کي لوڏي
ذهن کي ڌوڏي ڇڏي ٿو
ٻپ وچان
ڌڙڪندي دل سان
سوچيان ٿي
هيءَ ڪُوڪرا
اٿاهہ اونداهہ جي سيني کي
چني، چيري، ڦاڙي
نيٺ تہ پرهہ پسندا

لڙڪ مرڪ جي راند

تون اوري آ، تون اوري آ
مان تنهنجا گهايل لڙڪ اکهان

تو ڌرتيءَ تي جي سُور سٺا
جن سرتين توکي سُور ڏنا
جنهن جانيءَ توکي جوڳ ڏنا
جن راڻا توکي روڳ ڏنا
تن وېرين کي ويراڳ ڏيان
تن روڳن کي مان راڳ ڪيان

مان مومل ناهيان اي راڻا
جو پُورن پدران سُور ڏيان
سون وٽ ڪاڪ ڪڪوريل ناهي
ڪا ناتر جهڙي نار نه آهي
ڪنهن ماندي جي مانداڻ نه آهي
هيت جُهوپا جُهوپا جاڙ اٿئي
ڪو محل، نه ڪاني ماڙ اٿئي
هيت مُشڪ، عنبر، مهڪار نه آ
پر ڪيلئين جي ڪيڪار اٿئي
هيت هرڪو ماڻهو ميت اٿئي
هرڪا جيت آجيت اٿئي

ڪو جادوئي تلاءُ نه آ
جت پاڻي جَرجَر جَرڪي ٿو
لڙلڙانيل پاڻي سنڌوءَ جو
ڪنهن نيل ڪنول کان گهٽ نه آ
ڪو آمرت هين جو سَٽ نه آ

هيءَ ڌرتي منهنجي جنت آ
هن جنت جو ڪو انت نه آ

هيءَ ڌرتي سونا سنگ ڪيي
هيت هرڪو راڻو رنگ ڪيي

هن ڏياڻي ڌرتيءَ جا
ماڻهو آهن سڀ سوچارا
سهڻا، پيارا، نيارا نيارا
هرڪنهن لئه آهن جيءُ جيارا
هن ڌرتيءَ جا چنڊ ۽ تارا
هيءَ ڌرتي لياري ڌرتي آ
جا منهنجي جيڏي سرتي آ

هن ديس انوکي اريلي جي
مان ڪاني الهڙ ناري ـ هان
سون سرپکي ساري هان
مومل توکي سور ڏنا ها
مي سور سيني تون مولکي ڏي
سورن پدران اي راڻا
مان توکي پنهنجو مرڪڻ ڏينديس
لڙڪن پدران نيڻن کي
مان تارن جهڙي جهرمر ڏينديس
مان جاڻان ٿي تون راڻو آهين
توکي ڪنهن مومل جي ڪاڻ؟
مان جاڻان ٿي، مان جاڻان ٿي
مان جڳ جي ريت سڃاڻان ٿي

تون اوري آ، تون اوري آ
او منهنجا راڻا، اوري آ
مان تنهنجا گهايل لڙڪ اکهان
ميرو ميرو جهول جهليان
مان تنهنجا سانديل سُور سليان
تنهنجا سُور سلينديس مان
تنهنجا ڏُک ونڊينديس مان

اڌ جڳاڌ ڪان جاڳان ٿي
مان توکي راڻا
من سُرڪ ڏيان، ميڪ سُرڪ ڏيان
مان ساهن جي سُرهاڻ ڏيان
پيار ونديان
۽ تنهنجا گهايل لڙڪ اگهان
راڻا، راڻا، موتيءَ داڻا
مان ٿي جاڳان مومل ماڻا
مومل ماڻا مان ٿي جاڳان
ڏاج-ڏٺي ڌرتيءَ جا راڻا
هن ديس انوکي اربيلي جي
مان ڪاٽي الهڙ ناري هان
سون سريکي ساري هان
اوري آ، تون اوري آ
آ ڏورالهين کي ڏوري آ
مان تنهنجا گهايل لڙڪ اگهان
۽ توکي مٺڙي سُرڪ ڏيان
(لڙڪ سُرڪ جي
سُرڪ لڙڪ جي راند!)

سنسان اڪيلين راهن تي

هن جيون جي
سُنسان، اڪيلين
راهن تي
ٻانهن کي ڦهلايو
هڪل وياڪل
بيٺي هيئڙس
ڪوئي ساٿي-
ميت نه ڪوئي
ڪوئي دوست، نه ڪو همدم
نيڻ-نهار رکو هو غم
اوچتو-
ان سنسان اڪيلائيءَ ۾
تون جو آئين
سُرڪي سُرڪي من جي سُڪڙي
ٽهڪ ڏيئي آ ٽڙي پئي
منهنجو پريتم، منهنجو ساٿي
منهنجو همدم، دوست ٻڌين تون
گيتن جا گُل گونچ ڦُلاريا
تارن پنهنجا
جُهمر پائي
جهرمير جهرمير ڏيئا ٻاريا

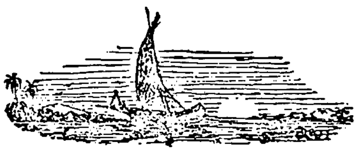

"تاج" بلوچ

اديب

جري سپاهي
سواءِ لشڪر
ترار جنهن جي هٿن ۾ ناهي
۽ اڳڀرو بيباڪ همتون پيي حضور جنهن جي
جهڪي جهڪي ٿيون پرن سلامي
اگر هي مُرڪي
ڪليون ٽيون ٽهڪن
اگر هي غيض ۽ غضب ۾ بولي
ائين لڳي ٿو:
چيون ٿيون جرڪن
اگر هي اٿلي
زمين لرزي ٿي ليٽ وانگر
سمونڊ اٿلن.

هي دشمنن جي اکين جو ڪنڊو
۽ دوستن لئه گلاب هردم
رڳو قلم جي وسيلي جيڪو
ازل ابد کان ٿي ظلمتن جي خلاف وڙهندي
هي نفرتن ۽ محبتن جو شڪار ٿيندي
سڄي شهر جا سمورا پٿر
وجود پنهنجي مٿان وسائي
هي پاڳري ڪنڊ جو مسافر
تمام زخمي تمام زخمي:
تڏهن به آهي اڳي کان اڳرو
حقيقتن جي صليب پنهنجي
ڳچيءَ ۾ پايو
هي روشنين جو سفير هردم
صداقتن جا چراغ پاريو
هي پونءِ پنهنجي ۽ پنهنجي ماڻهن جا سُور سارا
سمائي دل ۾
اچي نياڻيندو نينهن ناتو
جيئڻ جي خاطر سَري هي جاني
مصيبتن سان مقابلي ۾
سدا جيئڻ لئه رهي ٿو آتو
ڏسڻ ۾ ڪيڏو نه گلبدن آ
مگر هي جرئت ۾ پيلتن آ
اديب آهي اديب آهي!
اديب ناهي، سپاهي آهي
جري سپاهي
سواءِ لشڪر
ترار جنهن جي هٿن ۾ ناهي
۽ اڏو ويڙهاڪ جرئتون پيي
حضور جنهن جي
جهڪي جهڪي ٿيون پرن سلامي.

نيرو لفافو

ڪليءَ جهڙي ڪومل ۽ نازڪ هٿن سان لکيل
جڏهن مون کي نيرو ۽ خوشبو سان واسيل لفافو مليو
تڏهن دل ۾ ڪيئي ٽيڙي پيا گلاب

نئون نسل

ٽوٽ ڌرتي، چار جيوَ:
ماءُ ۽ پُٽ،
ننڍڙو ٻارڙو ۽ نُنهن.
ماءُ:
پوڙهي جهُورَ، ڪُٻڙي ۽ ٻل
جڻ ته موهن جو دڙو
جڻ ٻئي جي جنگ جو-
آهي ڊنل ڪو مورچو.
پُٽ:
ڏاڍو سڙس، ليڪن
ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ سان ويڙهاند ۾
گهاوَ پيشاني ۾ ۽ سينو سَٽيل-
زخمي بدن
پوءِ بي ايڏو اڏول
جڻ ته سنڌوءَ جا ڪنارا
جڻ ته ڪارونجهر جي ڪورَ
اڃ تائين نه جنهن آهي مڃي.
نُنهن:
جيڪا صرف هڪ ٻالڪ ڄڻي
ڪُکَ جنهن جي ونئي سُڪي.
ٻارڙو:
هڏڙو صفا، ڪمزور ۽ بيمار ٻارُ
پوءِ بي اکيون انهيءَ جيون جڻ ٻه مِيجَ
جنهن گهڙي ڪاڏي تڪي
اٿين آلا نا پَرَنَ
جڻ ته ڪي پرندڙ جبل.
جنهن گهڙي ٻانهن ٻئي نينگر ٻانبڙا
ساري ڌرتي تي ڊڪڻي
ڏار ڪاڏل ٽوٽ ڌرتيءَ سان ٽا نڪرن-
سُرخ رنگ جا ٽوڪنا.
سُرخ رنگ جا ٽوڪنا، چمرن جيان-
آڪاش ڏي اڏريو وڃن
جاڻ ڦاڻا، جاڻ برسيا سُرخ رنگ جا ٽوڪنا
ارءُ ڌرتيءَ کي رجائيندا وڃي
سرءُ ٿيندي-
زندگي پئي مرڪندي.
ٽوٽ ڌرتي، چار جيوَ:
ماءُ ۽ پٽ،
نُنهن ۽ ننڍڙو ٻارڙو.

ڏٻرو لاش

هن ڏٻري لاش کي پوريو ڇو ٿا؟
ڪنهن دلن لئه تڙپو ڇو ٿا؟
ٻوڙو ڇو ٿا؟
هن ڏٻري لاش کي پوريو ڇو ٿا؟
ڌرتي تنگ-
لَتُو، ڪورو ڏاڍا سهانگا
پيٽي تنهن ڪان آهي قبر جي ڪوتائي!
...
قبرستان جو رستو
ڏور گهڻو ۽ ڏاڍو اوکو.
ڪٿي انهيءَ کي هلندو ڪير؟
ڪُلهَ انهيءَ تي پڙهندو ڪير؟
ڪُلهَ انهيءَ تي چاڙهڻ خاطر
پنهنجو پنجڙ ڏيندو ڪير؟
...
ڏپ اچي ٿي!
پنهنجي دانوڻ ۾ جهاتي پايو
ڪيڏا بدبودار آهيو!
...

هي لاش ڪٿي جي پورينڊا:
ڏرتي ڏاڍي ٻڪايل آهي
پيٽ انهيءَ جو پرٽو ناهي
ڇا ۾ ڪيو ڪجهہ ورٽو ناهي.
...
هن ڏٻري لاش کي او سائين!
گند جي ڍير ۾ مٿي اڇلايو
جيئن ڪتا، ڪانوَ پليون
۽ جيت جٽا ڪو پيٽ ڀرن
ڪا ٻُڪ مٿي
ڪا ٻُڪ مٿي
هي ٻہ مٺو آ ٻُڪ وکهي
هي ٻہ مٺو آ ٻُڪ وکهي.

ڪاٿي چنچل سانوري

منهنجي دل آ تتر مثال.
منهنجي دل آ تتر مثال.
وڏ ڦڙي جي ڳالهہ ڇڏ
جنهن تي ڪاٿي بوند ٻي برسي نہ آ:
منهنجي دل آ تتر مثال.
سال گذريا، ڪاٿي چنچل سانوري،
جيئن هجي سانون جي ڪڪري باوري؛
دل جي وارياسي مثال،
ڪي گهڙيون برسڻ سوا ترسي هٿي؛
ڪاٿي چنچل سانوري.
اڄ ٻہ هيڏي آپ ۾،
ڏَڍ آن جو ڇانورو.

جي اوهان کي اي هوائو، بادلو
واٽ ۾ چنچل سا ناري سانوري گڏجي وڃي
تنهن کي هي ليايو ڏجو:
"هڪ دفعو، بس هڪ دفعو
ڪين سا برسي پلي،
دل جي وارياسي مثال،
هڪ دفعو بس هڪ دفعو
ڪي گهڙيون ترسي وڃي،
ڪي گهڙيون ترسي وڃي،
ڪنهن جي دل آ تتر مثال."
منهنجي دل آ،
تتر مثال.

اوسيئڙو

سانجهيءَ ٽاڻي
جيئن ڪا ناري
سرتين جي ڪٽرن جو ساڳ ڀچائي
ڪنهن جي واٽ تڪي
من جا وڃ اٿين:
تنهنجي اوسيئڙي ۾
ويٺو آهيان
پنهنجو پاڻ ڦٽي،
پنهنجو پاڻ ڦٽي.

ڪوڙ ۽ سچ

ڪلٿي بازار ۾ —
چانديءَ جي ورقن سان
ڳريل سيور وڪامي ٽوا!
مگر هن دؤر ۾ —
سچار ڪنهن فنڪار جي هستي:
اٿين بيسود ۽ سستي
هجي چوہيل ڇپاڙيل —
جيئن ڪاٿي انب جي ڪکڙي!

جيون سمنڊ اجهاڳ

سچا موتي چونڊڻ ڪارڻ
ساري ڏينهن جو سمنڊ اجهاڳ
جهاڳي
جهاڳي
سنجها ٿاڻي
ٿڪل ٽڪل
ماندو
ماندو
ويراني ۾ تنها گهر جو
ڪنڊو ڪولي
بلب جلائي
ساري ڏينهن جي هڻ - هڻان جو
ليکو ليکڻ ويٺو آهيان
ائين لڳي ٿو
جڻ ته ڪٿي مان
پاڻ وڃائي آيو آهيان!

...

چڪ چنبيءَ ۾ ڏاڍيان پاڻي
پنهنجي هجڻ جي پڪ ڪيان ٿو
اڪيون پوٽي
ٿڪ پيان ٿو
ياد ڪيان ٿو
ائين لڳي ٿو
جڻ مان آهيان
ليڪن ڪاٿي
پاڻ ڦرائي آيو آهيان.

...

کورو کورو
منهنجو ڪيسو
جنهن ۾ آهن
جڻ ته پربل ڪي
ڪچ جون ڪوڏيون.
سچا موتي پائڻ خاطر
روزانو مان
پوکيان پوکيان
جهاڳيان جهاڳيان
ساري ڏينهن جو سمنڊ اجهاڳ
ساري ڏينهن جو سمنڊ اجهاڳ.

ٽريفڪ جو سگنل

پيٽ ۾ پيڙا پالي
ڪنواري ڪنيا
ٽريفڪ جي سگنل جي پاسي ۾
چوواٽي تي اچڻ وڃالي
ڪنهن جي اوسيئڙي ۾ بيٺي آهي.
سامونڊيءَ ڪنهن لهرجيان
وقت وڏي تيزيءَ سان وهندو ٿو وڃي
پيٽ جي پيڙا وڌي رهي آ.
هن جي ساٿيءَ ڪيس ٻڌايو هو:
”ڪٽنبي رٿابنديءَ جي نرس ڏي هلنو آ -
پيٽ جي پيڙا ختم ٿي ويندي!“
پاڇا ٻه لڙي ويا آهن
ليڪن هن جو ساٿي موٽيو ناهي!
تنها سمجهي
چوواٽي جو واڳو
ڪيس گهڻ لڳ آتو آ
پر هن پاڻ سڃاتو آ:
هوءَ پي ٽريفڪ جو هڪ سگنل آهي
جيڪو ڳاڙها، ساوا، پيلا رنگ پڪيڙي
چوواٽي جي سونهن وڌائي ٿو.

...

پيٽ ۾ پيڙا پالي
ڪنواري ڪنيا چوواٽي تي
ٽريفڪ جو سگنل بڻجي
ڪنهن جي اوسيئڙي ۾ بيٺي آهي!

وائي

جوڀن ڍڪي ڀير، الوميان:

جوڀن ڍڪي ڀير.

جيڪو اُڀندو ڪنڪر ھڻندو، ڪنھن کي روڪي ڪير، الوميان:
جوڀن ڍڪي ڀير.
ڪَس مڙيئي اٿيءِ ڪُلي ڏي، ٽَڙَڪَن ٽوڻي ڀير، الوميان:
جوڀن ڍڪي ڀير.
ساڙ سڙيو آ ڀاڙو ساڙو، پيار سان تنھن کي وير، الوميان:
جوڀن ڍڪي ڀير.
ڀيراڀُن ڀي ڪمن سڃاڻا، ڪنھنجا ھا سي ڀير، الوميان:
جوڀن ڍڪي ڀير.
جو ڪُنڌ ٽي ڀيڻي واڄائي، سو ڪيڏو آھي ڪير، الوميان:
جوڀن ڍڪي ڀير.
ڪليءَ ڪاڻ ٽي ماڪ ڀني آ، ھجي ڪُلن ڏي خير، الوميان:
جوڀن ڍڪي ڀير.
ڏَڪَڏَڪَڏَڪَڏَڪَ ساھ جو ڌڪو، ڇڪي ڪاڻي ڇير، الوميان:
جوڀن ڍڪي ڀير.
ڪَنجَ ۾ ساڳي ڀوءِ ٻڌن جي، ڏوڀيءَ ڏوڙي سير، الوميان:
جوڀن ڍڪي ڀير.

غزل

●

ڪنھن جي ٻڌن جي سرھاڻ،
ڇا ٿا منڊيو آ ساندياڻ؟

وار ڦڪڻ جون راتيون، چھرو چوڏھينءَ چانڊاڻ.
اڄ ٿي ميٺاڻي ٻر ٿي ٿي، ڪالھ ھئي جا سون ساڻ.
ڪيئن ٿيو آ ڪنھن سان، دل منھنجي رتو ڇاڻ.
آھ ڪويءَ جو سينو، جنھن لوھر جي ساڻداڻ.
سو ٻر امان جو ٿيو، 'تاج'، مٺاڻن جنھن ڪاڻ.

"سرويچ" سڄاولي

سلام سنڌ لئه لکان...

هجان ڪٿي به مان، ڀلائبو نه ديس کي،
هجان ڪٿي به مان، وساربو نه ويس کي،
وساري ڪين ٿو سگهان، ڪٿي، لٽڪي ۽ ڪيس کي،

سُرو پيا سنڌ سنڌ ۾، سدائين منهنجي سالڪيو،
هُرو پيا هنڌ هنڌ ۾، وَالله منهنجي وانگيو،
چُرو پيا نس نس ۾، سدائين سورهيه ساٿيو،

اوهين ته پيا سدا جيئو، اوهان کي خوش ڏسان،
جو دم ته ٿو جتي جيان، سو دم ته پيو اڙي ميان!
سلام سنڌ لئه لکان، ڪلام قوم لئه لکان.

اوهين ته سنڌ ديس ۾، وڌو وڌو، وِلو وِلو،
اوهين ته سنڌ ديس کي، اکين مٿي کڻو کڻو،
وطن جي حُبَ جون جڙون، هينئين اندر هڻو هڻو،

وڙهو نه پاڻ ۾ ميان! ڪيلو ۽ ڪير ڪنڌ ٿيو،
سُخن ۾ صاف سون ٿيو، چمن ۾ چار چنڊ ٿيو،
اوهين اوهان جي عزم ۾، جبل ٿيو ۽ جنڊ ٿيو،

ڏڪايو دشمنن سنديون دليون، هينئان هينئان،
جو دم ته ٿو جتي جيان، سو دم ته پيو آڙي ميان!
سلام سنڌ لئه لکان، ڪلام قوم لئه لکان.

اوهين لـ وسرنا ڪڏهن، اوهان سان جيءُ جـڙيل اٿم،
اوهان سان دل اڙيل اٿـم، اوهان سان من مڙهيل اٿم،
اوهان جي پيار جون پٽيون پـڙهيل اٿـم، پڙهيل اٿم،

اوهـين تـ اي عجيبڙا! اکـيـن کـنـان بـ اوڏڙا،
اوهـين تـ سـاهـ جـا سڳا، سـاجـهـڙا سـاجـهـڙا،
اوهـين تـ سـور سـن جـا، مـلـوڪڙا مـلـوڪڙا.

اوهان تان گهورجـي وڃان، اوهان تان سر ڏيان ڏيان،
جـو دم تـ تـو جتي جيان، سو دم تـ پيو اڙي ميان!
سلام سنڌ لـئـ لکان، ڪلام قوم لئ لکان.

اوهان جـي سور ڏک کـي ڏسيو ڏسيو ڏريو وڃان،
اوهان تـي مَـچ" ڀاڀـرا، ٻـڏيـو ٻـڏيـو ٻـريـو وڃان،
ڪڏهن تہ ان عـذاب ۾ صـفـا ٽـيـو ڇـريـو وڃان،

اوهين تہ سڀ وڏو وڏو، اوهان جا ڪيٽ ٿل ڪيڙن،
اوهان جا ڇيٽ ۽ ڪتيون، ٽڙيو ٽڙيو وريو ٽڙن،
اوهان جـي ڳهر اڳيان تـ مال جا وَلر ميڙيو ميڙن،

اوهان سان ڪيرَ جـون وَتيون ڪيليو ڪيليو پيان پيان،
جـو دم تـ تـو جتي جيان، سو دم تـ پيو اڙي ميان!
سلام سنڌ لـئـ لکان، ڪلام قوم لئ لکان.

اوهان جا ڳـوٺ ڳـوٺ ۽ ڳـلـيون وسن، الله ڪري،
اوهان جـي والـڊ واڙ ۽ وسـيـون وسن، الله ڪري،
اوهان جـا ڳهـيڙ گهاٽ ۽ گهٽيون وسن، الله ڪري،

اگڻ سٿي جيئن جيڏڙيون ڪِلن ڪُلن ڪُلن،
هو سائي وبس سان تہ پنکھ ۾ لُڏيو لُڏن،
صبح ۽ سانجهہ ساهيڙيون، مِٺا مِٺا ڳيا چون.

جيئـو جيئـو وَريـو جيئن، جيئي سڄو جهان جهان،
جـو دم تـ تـو جتي جيان، سو دم تـ پيو اڙي ميان!
سلام سنڌ لـئـ لکان، ڪلام قوم لئ لکان.

وائي

آئُ سنڌ جي واڳ سنڀال، او هاري!
سنڌ جي واڳ سنڀال...

هيءَ ڌرتي تنهنجي پنهنجي آهي، ٻئي جي ناهه مجال!
سنڌ جي واڳ سنڀال...

هيءَ جو وڏيرو وچ جو ويري، تنهن کي لوڪ ڏنال!
سنڌ جي واڳ سنڀال...

لوهر، واڍا، ڪنڀر، موچي، تن جو رکجان خاص خيال!
سنڌ جي واڳ سنڀال...

درزي، ڌوٻي، رازا، گاهيا، تن سان ٿيي ڪر قرب ڪمال!
سنڌ جي واڳ سنڀال...

ڏنارن ۽ ڪاڻين سان پائُن جهڙا ڪج تون پال!
سنڌ جي واڳ سنڀال...

پيار ڪجان هر پورهيت سان ۽ چورين ڦُرين جي ڇڏ چال!
سنڌ جي واڳ سنڀال...

سنڌڙيءَ جو "سرويچ" سچو تون، سنڌ جو آهين لاشڪ لال!
سنڌ جي واڳ سنڀال...

ڪافيون

(١)

سهي تنهنجا ويندس، عمرا! سور سنڪا،
ڪنديس ٻَرَ تہ ڪارا، پنوهارن جا پنڪا!

ڪنواري هي ويندس، ڪهڙيون ڪنگهرن ۾،
سوڙي پل تہ ساري، وڃان سنگهرن ۾،

مگر ڳالهہ سارن، ڪريان ڪيئن؟ ڪهڻ ڪا!

ويڙهيچن جو مولڪي، نہ وسرن ٿيون واڙيون،
لڳن سارڙيـن ۾ ٿيون مـن ڪـي آماڙيون،
وجهين چـو ٿـو مونکي، اباڻـن ڪان آنڪا!

ڪڙولـن ۾ تـو جـا، ڪڙي قـيـد ڪيتري،
حـيـاونـد سارن، ڏنـارن جـي ڏيـئـڙي،
اچن جـيءَ ان جي ڪي جيڏين ري جهنڪا!

لباهـي نـيـان ننگ شـل جهانگيـن جـو،
رهـي سـهـل ثـابـت سدا سانـگيـن جـو،
لڳي شل نـہ "سرويچ" لونـي ڪي لٽ ڪا!

(۲)

جتن ڪان تہ مونکي، نـہ جيڏيون جهليو ڙي!
پڃان مـن پنهونءَ ڪي، وجي دوڙي دوڙي!

هـي پنپور وَرَ ري، ٻَرو بـيـشـي پانئيان،
وِسُولا لـہ پايان، ڪـنـون هـنـد ڪانئيان،
وِرهـيِ آهـي منهنجي، هـتـي دل ولـوڙي!

وهـان هـوت ڏاران، اهـو وڙ لـہ آهـي،
وجـان ڪيچ ڪاهـي، هـتـي هـاڻ چاهـي؟
تـنـي پـل تـہ چـلـڻان، چـبـر منجهہ چوڙي!

بـرهـہ بـاهـہ بـاري، وڌي بـيـقـراري،
ڏسـان جـلـد آري، لـهـي انـتـظـاري،
ڳهني ٻئي نيڙيءَ ڪـي، سندي نينهن نوڙي!

اچـي هـوت حـامـي، تـہ "سرويچ" ٿيندو،
ولـي لال نـيـنـدو ۽ گـولـي ڳـڏ بندو،
ڪندو پـاڻ سانـيـن، سـجـڻ سـان سجوڙي!

(٣)

ٻنهل ٻنڌ ۾ ترون ٽجڻين ٻالهن ٻيلي،
اڄان ٻيئي تو ڏي، اڪيلي اڪيلي!

لڳي لوهه ڪوسي، لڪن منجهه لتڪان،
سنڌ ٻروسي تي، ٻرن ۾ ٻئي ٻنڪان،
ڪنيو پاڻ سان ڪا نه سرتي سهيلي!

رلان راتي ۾ ٻني، سڄا ڏينهن راتيون،
جبل جي جهرين ۾ ڏيان جام جهاتيون،
ڇڏيم هوت تو لئي، حرم ۽ حويلي!

جبل جون ته جاڙون، جهلينديون نه مونکي،
هي ٻڙيون ٻرينءَ ڪان، ٻلينديون نه مونکي،
ٻيل نيش نينهن جي آءَ نڪ ۾ اڪيلي!

سفر منجهه "سرويچ"، سورهيه سپر تي،
سڄڻ جي ته ٻويان، سرّان سينڌ ٻر تي،
ٻڄي من وڃان، آن؟ اويلي سويلي!

نعيم دريشاڻي

نظم

هيءَ چانڊاڻ جي پاڪر جو رسيلو ۽ مست ڇهاءُ،
هيءَ رات جي راڻيءَ جو جذبن سان چور هُڳاءُ،
هيءَ تنهنجي ٻنان منهنجي جيءَ ۾ خيال،
ڇا انهن لئي اڪيلي مون کان دور-
ننڊ جي مٺڪ سمهي سگهندين تون؟

هيءَ ٻنن جا سُريلا ۽ انوکا آلاپ،
هيءَ فضائن ۾ طلسمي (اکڙين کان دور)
ٻرين جي سُس پُس،
هيءَ ذهن ۾ ڪنهن اڻ ڄاتل ديس جي،
وادين جو جمال.
ڇا انهن لئي اڪيلي مون کان دور-
ننڊ جي مٺڪ سمهي سگهندين تون؟

هيءَ واءُ تي ترندو آيو آ دور کان، ٻوٽيندي جو آواز،
پيار جي ٻيٽن جا ڪٽي ڀاڻ سان ڪيئي راز،
تنهنجي دامن ۾ لڪائي مخمور نگاهن جا سوال،
ڇا انهن لئي اڪيلي مون کان دور-
ننڊ جي مٺڪ سمهي سگهندين تون؟

تنهنجي رڳ رڳ ۾ اڪيلائي جو وهم ڇُرندو هوندو،
تنهنجي سيني ۾ تمنائن جو شهزادو ڪُرندو هوندو،
تنهنجي ذهن جي ڪوٺن ۾ ڀيو ٽڙپندو هوندو
قربت جو خيال،
ڇا انهن لئي اڪيلي مون کان دور-
ننڊ جي مٺڪ سمهي سگهندين تون؟

●

تون مينهوڳي جو ٽڏڙو واءُ،
تون ٻن تي ٻوندن جي موسيقي،
تون سنڌ جي چانڊوڪي جو هڳاءُ.

تون ٻوٽين ٻهر جي خاموشي،
تون آسر جي ٽڏڙي ماڪ،
تون ٻهار جي ٻهرين چنبيلي.

تون پيار جو سنڌڙو مسڪان،
تون لڄوٽتي جي آهين لڄ،
تون منهنجي دل جو رڳو ارمان.

تون سچ جو نت نئون شعاع،
تون آسر جي جهرڪين جي لات،
تون گل جو پاڻي ۾ عڪساع.

تون سمنڊ جي ڇولين جو آواز،
ازلي آهين، ابدي آهين،
ڪوڙين تنهنجون پيروليون راز،

ڪيترا تنهنجا روپ ٻرين،
اونهاري ۾ ٻڙ جي ڇانو،
سياري ۾ تون ڏوپ ٻرين.

●

ماڻهو جو ٻچڙو آهيان مان، منهنجو نالو آ انسان،
گيتا منهنجي، ويد ٻه منهنجا، منهنجا انجيل ۽ قرآن.

منهنجي ڪکهر جا ٿيا آهن، هيرا موتي لال اول،
منهنجي رت سان رتيو ٻيو آ هر گل هر بستان.

جُڳ جُڳ ۾ مون پوڙهي فطرت جا کوليا ڪوڙين راز،
ڇيري ڦاڙي ڪوٺي ڪوٺي ڳولهي لڌان نوان عرفان.

منهنجو سونهون، منهنجو ساٿي، آهي منهنجو هيءُ ادراڪ،
نوڙي نوڙي ڳولي لڌو آهي ڇا ڇا سرجان.

منهنجو نالو ڇنيو ٻيو آ زهره، چنڊ مريخ مٿان،
آهيان کهوٽ نرالو، منهنجي ڪنوار آهي هيءَ مانڊان.

پوءِ بہ منهنجو جيءُ سدائين راضي ٻرسن ڪونہ رهي،
ڪارو ڪورو نئيو وڌو ٿي ڪسجان ٿو صد ارمان.

●

ازل کان سمي ـ
ڪوريئڙي وانگر ڄار وينو آئي،
جنهن ۾ ساري مخلوقات
بيوس مکين وانگر ڦاٿل،
تڙڦندي رهي ٿي ـ
پاڻ ڦٿڪندي رهي ٿي،
ڪنهن لازوال آزاديءَ ڪاڻ،
ازل کان انسان ـ
اشرف المخلوقات
ان ڪوشش ۾،
زمان ۽ مڪان جون حدون،
ٽاڙي ـ
لٽ نوان اسرار،
ڦولي ـ
ستارن کان اڳتي ڇا؟
زوال کان پوءِ ڇا؟
سمي ڪٿي انت؟
سوين صديون اورانگهي آيو،
ڏينهن رات،
نوان آهنگ،
نوان رستا،
هڪ اڻ ڪُٽ گولا ـ
لڳاتار آڻ ـ
لڳاتار سوڀ،
آڻ ۽ سوڀ جا اڻڪُٽ سلسلا.

●

آد جُگاد ٿئي،
جيڪڏهن خداوند تعاليٰ ـ
مون کان پڇي ها:
"توکي
ماڻهوءَ جي ويس ۾
ڌرتيءَ تي موڪليون؟"
آءٌ گهڻي ادب سان
نوڙي
ورائيانس ها:
"منهنجا سائين
اهو وڌيڪ چڱو ٿيندو
جي توهان
پاڻ وڃو"
پوءِ ڪيس
ماڻهوءَ جي روپ ۾
بيوس ڏسي
ٽهڪن تي ٽهڪ ڏيان ها ـ

●

آءٌ لامڪان،
آءٌ لازمان،
آءٌ سدا جوان.
تنهنجي مٽيءَ مان ٺهيا،
اڙي سندا
منهنجو جسم، منهنجي جان.
اکيون تنهنجون،
هٿ تنهنجا،
لڙڪ به تنهنجا،
تنهنجي منهنجي زبان.
سڌ تنهنجا،
سڌڪا تنهنجا،
واڪا منهنجا:
تنهنجا،
سارا پڻ ارمان.

چونڊي خوشبو،
گل گل تان،
کسي جوت،
تارن کان،
ٻارن جي،
مرڪ مان،
سينگارِيان،
سينڌ تنهنجي،
هيتان هُتان،
ٻيڙي گيان.
۽ سارو سمنڊ،
رب جو،
ٿلان اٿلان،
وڙيان–
ڪپ ڪنڌيون
يتي هتي
جان پرجان،
ڙي سيڙي،
ڻ ۾،
رڪنهن سنڌي؛
ا ٻران.
هڪ، سنڌ هڪ،
را سنڌي،
۽ مهراڻ.

●

.ڪيس ڪنَ
ٻُڌي
ڪيس اکيون
ڏِسي
ڪيس وات
ڳالهائي
• عطيہ، آهو ڇا آهي؟"
يدي مانسٽر."
تل ڇري، آهو تنهنجو منهنجو خدا آهي."
طيہ، منهنجي ڌيءُ جو ٽالو)

●

مان ڪوي،
زندگي ۽ موت جي
هن ٻ-واٽي تي ازل کان،
وهنو آهيان.
ڪوڙ ماڻهو:
ڪي اداس،
ڪي خموش،
ڪي ته اوچڪارون ڀريندا،
ڪي چِين ۾ مرڪندا،
زندگي جي واٽ تان،
موت واري واٽ ڏانهن،
پيا وڃن.
آءٌ وينو ٿو ڏسان–
ڪاروان در ڪاروان
مرڪندي،
مان ڪوي،
مان حيات،
آءٌ موت.

●

جيڪر آءٌ چنڊ هجان ها،
ٿدو، ساڪت، بيجان.
رکو ماٺ سڙان ها،
پنهنجو روح ٻکهاري،
گهرگهر جوت اوتيان ها،
بنان دل،
بنان دماغ،
نہ جذبا، نہ آمنگ،
نہ ناميدي، نہ ناڪامي،
نہ ابتدا، نہ انتها
هڪ رولاڪ،
فلڪ جي ٻولارن ۾ رُلان ها،
نہ ڪو دوست، نہ دشمن،
نہ ڪا ٻولي، نہ ڪو مذهب،
نہ ڪو سماج!
آءٌ جيڪر چنڊ هجان ها،
اندو، ٻوڙو، بنان زبان.

سروپچندر "شاد"

وايون

(١)

وقت جي رُخ کي جو سوڙي، قسمت اُن جي ٻانهي آهي،
قسمت اُن جي گولي آهي.

وقت کي وَس ڪري جو ڦيري، عظم جا جهنڊا ڪوڙي،
قسمت اُن جي ٻانهي آهي.

جنگ کي ڏي جو اَمرت-ڌارا، پنهنجو رت ۽ ولوڙي،
قسمت اُن جي ٻانهي آهي.

جاڳ-راڳ سان جيڪو جوڳي وقت جو طلسم توڙي،
قسمت اُن جي ٻانهي آهي.

ماڻهو پنهنجو ڀاڳ تو ڏاهي، پنهنجو ڀاڳ تو جوڙي،
قسمت اُن جي ٻانهي آهي.

وقت جي واڳ وٺي ائين هلجي، گهوٽ چڙهي جئن گهوڙي،
قسمت اُن جي ٻانهي آهي.

(٢)

چوڌري ۾ اڌ-رات جو،
تِرتِر ٽمڪي ڏيئڙو!

ربت اُڏي ٿي، هانءُ ڏري ٿو، سڏڪي تو سانگيڙو،
تِرتِر ٽمڪي ڏيئڙو!

راهه آڻانگي، تمر لڻ ساٿي، هاءِ اڪيلو جيئڙو،
تِرتِر ٽمڪي ڏيئڙو!

آونداهيءَ جو ڳهرو ٽوڙي، ناهي ڪرلي ليٽڙو،
ٽيرٽير ٽيڪي ڏيٽڙو!
جيئن تيز هوا ۾ پرندڙ آهي هڪڙو ڏيٽڙو!
ٽيرٽير ٽيڪي ڏيٽڙو!

گيت

اکڙين ۾ نه ڳوڙها آڻ!
تُنهنجا ڳاهل نيڻ ڏسي ڪئي نه اُهي روئي ڏيان،
اکڙين ۾ نه ڳوڙها آڻ!

تنهنجو جوڀن، سنڌ ۾ جڻ جوت ٻري،
تنهنجو مُرڪڻ، رُت ۾ جڻ رات ٺري،
تنهنجيون ڳالهيون جڻ سُرهاڻ- ڳالهيون ڪر، اُهي جهول ڀري ڀان!
اکڙين ۾ نه ڳوڙها آڻ!

تُنهنجي مستي، واريءَ تي جڻ مور نچن،
تُنهنجي هستي، چيرين جي ڄڻ ڇن لَن ٽن،
تُنهنجيون اکڙيون پارس ڪاڻ- مون ڏي نظر ڪر، سون ٿيان!
اکڙين ۾ نه ڳوڙها آڻ!

اڄ جي دُنيا، هاڻ!- ڪالهه جڻ ڪو روڳي،
هستي حيران، مُنهن ڦيري جڻ ڪا سوڳي،
ڪال آيو ڪي آيو چاڻ- ڪيل، ته ٻَل لڏ ڪيلي وڃان!
اکڙين ۾ نه ڳوڙها آڻ!

ڪيل ته خوش ٿيان، باغن ۾ جڻ گل ٽڙن،
مُرڪ ته مُرڪان، سُڪڙين تي جڻ پونئر پرن،
جي جي، جاني! موجون ماڻ- تُنهنجي صدقي اُهي جيئان!
اکڙين ۾ نه ڳوڙها آڻ!

غزل

●

ساوڻ جي رُت جو آئي،
آڪلي پيا سڀ پيهر ڦٽ.

مينهن - ڦڙيون ڪن ڇم ڇم ڇم، پيون وڄائي جهڙ ٽڪٽڪ.
ٻوڏ منجهان ٿي ڍُرڪي ڍيل، مور ٻينو آ ٺاهيو ڇٽ.
سونهن به آهي ساماڻي، نيڪري پيو آ نينهن لِڪٽ.
پيل چُني، ڪنڌجرو ڪَنيل، ڪين نه ٿي پوءِ چيت چؤهٽ.
وٽ نه ڪنهن جو آهي يار، آذري وينڊو هي پوپٽ.
سپني جي هڪڙي منزل، صرف جُدا هي ڪهيڙ ۽ ڪهٽ.
چوڌاري آهي چانڊاڻ، من جون اکيون سورڪ! پٽ.
اصليت کي تون سار ’سروپ‘، پنهنجو ويس ۽ ديس نه ستّ.

●

ڏاڻ ڏس آ، وڇوڻ واٽ،
ڳيرونن جا اوچا ڳاٽ.

جن کي سوداءِ سوڀ جو، تن، ڇا روڪيندا ڪَن - ڪڙڪاٽ.
جن جي همٿ - تربن تي مير، تن لئه وِک وِک آهي واٽ.
ڪنهن ڪُولتر جو ڪنڌ ڪِريو؟ چڻني پاسي آ چَمڪاٽ.
ميرو آهي جن جو من، تن لئه جيون ڪاري پاٽ.
جن جي چيت ۾ چاندوڪي، تن لئه جيون پرندڙ لاٽ.
جيون آ انمول سحل، وقت هٿي ٿو جنهن کي ڪاٽ.
ساوڻ رُت ۾ رِم جهم سينهن، هيج - هندورو ٻنيو ڏاٽ.
مُلهه تي وڪجي مٽي، ڪلال، مُنهنجي آ انمول آسات.

وڄندڙ چنگ

آءٌ آهيان هڪ چنگ!

مون کي ڪير وڄائي ٿو،
آءٌ نٿو ڪجهه به ڄاڻان؛
منهنجو ڪم آ رُڳو وڄڻ،
الهيءَ ڪري ٿو آءٌ وڄان.

مُنهنجا مِٺڙا مِٺڙا سُرَ،
راڳا جو جڻ سَهڄ سڀاءُ؛
گُلڙن کي ٺڦڪي ڏيندڙ،
جڻ آ جهيڻو جهيڻو واءُ.

سُر ۾ مُنهنجو ساهه سمايل،
ايئن مکڻ جيئن کير ۾ آ؛
يا بجلي آ پاڻي ۾،
يا اک ۾ جئن آهه ڪجل.

مُنهنجا آهن ڪيئي روپ،
مون کي پنهنجو آ سنگيت؛
هَٿي پرائي جا نه ٿئي،
مون وٽ اهڙي آهي پريت.

نفرت کي ماري، مُنهنجي،
پريت ٿي اينءَ چمڪائي دل؛
مينهن-ڦُڙيون ٿيون پَنَ پَنَ کي،
ڌوئي بڻائين جئن نيرمل.

مون کي هيڪر، تون سائين،
پنهنجن چپَن تي جوڙي ڏس؛
ڪينءَ نه وڻان ٿو توکي پوءِ،
پاڻ کي مون تان گهوري ڏس.

رستي جو پٿر

هي آ رستي جو پٿر،
ڪو به هن جو ماڳ ناهه؛
دربدر جون ٺوڪرون،
سَهڻ هن جو ڀاڳ آهه.

جنهن به ماڻهوءَ کي نه آهه،
پنهنجي منزل جي خبر؛
۽ پتو ڪو ماڳ جو،
سو آ رستي جو پٿر.

اهڙو ماڻهو هَرَ گهڙي،
دربدر آ، خوار آ؛
زندگي بيڪار هُن جي،
پاڻ تي هُو بار آ.

ناهي هُن کي ڪو قرار،
ڀاڳ هُن کان آ رُٺل؛
جنهن نه پَرکيو پاڻ کي،
سو آ جيئري ئي مُئل.
هي آ رستي جو پٿر!
هي آ رستي جو پٿر!

”پروانو“ پنڻي

اگر وقت آيو

(آزاد نظم)

هماليه جبل جيئن مان خاموش،
سارو تماشو ڏسان پيو.

ڏسان پيو ته
ڪمزور ڏاڍن اڳيان،
ڪيئن نه مجبور آهن!

ڏسان پيو ته
ڏاڍائي، بي ٻهچ هيٺين ڪي
ماري وجهي ٿي، ھو مسرور آهن!

ڏسان پيو ته
ٿورن ٿي پنهن جي خاطر،
ڪمائيون سر راهه وڪرو ٿين پيون!

ڏسان پيو ته بک جي ڪري ڪن غريبن
جون نياڻيون سر راهه وڪرو ٿين پيون!

منهنجي دل جوالامکي
آهي پيارا!
اگر ڦاٽي پئي ته
ھو تنهنجي هن هٿ جي ٺاهيل،
اصولن کي ساڙي ڇڏيندي،
۽ ساري ڇڏيندي.
آثاري ڇڏيندي،
آهي نبل، ڪمزور ۽ هيٺا ماڻهو،
سدائين توهان جن کي آهي ستايو—
اگر وقت آيو:
ته ھو ھُو توهان سان ٻه
اهڙوئي هلندا،
اسان جهڙا هن سان پريا پير هوندا.
—۽ هاڻي، گهڙي سا
پري ڪين آهي!

"نقاش"

سارنگ

سارنگ سهسين سانَ ڪيا، وڄون ساڻ وريو،
اوهين جي اوڪ سان، سارو ڏيهه ٺريو،
جيئن جيئن وَٺو وڏڦڙو، پارڻ تيئن پريو،
سارو سُپرين ڪي، پونر ڪِچ ڪريو،
ڪامل قرب ڪريو، نوازيو "نقاش" کي.

مينهن مُلڪ پچائيو، هرهنڌ ٿيا هُبڪار،
ساوڪ سبزا سونهن ٿيا، سائيهه منجهه سُڪار،
نوازيو "نقاش" کي، اچي جانب يار،
موٽ مٺا مٺار، مُند وچي ٿي مينهن جي.

موسم آئي مينهن جي، لاتئين پولد بهار،
هائي پنن تي پيو، ٿيئڙا سهنج سُڪار،
سهسين سُور آدَميا، هينئڙي منجهه هزار،
پيرو ڪر پلا پرين، سائينءَ لڪ سنيار،
الفت جا اقرار، پورا ڪر منهنجا پرين!

پورا ڪر منهنجا پرين، پرت سندا پيمان،
جدائيءَ جهوري وڌي، جانب منهنجي جان،
ڦٽَ ڦٽَ ڦٽَ آڪيليا، مينهن ڪيو مستان،
عقل ۽ ايمان، جهلي جهليان ڪيترو؟

متفرقه

توريءَ منهنجا سپرين، هينئڙو ناهه سُڌير،
اکڙيون روئنر رت ڦڙا، نيڻين اڇنو نير،
اندر ۾ آڪير، سانڍي سانڍيان ڪيتري؟

سانڍي سانڍيان ڪيتري، سڪ سڄڻ سائين،
رُئندي رات گذاريان، ويل آسُر تائين،
جي تو لنون لائين، ته ٿيءَ نه پري مونکان پرين.

ٿيءَ نه پري مونکان پرين، اوڏو آءُ مٺا،
تو لئه سهسين سُور مون، سهٽا سائين مٺا،
ڪوڙين قُرب ڪٺا، پر مون جيان ڪُنو ڪولڪو.

مون جيان ڪُنو ڪولڪو، توڙي عاشق لڪ،
جيڪر هئنر پڪ، ته آذامي اوڏو اچان.

اڏامي اوڏو اچان، گهڙي نه هت گهاريان،
دلبر تنهنجي ديس ۾، جيون گذاريان،
منزل اوکي، پنڌ پري، پلپل پُڪاريان،
سارو ڏينهن ساريان، تو دلبر تنهنجي ديد کي.

دلبر تنهنجي ديد لئي، تو سارو ڏينهن سڙان،
جيءَ جون ٿو جڙان، توسين منهنجا سپرين.

* * *

ڪٽي لِڱ خمار مان، تو جا ڪِئي نظر،
چِنڪي، چاڪ چِڪي پيا، جاري ٿي پيا جر،
لهرين ۾ لوڙهي ڇڏيئه، دَرَ ڦريا دفتر،
ڦرهيءَ ڪان ڦَرجي ويا، اِبدا ۽ اڪر،
من منجهاران مَرَ، ڪورِي سڀ ڪيئي وئين.

ڪٽي نيڻ خمار مان، ماتي تو جهاتي،
وڇوڙي جي وار سان، ڇڄي پئي ڇاتي،
پلڪ ۾ ماتي، اسان وِرچَ وصال جي.

ڪٽي لِڱ خمار مان، تو جي ڇوڙيا وار،
ڪاري رات ڪَسي وئي، چمڪا ٿيا ڇوڏار،
تيکي تيز ترار، ودي وئي ظلمات کي.

ڪٽي لِڱ خمار مان، تو جا روڪي رات،
وريون واڳون وقت جون، سَهلون ٿي ويون مات،
سومهڻي، پيرڀات، پنجي ويون پاڪُرين.

ڪٽي لِڱ خمار مان، تو جا اُوتي سَڌَ،
جاڳي پئي مون جان ۾ سُوريءَ سندي سَڌَ،
اندر ٿيڙم اڌ، مار پروڙيم موت جي.

ڪٽي لِڱ خمار مان، تو جو تڙپايو،
وِرهَه ودي وانون ڪيون، سَنڌ سنڌ سمايو،
جاجڪ جهوناڳڙهه جو، تڙ تڙ تپايو،
ڏوران راهه ڏياچ جي، ڳچيءَ ڳالهايو:
'منکتو مونايو، تہ سائس وڃان سِڄَ ۾.'

ڪٽي لِڱ خمار مان، تو جو اُهاريو،
مُئل منهنجي من کي، جُودنون جياريو،
ازل جي اقرار کي، تو ماڻ اچي ماريو،
ڪيپ منڊءِ ڪاريو، تڏهن سُڌري پيڙو مون هيئون.

ڪٽي نيڻ خمار مان، تو جو ڳهايو من،
الستي اقرار جي، وائي پيم ڪن،
"اسين بالها تون ڏني"، سُر ڪنان ڪک پن،
تنبوري جيان تن، واجٽ ڪري وڃي پيو.

وائي

اينهن جــو نـاتــو نازڪ آهي، متان ڪرين ڇڪتاڻ،
او جاني! متان ڪرين ڇڪتاڻ.

هاهه حياتي هير جـو جهونڪو، ڪر ڪا ريجهه رهاڻ،
او جاني! متان ڪرين ڇڪتاڻ.

تنهنجو منهنجو سنگم ائين، جيئن ڳُولي سندوءَ ساڻ،
او جاني! متان ڪرين ڇڪتاڻ،

تون جهڙي ريجهين راج ڏني، تان ڪاهي ڪنهنجي ڪاڻ،
او جاني! متان ڪرين ڇڪتاڻ.

ڦرب ڪَڪي تو، ميڪ سٽي ٿي، هينڙو لوهه سنداڻ،
او جاني! متان ڪرين ڇڪتاڻ.
ڪــيــت امانجا، ڪــونــج اوهانجي، پيجل وارا پاڻ،
او جاني! متان ڪرين ڇڪتاڻ.

ناـڪا اي "نقاش" سنيــنـدا، ميرڙا منــذڙيءَ ڪاڻ،
او جاني! متان ڪرين ڇڪتاڻ.

دوھا

"ڪي ڪي ماڻھو موتيءَ داڻا، ڪي ماڻھو الماس،
جن جي جوت سان جھانڪيئڙن جا جرڪن ٿا احساس.

ڪي ڪي ماڻھو بنا ڇپرَ جي ٻڄن راڄ جا راڻا،
ڏُتڙيل جا ڏُک پاند ۾ پائي، ھاڙن ٻيچ ھُراڻا.

ڪي ڪي ماڻھو من جي ٻولي ٻولڻ بنا ٻُڌن ٿا،
درد وندن جي دل جو دارون دلَ وارا ئي ڪن ٿا.

ڪي ڪي ماڻھو اندر آجرا، ٻِتو ٻول نہ ڄاڻن،
توڙي ڪوئي پيار ڪري، يا وير ورھائي ساڻن.

ڪي ڪي ماڻھو دل وارن جو درد اندر ۾ ڏاري،
وِيل وِيلَ جي واڳ وراڻي، وقت وڃن ٿا واري.

ڪي ڪي ماڻھو پريت جا پانڌي، راتين جا رولاڪ،
ھر ھر نگر جي پنھوارن لئہ گھورين ٿر ۽ ٽاڪ.

ڪي ڪي ماڻھو ننڊ نھوڙين، سُک کي سُور ڏين ٿا،
وِھُہ جون وٽيون ور ور ڏيئي پانڌين لاءِ پين ٿا.

ڪي ڪي ماڻھو ڏاڍ جي ڏاڍي ڏونگر کي ٿا ڏارِن،
ھيڏا ھيڏا ھڏ ھلائي سَچ ستارا مارِن.

ڪي ڪي ماڻھو من جي پيڙا سيتَ سيتَ منجھہ سمائي،
سچ جي ھٽ تان وکر وٺا جو وانگي وڃن وھائي.

ڪي ڪي ماڻھو جھانگين ڪارڻ جڳ جڳ جوتين جھيڙو،
تن جي مٽي مان لھي ٿي، لکي انھن تي ميڙو.

غزل

ھساھن ۾ توکي ھُڪاري وياسين،
قتل ياڳ پنھنجو سنواري وياسين.

پيڻ ۽ پيارڻ جي حسرت رھائي، سيڪي توڏي ساقيا! نھاري وياسين.
وڇوڙي جون ويلون ۽ ڪڏڄڻ جون گھڙيون، وساري وياسين، وساري وياسين.

اوهانجي اکين ۾ چتاڻي نهاري، خمارين سندو ڪيڏ ڪاري وياسين.
اسان آئيندي کي ٻه 'اڄ' ۾ مٽايو، وِيل ويل جي واڳ واري وياسين.
نه ٻڏونو ٻريو ڪوبه جڏهين ٻين ڪان، ٻري ٻاڻ، ٻارڻ ڪو ٻاري وياسين.
خِضر خوف ڪان ڏور ڏ ڪندو ڏنوسين، ٻڏل ٻيڙي لهرين سان تاري وياسين.
متسڪيءَ سان ساڻي سفر ۾ ٿياسين، ٻهڻ ٻٽ" جا سب ٻگهاري وياسين.
سوين قافلا راهبر وٽا ٿرائي، اسين چار ڪرها قطاري وياسين.
دورنگي هي دنيا آ ڏوتيي ڏمالڻ، وجهي ڏوڙ تنهنکي ڏڪاري وياسين.
پريسين نه دنيا ۾ ڪنهنجي چهـ-آني، صفا لاآبالي ٿي ڳهاري وياسين.
ڏرم دين جا پاسبانو! سنڀاليو! سچو دين سڀ کي ميڪاري وياسين.
نه فتوي جا زنجير هاڻي ٻڪيڙيو، ڳڇين جا سيني ڳٽ ڳاري وياسين.
اوهانجي پنيان هاڻ ڪوئي نه ايندو، اسان وات حق جي ڏيڪاري وياسين.
نماڻن سان "نقاش" جيان نينهن لائي، هنيان سندي هوڏ هاري وياسين.

●

تنهنجو ناٿلو ساکيءَ لار،
صورت تنهنجي اکڙين ٺار.

تنهنجي الفت جيءَ جيار، سونهن-ننگر جو تون سينگار.
سُرها، سنهڙا، ارڏا ٻار، تون آهين جن ميندي‌ءَ ڏار.
من کي موهيو تنهنجي مُرڪ، دلڙي واڳي تنهنجي پيار.
اڻ ٻيتي سان ٿيس آلُوٽ، خاصو بخشيئه خوب خمار.
جي تو ٻل تون ڏار ٿئين، رُئي وجي ٿو قلب قرار.
مون ريءَ ٻئي جو ڪين ٿجانءِ، تورڙي حيلا هلن هزار.
ڪرڪامي شل خاڪ ٿئين، ڏسي اسانجو ٻرهه، بهار.
لينهن نباهيندو "نقاش"، توکان ڪڏهن نه ٿيندو ڏار.

"ذوالفقار" راشدي

غـزل

سوچيان ٿو تہ مَري جي ويندس، سون تي رُنندو ڪيرُ،
منهنجا پنهنجا اڳي مري ويا، باقي ٻيڪو غيرُ.

منهنجي ٻُڏيءَ تي ڪوئي ڏيئو ٻاري يا نہ ٻاري،
مُئي پڄاڻان ڪهڙي ڳڻتي، سانجهي آ ڪ سوير؟

انجاتو آ پنڌ، الائي ڪٿي وڃي ٿئي ڇيهہ،
پوپان ايندڙ لهي نہ سگهندو تنهنجو منهنجو پيرُ،

موت انجاڻان ڇا هي، پاڻي، باهہ جو ڪو پيٽ،
آيا لَهي لپيٽ ۾ جيڪي، ٿيا خاڪ جو ڍيرُ.
ڪولاچيءَ جي ڪُن ۾ ڪاهي ڪوئي گهاتو گهوٽُ،
اڄ ڪر سامهن سينو ساهي، مانجهي مُڙس مٿيرُ.

جذبن جي جو ڏَهہ جهَلي سو آهي ڪو شهزور؟
احسان جي جِيبَ وَڍي سو هوندو ڪو لڪمير؟

آندرَ جي جو اڪِ ڪڍي، ڏِئي آدمن کي آرانيءِ،
هارودن کي باهہ ڏَئي پوءِ ڪونہ ٻچيو مهميرُ.
سامهن ڇاتي آهي، هڇارا، ناهي جوڙِ ڪمان،
باقي آهي ٻچيل جي تنهنجي تُرڪش ۾ ڪو تيرُ.
غيرت جهڙو، سنڌو! پيو ڪو ٿيندو دين ڌرم؟
ڏيوسيءَ جي پٽَ نہ لاهي ڪوئي پيرُ فقيرُ.
ڪوئي مانيءَ لال نہ ڳاڙي سون تي ڳوڙهن-بوندَ،
پل ڪو دودو رَتُ ڇنائي، ڌرتيءَ جو ٿئي ويرُ.
ڪهڙي ڪنبٽي آهي اجل ڪان موت تہ ايندو نيٺ،
مُڙس مٿو جي چاهي، پيارا، مري نہ شال ضميرَ!

علي محمد خالدي (مرحوم)

گنجو ٽڪر

سرزمين سنڌ ۾ آهي ٽڪر گنجو ٽڪر،
سوز و سڪ کان چوطرف آهي پڌر گنجو ٽڪر،
دل جليل ۽ سوخته جان و جگر گنجو ٽڪر،
وحشت و ديوانگيءَ ۾ چشم تر گنجو ٽڪر،
شمع وانگر آهي ڏسبو تا سحر گنجو ٽڪر.

نينهن ڪـي آهـي نهائينءَ ۾ پچائڻ واسطي،
دل جي ڪٿ ۽ هوڏ هستيءَ کي مٽائڻ واسطي،
ڦيٽ ۽ ميرائي من جي کي وڃائڻ واسطي،
باھ ڏيئي برھ جي "ڪُل سچ" بنائڻ واسطي،
هنـڌ آهـي هر طرح موزون تر گنجو ٽڪر.

ٿا ٿين نروار نڪريو نينهن ۾ ٺانگا جڏهن،
سنگ، سياڪا چڙيو سر ساھ جا سانگا جڏهن،
ٿا اڪين اڳيان اچن اوڙاھ تڙ تانگا جڏهن،
پار اڪريو ٿا پـون خوفائتا لانگها جڏهن،
ٿـو ٿئي تڏهين الهن جـو راهبر گنجو ٽڪر.

سـب ميسر ٿا شريعت جـا ٿين اسباب هت،
ٿا وڃن پـورا طريقت جا پڙهايا باب هت،
ٿا پـون سڌيا حقيقت جا هزارين تاب هت،
معرفت جا ٿـا ملن نسخا سوين ناياب هت،
وصل جي واديءَ جو آهي سنگ در گنجو ٽڪر.

خود لمائيءَ کان صفا انسان جي ٿو دل ڪري،
ٿو پچائي پيرت ۾ پاڪيزه آب و گِل ڪري،

حق سان هڪ ٿي وڃڻ جي لاءِ ٿو قابل ڪري،
يعني انسانؔ کي خدا سان ٿو ڇڏي واصل ڪري،
ڀرت جي ڀالوت ڪان آهي ڀڏر گنجو ٽڪر.

ٿو وجود انسانَ جي کي نيستيءَ سان نم ڪري،
ڳاٽ اوچا عمر ڀر لاءِ ڇڏي ٿو خمَ ڪري،
غم خوشيءَ کي ٿو ڪري ۽ ٿو خوشيءَ کي غم ڪري،
جامِ جم ٿو زهر ۽ ٿو زهر جامِ جمَ ڪري،
صوفيان ٿو رکي هردم نظر گنجو ٽڪر.

آدميءَ کي تارڪ الدنيا بنائي ٿو ڇڏي،
طالبِ خالق کي خالق سان ملائي ٿو ڇڏي،
ماڻ ۽ تون جي فرق کي وچ مان وڃائي ٿو ڇڏي،
خالق و مخلوق جو ويڇو وڃائي ٿو ڇڏي،
ٿو رکي نس نس ۾ روحاني اثر گنجو ٽڪر.

آهي درويشن سندي مشهور بستي سنڌ ۾،
ڪاملن آهي ڪئي پُرنور بستي سنڌ ۾،
برڪتن سان آهي ٿي ڀرپور بستي سنڌ ۾،
نور سان آهي سڄي معمور بستي سنڌ ۾،
رحمتن جو آهي گهر هرهڪ پهر گنجو ٽڪر.

عابدن جي واسطي آهي عبادت جي جڳهه،
افضل و اعليٰ ترين آهي رياضت جي جڳهه،
طالبانِ حق" لئه آهي اعانت جي جڳهه،
صبر و تلقين جي جڳهه، رُشد و هدايت جي جڳهه،
نام وارو، ناميارو، نامور گنجو ٽڪر.

عشق ۾ روحِ بشر جو ارتقا ٿي ٿو وڃي،
عرش تي آن جو گذر صبح و مسا ٿي ٿو وڃي،
حق لئه حق ڪارفرما جابجا ٿي ٿو وڃي،
نور مليو نور سان نورِ خدا ٿي ٿو وڃي،
طور سينا "خالدي" آهي دگر گنجو ٽڪر.

ڊاڪٽر اسدالله شاهه "بيخود" حسيني

ڪافي

محبوب منهنجا ماهرو، مون ڪان ڇو وئين منهن مٽي.

نيڻن جي نازڪ ناز سان، مشڪي عجب انداز سان،
سينگار جي سو ساز سان، جهٽ پٽ وئين دلڙي جهٽي.

شهباز تنهنجو عشق ٿيو، ڇاڻي ڇنبن ۾ چيچ ويو،
هڪڙيئي تنهن حملي ڇڏيو، چيري ڇٽي ڦاڙي ڦٽي.

سي محفلون سي مجلسون، جن ۾ نه هئي ڪا تون ۽ مون،
افسوس! دلبر، تن سنديون، ڇا ڪان ڇڏيئي پاڙون پٽي.

آخر 'اسد' آيو اجل، مهلت ڏنئين هڪڙي نه پل،
سيتي سندم خاميون خلل، هيءَ لوڙهه شل لالڻ لٽي.

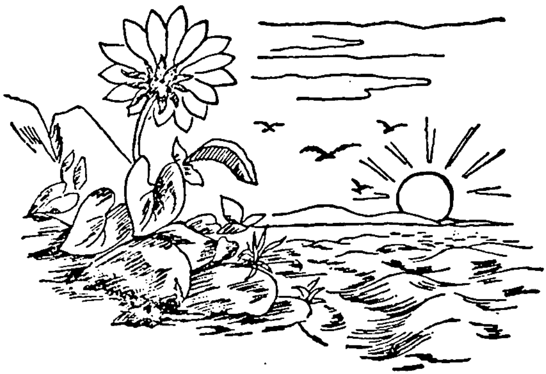

"سليم" ڳاڙهوي

سنڌڙي منهنجو ساهه

سنڌڙي منهنجو ساه سراسر سنڌڙي منهنجو ساهه، سنڌڙي منهنجو موهه برابر سنڌڙي منهنجو ماءُ!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

سنڌڙي منهنجي جيندڙي آهي، سنڌڙي منهنجو مَن،
سنڌڙي منهنجي رت سان رلمل، سنڌڙي منهنجو تَن،
سنڌڙي منهنجو روح بلاشڪ، سنڌڙي منهنجو راه!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

سنڌڙي منهنجي سنڌڙي سنڌڙي، سنڌڙي سنڌڙي ڳايان،
سنڌ جو عاشق، سنڌ جو طالب، سنڌ جو خادم آهيان،
چارڻ بڻجي چنگ وڄايان، سنڌڙي منهنجو چاهُ!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

ساٿي جنهن جو امرت ڌارا، فردوسي گلشن،
سونن روپن سنگن اندر مانڪ موتي آن،
هرهر هيرڪَلِي ٿي سنڌڙي، ورور تي وه واه!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

رم جهم رم جهم بادل برسن، جَل ٿَل ساوا ڪيت،
جهرجهنگ ۾ تا جهانگي ڳائن وايون، ڪافيون، بيت،
جنهن ۾ جشرا آهن سامي، شاهه، سچل هرگاه!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

سسئي سنڌڙي، سُهڻي سنڌڙي، سومل سنڌڙي مائي،
نوري سنڌڙي، مارئي سنڌڙي، سنڌڙي ڀاڳهل ڀائي،
سُونهن ۽ سڪ جو ماڳ ۽ مرڪز، مهر جو منزل گاه!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

سنڌي ٻولي ديس جي دولت، "سنڌو" سنڌ جي سينگ،
ڪاڪ ڪڪوريا سنڌڙا ماڻهو، سنڌ جي آس اُميد،
دودا، دريا خان هزارين، هوشو هر همراه!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

سنڌڙيءَ ۾ سڀ ظاهر باطن عظمت جا آثار،
سنڌڙيءَ ۾ لک سورهيه مالڪ، مانجهي مُٺيادار،
جن جي جرئت آڏو ٽيندو ڪوهه بہ آهي ڪاهه!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

سنڌڙي منهنجو ساهه سراسر، سنڌڙي منهنجي سُونهن،
سنڌڙي منهنجو عشق عقيدت، سنڌڙي ورد ورونهن،
سنڌڙيءَ کي سينگاري هردم الفت سان الله!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

بيشڪ سنڌ صدين کان آهي قائم خوب قديم،
بيشڪ سنڌ عظيم اسان جي، بيشڪ سنڌ 'سليم'،
صانع جنهن جو ڪامل اڪمل، نہ ٻہ ٿاهي ٿاهه!
سنڌڙي مُنهنجو ساهُ!

"انور" هالائي

غزل

●

غيرن کي عشق ۾ نہ ڪڏهن رازدار ڪر،
وهم و گمان نہ تن جي اڳيان آشڪار ڪر.

صدما سهي سهي نہ اکيون اشڪار ڪر،
تارن سان داغ دل جا نہ هرگز شمار ڪر.

تڪميلِ عشق جي ۾ جنون اختيار ڪر،
قدر و قضا سان پنهنجي رضا همڪنار ڪر.

رهبر ڪرين تہ صرف تون گرد و غبار ڪر،
ٻي ڪنهن تي راهرو! نہ ڪڏهن انحصار ڪر.

جنهن دل کي ڀاليو مون گهڻي لاڏ ڪوڏ سان،
ڪسجي وئي سا هاڻ، نہ تون افتخار ڪر.

بختِ زبون جي ڀاڻ ڪي قابل بنائي ڏس،
سوزِ فراقِ يار ۾ دل بيقرار ڪر.

محروم نصيب، خوشين کي نہ ڀول تون،
مشڪل ۾ ياس و غم تي رکو اعتبار ڪر.

●

نہ غم ڌار آهي نہ غمخوار آهي،
حياتي بہ هاڻي رڳو ٻار آهي.

گلن سان لازم رهيو خار آهي،
نہ گل تنهنجو بلبل سدا يار آهي.

ڪو جرمِ وفا جو گنهگار آهي،
۽ ڪو بزمِ جانان جو سينگار آهي.

مان آهيان ۽ مون سان غمِ يار آهي،
نہ ڪو درميان ان جي اغيار آهي.

ڀلي رات ساري تون مهڻن سان مارج،
مون کي تنهنجي تڪرار سان پيار آهي.

نہ تو ۾ رکان ڪا بہ اميد ٻي مان،
فقط ديد لئہ دل طلبگار آهي.

هي تنهنجي اچڻ جي سعادت جي باعث،
بيابان ٿيو دل جو گلزار آهي.

غلامي قبوليسون 'انور' اوهان جي،
حقيقت جو سارو هي اظهار آهي.

"محبوب" سروري

غزل

جو چوڏهين ۽ جو چنڊ آهي جڻ، سو منهنجو سڄڻ، سو منهنجو سڄڻ،
جنهن ساڻ ثواب آ قرب ڪرڻ، سو منهنجو سڄڻ، سو منهنجو سڄڻ.

جنهن دل جي ڇانوَ ۾ ويهاريو، جنهن درسِ محبت سيکاريو،
جنهن ڀريس آڪاريو ڀار پٽڻ، سو منهنجو سڄڻ، سو منهنجو سڄڻ.

جنهن جي ڇهري سان آباد چمن، جنهن جي وارن سان وڻ واس وٺن،
جنهن کان ٿي سيکيو آ ڏيل ٽلڻ، سو منهنجو سڄڻ، سو منهنجو سڄڻ.

رخسار تي پيرا پونئر ڏيسن، ماڪي ۽ جون مکيون پڻ مست ٿين،
جنهن جي اکين تي حيران هرڻ، سو منهنجو سڄڻ، سو منهنجو سڄڻ.

"سهڻي" ۽ "سسئي" ڪن رشڪ سدا، "ليليٰ" ٻه ڇري، "مومل" ٻه فدا،
جنهن جا پٽريون چاهن پير چمڻ، سو منهنجو سڄڻ، سو منهنجو سڄڻ.

جنهن مونکي پنڪان سوڙي ڇڏيو، غيرن سان تعلق ٽوڙي ڇڏيو،
جنهن سيکاريو هڪ در تي جهڪڻ، سو منهنجو سڄڻ، سو منهنجو سڄڻ.

جنهن عشق جي غيرت سمجهائي، جنهن پيار سان دلڙي ڀرپائي،
جنهن جا واجب ٿيا احسان مڃڻ، سو منهنجو سڄڻ، سو منهنجو سڄڻ.

منهنجو درد اهو ۽ غم ٻه اهو، 'محبوب' مٺو، همدم ٻه اهو،
منهنجو جنهن لئه جيڻ ۽ جنهن لئه مرڻ، سو منهنجو سڄڻ، سو منهنجو سڄڻ.

الهداد "عاصم"

ڪنڪو

هي زَبرون هي ٽبرون -
هي زورآوريون!
هي ٻيڙيون هي ويڙيون -
هي ٽوڙها هي لوڙها!
آهي ونگ ٻرين ۽ هي ٻيڪڙا -
هي ڪانا ڪرائين هٿين سيڪڙا!
هي دڙڪا هي ڪُڙڪا -
۽ هيءُ چوڙ ٻنڌ!
هي اونداهيون ڪهاڻيون، هي سوڙهيون ڪڏيون -
هي ويڙا وهي ٿنڪا هي سختيون هڏيون!
هي کهنگهر -
هي ڏنگهر -
هي ڪنڌا ستا -
۽ ٻوسات ٻوسات جهڙي هوا -
ٻري ڪيو!
هٿابو!
هٿابو ٻري ڪيو -
ڪ مان ڪجهه چوان!
ڪ مان ڪجهه لکان!

ڏنڊ پير تي

ٻوٽڙين ۾ چوڪريون،
چولڙن ۾ چوڪرا،
ڪارڙا ۽ پورڙا ۽ سانورا هي ٻارڙا
ٻارڙا ئي ٻارڙا!
ڳالهڙيون ئي ڳالهڙيون،
ٽهڪڙا ئي ٽهڪڙا،
ٻچڙن تي ٻارڙا،
ٻچڙا ئي ٻچڙا.
هن طرح هڪڙو نسل اٿلي هليو -
ڏنڊ جي پير تي.

—

مينهن آنداري لڙاٽ
ڏنڊ جو ٻاٽي وڏو
۽ ٻچڙو سوڙهو
موج مستيءَ ۾ ڪڏندو ٿو هلي منهنجو لعل
ڏنڊ جي پير تي.
"ڏنڊ پير تي جو ڪڏي، آخر ٻڏي!"

”نعيم“ تقوي

گيت

گيت خوشيءَ جا ڳايون، سائي! گيت خوشيءَ جا ڳايون،
ڏولڻ آيا، اچو وڄايون دلڙين جون شرنايون.

هير نچي پئي نار البيلي جان، جڳ اندر ٻيارا،
موٽي آيا ماڳ تي سنڌڙا، جن جا مَن اجيارا،
ٻاجهاري ڪئي ٻاجهه، چپن تي آهن قرب جون وايون:
گيت خوشيءَ جا ڳايون.

آئي هوا نازڪ ڪلونتي جيان گهُلي پئي هرهر،
منهنجي سڪايل جندڙيءَ کي آرام مليو آ هيڪر،
ناز نماڻا ساهه سيباڻا آيا، جشن ملهايون:
گيت خوشيءَ جا ڳايون.

من مندر جي ويرالي ۾ مُند بهار جي آئي،
دِل جون مکڙيون ٽڙيون خوشيءَ سان ٿي وئي هستي سجائي،
قرب جا مهڪا گل ڦل ”تقوي“ سهڻن کي ٻارايون:
گيت خوشيءَ جا ڳايون.

غـزل

جيجل! تنهنجا نيارا ٻچڙا، مرد مئير ۽ صاف سچار،
جوڌا دودا، ڳرت ۽ ڳيرو، هوشو ٻارا مئيادار.

سورهيه سوڍا تنهنجا ٻچڙا دولهه ڏولڻ جُنگ جوان،
قرب ۽ مهر وفا ۽ غيرت سان جني جو آهه وهنوار.

آڌو جن جي سج ۽ چنڊ ڪتي ۽ تارا خاڪ جيان،
هوڏ سان تنهنجي هنج ۾ پليا آهن کهڙا جلويدار.

”تقوي“ جيجل تان ٻچڙن جو تن من ڌن قربان سدا،
آهي دلين ۾ غيرت، عظمت ۽ شوڪت جي سهڻي ٻهار.

ڀهاول خان لغاري

ڪافيون

مدد ٿيندئي الله، آس م لاهه،
ڪاهي هل تون ڪيچ ڏي.

پنهنجي پنهل تان سٽي، پيارو ڪر نه پساهه...
پنڌ ي سندرو سڪ جو، صدقي ڪر تون ساهه...
وٺي وات ونڊر جي، ووڙج تون وٺراهه...
’ڀهاول‘ بدڪار ساں، هادي ٿيندو همراهه...

●

اڪير اندر ۾ اٿم مارن جي، وينديس ڀهنوارن پار،
وينديس ڀهنوارن پار، هتي ساريان ويٺي سنگهار.

منڊ مينهن جي موٽي آئي، ڪيا ڏڪرن ڪارونڀار،
ٿي هتن تي وٺي گلزاري، ساٿهه ۾ ٿيا سڪار.

ڪوٽن ۾ هت آهيان قيدياڻي، پيو نئرن جو آزار،
راتو ڏينهان ٿم روج ۽ راڙو، نيڻين وهايان نار.

ڪاج اسان جو ڪڙ ۽ ڪنبيون، پٽسي، ڏونرا، ليار،
ڪين پهرينديس پٽ پوشاڪون، مارو ڏيندم ميار.

ويڙهيچن کي ڏئين وساريان، جن سان ڪنيم چمار،
پلپل تن جي ياد ستائي، ڪونهي دل کي قرار.

’ڀهاول خان‘ جو پرم تون رکجان، لالڻ لڄادار،
قيد ڪٽي هن نماڻيءَ نڌر جا، سانگي ميل ستار.

عبدالقيوم "صائب"

ڳالهه ڪندا ها ديوانا

ڪو ليڻ نشيلو هوندو هو،   ڪو انگ سجيلو هوندو هو،
ڪو حسن رسيلو هوندو هو،   ڪو پيار وسيلو هوندو هو.
هي ڳالهه ڪندا ها ديوانا!

ڪنهن پيلي پوتي پاتي هئي،   ڪنهن ميندي هٿ تي لاتي هئي،
ڪا ڦوهه جواني آتي هئي،   ڪا نار سجي مدماتي هئي،
هي ڳالهه ڪندا ها ديوانا!

ڪي وار وسيهر ٽيندا ها،   واسينگ سندا ور ٽيندا ها،
ڪي ڪاڪل ليئر ٽيندا ها،   ڪي پٽ پنيهر ٽيندا ها،
هي ڳالهه ڪندا ها ديوانا!

ڪنهن حسن تي آئي سرخي هئي،   ڪا سونهن ۾ ڏيندي مرڪي هئي،
ڪنهن تي ڪا دل سُرڪي هئي،   سوپيا تي ڪا هرڪي هئي،
هي ڳالهه ڪندا ها ديوانا!

ڪا ياد ستائڻ ايندي هئي،   ڪا زخم چڪائڻ ايندي هئي،
ڪا سور سلائڻ ايندي هئي،   ڪا پاڻ تتائڻ ايندي هئي،
هي ڳالهه ڪندا ها ديوانا!

ڪنهن ڪاڪ تي راتي ڪاهيو هو،   ڪنهن سونهن تي سينو ساهيو هو،
ڪنهن دل سان ڪنهن کي چاهيو هو،   ڪنهن ڪين ڪنهين سان راهيو هو،
هي ڳالهه ڪندا ها ديوانا!

ڪنهن هار تي هرڪي هاريو هو،   ڪنهن هار ڏئي سڀ واريو هو،
ڪنهن سوچي سمجهي ڪاريو هو،   ڪنهن سوچ سوا خود ماريو هو،
هي ڳالهه ڪندا ها ديوانا!

ڪنهن حال سڄڻ سان اوريو هو،   ڪنهن چنگ ڪٺي ڪو چوريو هو،
ڪنهن ساهه سرن تان گهوريو هو،   ڪنهن جهوناڳڙهه کي جهوريو هو،
هي ڳالهه ڪندا ها ديوانا!

”تاج“ جويو

غزل

●

اچا ٻيار تي وار ٽيندا رهن ٿا،
اچا سچ تي مچ ڪورا ٻرن ٿا!

اچا جاڳ ڪي آڳ ۾ ٿا جلائن،
اچا ذات تي ڪاتَ ڪڙڪن ڪرن ٿا!

اچا ڏينهن تي شينهن ڪاهون ٻ ڪن ٿا،
اچا رات، سوغات، سيانا چون ٿا!

اچا ساز آوازَ تي آهه بندش،
اچا هيرَ تي تيرَ تاڻيا وڃن ٿا!

اچا سوچ ۽ لوچ تي آهه پهرو،
اچا چَپَ تي چُپ جا تالا چڙهن ٿا!

اچا ڪهاٽ تي ڳاٽ ڳولين سان چيلجن،
اچا آس جا لاش ڪهاڻي ڪهُمن ٿا!

اچا ڏادَ جي وادِ سوکهي سيسمن ۾،
اچا نينهن وارا نظربند ٿين ٿا!

اچا سُونهن سختيون سهي پئي، سهي پئي،
اچا ڪرڙ جا روز ڏوڙيا وَسن ٿا!

اچا ڪنهن قلم ڪي عَلَم ناهه ناهيو،
اچا ٻول ڳوليون نہ ڪنهن جا ٻُرن ٿا!

اچا ’تاج‘ سوراج جو ٿيلهجي پيو،
اچا ٽهڪ ۽ چهڪ ڏاريا ڏين ٿا!

●

ٻَسي چِڪ بند ڪان نتائين پيو ٿو،
اچا ٻاڻ ڪي ٻتون سڏائين ٿو سوڍو!

هي ڪوڙيون ڳڳن ۾، چتما چتر چنن ۾،
وڃن جا وراڪا ڏسي چو ڏرين پيو؟

ڏنگا ڏيهہ راڪا، وِنگي وات ساري،
وري وڃ سڏڙيا، اڳيان جيءَ جوڪوا!

ٻهاڙيءَ تي ٻويان وِڏا سچ ڪرڻا،
وڳر ووڙ ڪريون، اچا آ سُهائو!

اچا يارَ جا وارَ توڪان نہ وسريا،
ليانڻ هليو آنهہ ڏرتيءَ سان ناتو!

قلمڪار ڪوڙا! لڪي لاتَ جانين،
ملڻ ساڻ دڙڪي جهُڪيو ڳاتُ تنهنجو.

وڏي ڏاڙ ڌرتيءَ تي اوير، آتر ڪان،
وڃي ٻڪ وهاڻي سکيو تون سمهين ٿو؟

ڪهُرين ديش پکتي، ٻچارين ٿو چيهو،
اڙي لونيا! نينهن جاني نہ ليکو.

——

"منير" سولنگي

غزل

●

دل لٽيندڙ قرار ڏيندو هل،
يا گهڻو انتظار ڏيندو هل.

بيقراري ۾ لطف ڪيڏو آ، ڏکپ نفرت جا بار ڏيندو هل.
مون کي توسان نباهه ڪرڻو هيو، سور صدما هزار ڏيندو هل.
منهنجي دل جي اجڙ گلستان کي، هوند هرڪا بهار ڏيندو هل.
حُسن جي دلفريب دنيا ۾، عشق کي تون وقار ڏيندو هل.
ڪنهن جي زلفن جي ڇانوَ ۾ ويهي، زندگي کي ليڪار ڏيندو هل.
غم غلط ڪر 'منير' جو سائين، مئه جا ساغر ٻه-چار ڏيندو هل.

قطعو

ميخوار ٻيا ڏنگ ٿا لٽن، مون کي نه هڪڙي بوند ملي،
ساقي جي بخيلي يار ڏسي اڄ جام کي چڪناچور ڪيو؛
ليڪن نه ڪڏهن خلقت کان سڄڻ، اڇوت اجل سان سودو ڪري،
توسان ٻرين جي پيار ڪيو، نيروار ڪيو، ڀرپور ڪيو.

——

مير محمد پيرزادو

گيت

سڳنڌ هوا ۾ سالوري سهڻي ڪنهن جي سار آ؟
منهنجي ننڊ لهوڙي ويو جو،
مون ڪان دلبر ڏار آ!

تون جي ناهين سهڻا سائين، منهنجو مَن ڇڙواڳُ،
اڻين ٿو هرهنڌ ڪائي نوڪر پورهيت جو جيئڻ ڀاڳُ:
توري پيار جي راهن ۾، منهنجي جيتَ به هارَ آ،
منهنجي ننڊ نهوڙي ويو جو، مون ڪان دلبر ڏار آ.

گهرن مٿان گهنگهور گهٽا ڪي ڪنوڻ هڻي ٿي ڪاٽ،
سُهڻ تني او منهنجا سائين! هاڻ ٻوي ٿي ماٺ:
تنهنجي راهه تڪي هي تڪجي، منهنجي نيڻ-نهارَ آ،
منهنجي ننڊ نهوڙي ويو جو، مون ڪان دلبر ڏار آ.

ٻاهر ڇات ڇمر جي ڇوهي، ڪنهن لئه ٻنڌ ٻئين،
اهڙي اونده اوجهڙَ ۾ تون ڪنهن جا ڏک تڪين:
آءُ مسافر، ترس گهڙي ڪن، ڪهڙي خبرچار آ،
منهنجي ننڊ لهوڙي ويو جو، مون ڪان دلبر ڏار آ.

سيڪنهن سک جو ساهه پٽيو ۽ سارنگ آئي ساٺ سريا،
سانجهي ڇائي پوءِ به ماني مون وٽ ڏيئا ڪونه ٻريا:
ڏاڍو هاڻي سارن ٿا پيا، ٻيلي توکي ٻارَ، آ،
منهنجي ننڊ نهوڙي ويو جو، مون ڪان دلبر ڏار آ.

سڳنڌ هوا ۾ سانوري سهڻي ڪنهن جي سارَ آ؟
منهنجي ننڊ نهوڙي ويو جو،
مون ڪان دلبر ڏار آ!

"عاجز" اُجڻ

وائي

منهنجي ڳالهه ملي، ويندا جلي،
وڻ سيني ونڪار جا.
سرتيون سُور سُميرَ ۾ پوندا جهول جهُلي، ويندا جلي،
وڻ سيني ونڪار جا.
آڏو اوکيون چاڙهيون، ڪانهي ڪاهه ڪُلي، ويندا جلي،
وڻ سيني ونڪار جا.
هوتن ڌاران حَب ۾، پولندا نين ڇُلي، ويندا جلي،
وڻ سيني ونڪار جا.
"حُج" ته منهنجي هوت سان، هٿ هٿ ڪانڌ هلي، ويندا جلي،
وڻ سيني ونڪار جا.
ڪانڌ وٺي ٿي ڪينڪي، "عاجز" هٿ ٽلهي، ويندا جلي،
وڻ سيني ونڪار جا.

گيت

روئي گذاريم رات، او ڏوليا! روئي گذاريم رات.
ڪل اوهان کي ڪهڙي ساجن، ڪيئن گذاري رات مون رالجهن،
ڪيئن ٿُٺي برسات، او ڏوليا!
روئي گذاريم رات.
پل پل تنهنجا سُور ستائن، کهايل دلڙي، کهايو ٿا کهائن،
ماهه لڳيم سڪرات، او ڏوليا!
روئي گذاريم رات.
تو بن دردن دل آزاري، جال اکين مان جر آهي جاري،
ڳوڙهن جي برسات، او ڏوليا!
روئي گذاريم رات.
تو بن سانول، سُڏڪي سُڏڪي، ڪين هئي "عاجز" جي هڏڪي،
ڪين هئي هيهات، او ڏوليا!
روئي گذاريم رات.

"ادل" سومرو

غزل

زهر آ هر ڪا گهڙي،
زندگي ايڏي ڪڙي!

ماس تي ڳجهن جو مارو، رت جي بدبوء ڇڙي.
مفلسيءَ جي موت تي، ڪين آيو ڪو لڙي.
در تان ٻڪايل نينگري، تو تونگرا ڇو ٽڙي.
بک جو دوزخ تتو، مرڳ ويو سارو سڙي.

●

وقت اسان سان ويل وَهايا،
پرکياسين سڀ پنهنجا پرايا.

هيلَ ٻه هانءُ هنيلو هو پر، درد اسان جا درد وڌايا.
سوچ اندر ۾ لوچ وڌائي، ويڙهي ويا هين وهم اجايا.
رات نسوري روڳ ٿي ٻڌي، ڏينهن اسان کي ڏنگ لڳايا.
ڪنهنجي ڪک مان ريتا ڪُلڙا، ڪنهنجي ڪک مان ٿوهر ڄايا.
زهر زندگي هر ڪنهن پيتو، هڪڙا ايندا، هڪڙا آيا.
پنهنجي پنهنجي سوچ جو ڦيرو، پنهنجون ڳالهيون پنهنجا رايا.

سالن جي سڪ پَل ۾ پُرزا،
قرب ڪسارو، مصري مايا.

نصير "شاد" ميرزا

وائي

ڌرتيءَ جو ڀڳوان... آلوميان،
آهي خود انسان.
وستيءَ وارڙ جاڳو جاڳو، آڌيءَ جو آهان! آلوميان.
آهي خود انسان.
ڪارو آپ ۽ ريٽي ڌرتي، سوريءَ تي ٻلوان! آلوميان.
آهي خود انسان.
جو پي ڌرتيءَ نانءُ ڳنهي ٿو، تنهن لءِ آ زندان! آلوميان.
آهي خود انسان.

گيت

مَن منهنجو چڙواڪ، او سائين!

جيهرٽن مان چنڊ جهاتيون پائي،
جل ٿل ڌرتي نيڻ وڇائي،
ورڪا ڳان جي جٺ ڪٽ سانول،
اهڙا پنهنجا ڀاڳ، او سائين!

من منهنجو چڙواڪ!

مَن مندر جا ديپ جلايان،
اوماسين جي آڳ اجهايان،
تارن جي سازن تي ويهي،
چيڙيو آ سون راڳ، او سائين!

من منهنجو چڙواڪ!

---

*"كنول" سنڌي

وايون

(١)

چرڻ چاڻو چڻس،
مُور نہ ماڻيو ماڻهوئين.

ڪُرڙي جيئن ڪَنڌيءَ ۾، ورهہ ٻہ اڀڏو وس:
مُور نہ ماڻيو ماڻهوئين.

وک ڪنوريون وات تي، ڳَرڌاريءَ جو ڳس،
مُور نہ ماڻيو ماڻهوئين.

جهڙي ڀيڙا ڀار ۾، اهڙو لہ ماڪيءَ رَس:
مُور نہ ماڻيو ماڻهوئين.

ڳهوريس ڳيڙوءَ ويس تان، جوڳڻ! توڪي جَسُ*:
مُور نہ ماڻيو ماڻهوئين.

(٢)

لهندي جي لالاڻ ۾ —
منهنجا رت - ڦُڙا.

منهنجو مڏ ٻڙاڏو ساٿوڻ، ٻن ٻن جي ٻيلاڻ ۾:
منهنجا رت - ڦُڙا.

ٽڙ ٽڙ، ٽڙ ٽڙ، جوت آجهاڻي، اک اک جي آلاڻ ۾:
منهنجا رت - ڦُڙا.

چانئي اچ گهنگهور گهٽا، من من جي مانداڻ ۾:
منهنجا رت - ڦُڙا.

چاڻ ڪيڙها ڪي ڪيت لوان، سوج سوج سهراڻ ۾:
منهنجا رت - ڦُڙا.

"ٻون" سنڌي

گيت

دنيا ڏوکو، دولت ڏوکو، ڏوکو آ سنسار،
هل ته هلون ٻنيءَ ٻار.

هن دنيا جو واپار ڀي ڏوکو،
وٽ ڪوڙا وهنوار ڀي ڏوکو،
ڏوکو آ جنسار، الوميان—
هل ته هلون ٻنيءَ ٻار!

هت الفت جو اقرار ڀي ڏوکو،
سانٽ مٽ ۽ يار ڀي ڏوکو،
ڏوکو هت جو پيار، الوميان—
هل ته هلون ٻنيءَ ٻار!

هن دنيا جا ساز ڀي ڏوکو،
سڙو هر آواز ڀي ڏوکو،
ڏوکو هر گفتار، الوميان—
هل ته هلون ٻنيءَ ٻار!

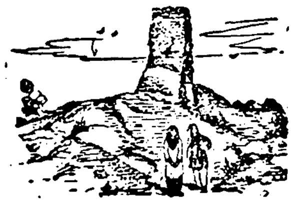

پريم "ساگر"

غــزل

الهن ديوالن کسي ڇڏيو، اهي روئي ڏيندا،
جيڪو ڪجهه انهن وٽ آهي اهوئي ڏيندا.

مڪر و فريب جو من ڏيو توهان کي، دل جـي دربـاهـہ ۾ ڏوئي ڏيندا.
پيار ڏيـو پيار جي عيوض توهان کي، سڪ ۽ سچ جي سونهن سڳهوئي ڏيندا.
پريم جا 'ساگر' پريت جي پياسن کي، جيڪو انهن وٽ آهـي سڀوئي ڏيندا.

●

جڏهن پي زندگي تي عذاب بڻجي،
تڏهن تـو انهي مان انقلاب بڻجي.

آس ۽ پريت جـا تـا نـغـمـا ڇـيـڙن، جڏهن رڳ رڳ تـي رباب بڻجي.
پورهيت جـو هـر گـيـت ظـلـم لاءِ، بـاهـہ وڏي جـو تـو بـاب بڻجي.
نينهن جـي هـر گهاءَ تـي گيت لـکو، جيئن دنيا پريت جـو ڪتاب بڻجي.

●

تنهنجو سنهن گلاب او سائين،
رڳ رڳ آ رباب او سائين.

تنهنجون اکـڙيـون تنهنجا چـپـڙا، تـــو وٽ جـــام شـــراب او سائين.
آپ جــون حورون، پـونءِ جا سهڻا، تنهنجو نـــاهـــي جـــواب او سائين.
ســهـڻـن جــو اڳــوان، تــون هئين، رات ڏ ٺــو ســون خــواب او سائين.
تــون سونهن وفـا جـو شـهـزادو، مـــان محبـت جـو ڪتاب او سائين.

— —

"ساگر" سومرو

گيت

ھان ۾ ھيرت جي ريت وڌايون،
آءٌ تہ سانگي دور ھلون!

ھنڙي ڪوڙ گذارو ٿيندو،
ڪونہ ڪوئي سھارو ٿيندو،
ھنجي دنيا آءٌ وسايون: آءٌ تہ سانگي دور ھلون.

مَن منھنجي جو موتي آھين،
غم تو منھنجي دل جا لاھين،
گيت خوشيءَ جا ڳڏجي ڳايون: آءٌ تہ سانگي دور ھلون.

ھنڙي ڀرو ھيار تي آھي،
نينھن سندو ھيت نالو ناھي،
ھتي ھنجي اچ ھدلايون: آءٌ تہ سانگي دور ھلون.

'ساگر' سان ۽ تون آن ساحل،
ھونداسين ھس شامل شامل،
جاتي جاتيءَ سان ملايون: آءٌ تہ سانگي دور ھلون.

غزل

●

توکي ڳولھي لڌھان ڪيئان سائين!
ھيڏو سارو آھي جھان سائين!

تون ني ڪا مھرباني ڪر سون تي، منھنجو اجڙيل آھہ آشيان سائين!
سون ليکي خون سان ڪيو ھورو، ڏس ھڙھي مُنھنجو داستان سائين!
رات جو ٿا ڏسون ھتشي توڏي، سان ۽ آپ تي ھي ڪھڪشان سائين!
ھڪ ھُجي غم تہ سان ڪريان قابو، سو ستم ڪيئن سانڍيان سائين!
سان تہ تنھنجي تو ھتري چاھيان، سون ۾ جو تو رکين گمان سائين!
ھڪ ھُجي رات جي تہ سان لوڙيان، روئي ڪيڏيون سان ڪاٽيان سائين!
وھہ وڃجو اڄي تون 'ساگر' سان، خوش نصيبن ۾ سان ٿيان سائين!

اياز "گل"

گيت

ڏور نه مون کان گهارِ الا!
آءُ اسان وٽِ ٻيارِ ٻُڌايون:
مائٽ ساڻ نه مارِ الا!
ڏور نه مون کان گهارِ الا.

پيار ڏي پنهنجو پنڌ پُرائو، ڪنهن جي دلڙي ڪين ڏُکايونِ،
ڪو ته تنهنجي هيت يارِ الا،
ڏور نه مون کان گهار الا!

هيڪل وياڪل، هانءُ اسان جو، جيءُ جهڙيل ٻه تنهنجون جايونِ،
ليڻ ڪٿي پل مارِ الا،
ڏور نه مون کان گهار الا!

غزل

●

نار لشيلي، نينهن نمائو،
پل پل پيڙا پائي ويئي.

ليٽ ته اينڌو آس لڳائي، دوکن دل ريجهائي ويئي.
ڏور خزان ٻه سالونڻ سندا، ڳيچ ڳهيلي ڳائي ويئي.
هيرو جائي مَن ماندو، پنڌ سان پريائي ويئي.
سومل جهڙي محبت ماريل، رائو رات رُسائي ويئي.
روپ نگر شرمائڻ واري، 'گُل' اسان جو گهائي ويئي.

۲

افسانا

"اهي دلگداز ۽ روح فرسا گهڙيون، جن جي ٻاٽ اونده ۾ ظلم ۽ تشدد جي ڇڙواڳ ديوَ جو وحشي هٿ، قوت ۽ طاقت جي آڙ ۾، زندگيءَ جي معصوم ۽ ڪنول جهڙين اڇين اُجرين دلين کي تيزَ ۽ ڪُٺلَ ڪان اڳ مروڙي ٿو اڇلائي، سي ڪائنات تي هڪ لرزه انگيز سڪوت طاري ڪيو ڇڏين. شاعر ۽ اديب پنهنجي غمزده خاموشيءَ ۾ غرق ٿي ٿو وڃي. مشاهدي جي اک مان وهيل ڳوڙها، قلم جي ذريعي ڪاغذ تي ڳڙي، خاموش زبان ۾ جو ڪجهه نقش ٿا ڪن، ان کي ماڻهو شعر ۽ افسانو ٿا سڏين."

-غ. م. گ

شوڪت حسين شورو

مئل ويساهه

اسپتال جي اڳيان پڪڙ بل ويڪري لان تي ڪيترائي ماڻهو ويٺا هئا. مريضن جا مٽ مائٽ، عورتون ۽ مرد، انهن سان گڏ آيل ٻار ۽ ڪجهه مريض پڻ، جيڪي گهمڻ-ڦرڻ جهڙا هئا. شام اچي لٿي هئي. چيٽ جو رنگ وڏيڪ گهرو سائو ٿي ويو هو. لان جي چوڌاري رنگارنگ گل هلڪي هلڪي هوا تي لڏي رهيا هئا. الياس گلن کي ۽ ٻارن کي خالي نظرن سان ڏسي رهيو هو. ٻارن کي گلن جهڙا ڇو ٿو سڏيو وڃي؟ هن پاڻ کان پڇيو. شايد ان ڪري جو گل ڪجهه وقت لاءِ تازا رهندا آهن ۽ خوشبوءِ ڏئي سُڪي ويندا آهن. ٻار به ڪجهه وقت لاءِ خوش ۽ بيپرواهه رهندا آهن ۽ جڏهن وڏا ٿيندا آهن ته منجهن نه خوشي رهندي آهي ۽ نه بيپرواهي. الياس کي پنهنجا ٻار ياد آيا. هن کي لڳو ته سندس ٻار وقت کان اڳ وڏا ٿي ويا هئا. هنن کي هر ڳالهه تي هيسايو ٿي ويو، هر شيءِ لاءِ سِڪايو ٿي ويو. "۽ اڄ ته ڪڏهن ٻار هٺ ئي ڪونه. مون کي ياد نٿو اچي ته مون ڪڏهن ٻارائو اتنگل ڪيو هجي." هن پاڻ به سڄي حياتي سِڪندي گذاري هئي، پر هن چاهيو هو ته سندس ٻار، ٻار ئي رهن ۽ سندن ضرورتون اڻپوريون نه رهن.

"ٿي سگهي ٿو ته بابا به منهنجي لاءِ ائين چاهيو هجي. هرڪو مائٽ ائين چاهيندو آهي ۽ پنهنجي سڄي زندگي، پنهنجون سموريون خوشيون اولاد کي ڏيڻ چاهيندو آهي. پر ٿئي ڇا ٿو؟ هن جي زندگي گهاڻي ۾ پيڙجيو وڃي ۽ خوشيون هن وٽ ڪونه هونديون ته اولاد کي ڇا ڏيندو؟ اها سڀ ٺڳي آهي. هن کي خبر آهي ته وٽس پنهنجي اولاد جي لاءِ نه ڪا خوشي آهي ۽ نه سُک آهي. اصل ۾ هن وٽ جيڪي ڏُک ۽ تڪليفون آهن، تنهن ۾ پنهنجي اولاد کي ڀاڱي ڀائيوار ڪرڻ چاهي ٿو. هن کي اولاد کپي ئي ان لاءِ."

هن لان تي ڪيڏندڙ ٻارن ڏانهن ڏٺو. "جيڪڏهن ڪو مائٽ پنهنجي اولاد کي خوشيون ۽ سک نٿو ڏئي سگهي ته هن کي اولاد پيدا ڪرڻ جو حق نه هئڻ کپي. اهو ظلم آهي. ان کي روڪڻ کپي." هن کي محسوس ٿيو ته اها ڳالهه هو پنهنجو پاڻ کي چئي رهيو هو. "پوءِ ته مون پنهنجن ٻارن تي جيڪو ظلم ڪيو آهي، مون کي ان جي سزا ملڻ کپي. پر مون کي ته اڳي ئي ان جي سزا ملي رهي آهي. جيڪڏهن... جيڪڏهن... پروين نٿي بچي... اوهه، منهنجا خدا! پوءِ؟ ننڍڙن ٻارن جو ڇا ٿيندو؟ هنن کي ڪير سنڀاليندو؟ نه نه، اڄ هنن کي سورن ۽ تڪليفن

۾ ڏسي نہ سگھندس.“ ھو گھبرائجي اٿي بيٺو ۽ ھلڻ لڳو. ھن جو رخ زناني وارڊ طرف ھو، جتي ھن جي زال داخل ٿيل ھئي. ڊاڪٽرن ھن کي ٻڌايو ھو تہ پروين جي بچڻ جو آسرو ٿورو گھٽو ڪونھي. ھو ھلندي ھلندي بيھي رھيو. ”ھر آءٌ وڃان ڇو پيو؟ اچا ھاڻي تہ پروين وٽان ٿيو پيو اچان، وري يڪدم... مون ڪجھہ دير لاءِ مريضن جي ڪنجھڻ ۽ دوائن جي بوءِ کان ٻري، ٻاھر رھي، کليل ھوا ۾ ساھہ کڻڻ ٿي چاھيو ۽ وري موٽي وڃان اني!“ ھو لان ٿي اچي ويھي رھيو.

ھن کي ياد آيو تہ سياڻي ڪيس دوائن جي لاءِ پيسا کپن. ايترا پيسا ھن وٽ ڪونہ ھئا ۽ ڪو اھڙو ماڻھو بہ نٿي سُجھيو، جنھن کان قرض وٺي. قرض تہ ھن جيڪو ورتو ھو سو بہ اجا واپس نہ ڪري سگھيو ھو. اھڙو ڪير ھو جيڪو قرض مٿان قرض ڏيندو رھي. جن دوستن کي ٻيپ ھو تہ الياس کانئن قرض وٺندو، تن ساٿس ملڻ ڇڏي ڏنو ھو ۽ جن قرض ڏنو ھو سي بہ ملڻ کان لھرائي ٿي ويا تہ ھو وڌيڪ قرض نہ گھري. ڪٿي پروين جي بيماري ڪيس ۽ سندس ٻارن کي تباھيءَ طرف تہ ڪانہ وٺي وڃي رھي ھئي؟ ”آخر ڀڄاڻي ڪٿي ٿيندي؟ ان کان پوءِ بہ پروين بچي نہ سگھي تہ ڇا ٿيندو؟ ڇا ٿيندو؟ ڀڄاڻي ڪٿي آھي، ياخدا، ڀڄاڻي ڪٿي آھي؟“ ھن جي دل ۾ آيو تہ ھٿن ۾ منھن لڪائي سڏڪا ڀري روئي. ھن پنھنجن ھٿن کي ڏٺو. ھٿ ۽ ھڏائين آڱريون، جڻ ڪنھن مُردي جا ھٿ ھئا. ھٿن جون ترين ڪاٺ وانگر سخت ھيون، ماس تہ ھوئي ڪونہ. ھٿن جي پٺيان وڏيون نيريون نسون اڀريل ھيون. ”اھي ھٿ منھنجا آھن؟“ ھن پاڻ کان پڇيو. ھن کي ان ڳالھہ جو احساس پھريون ڀيرو ٿيو ھو. ”منھنجا ھٿ اھڙا تہ اڳ ھئا... اھڙا تہ نہ ھئا...“ ھن کي اعتبار نٿي آيو. ”مون سان اھو سڀ ڇو ٿيو؟ ڪجھہ ٿيو نٿي ٿي سگھيو؟ جيڪڏھن ائين نہ ٿئي ھا تہ ڪنھن ٻئي کي تہ نقصان ڪونہ ٿئي ھا. پر جي مون کي ئي ڏک ۽ عذاب سھڻا ھئا تہ منھنجن ٻارن ڪھڙو ڏوھہ ڪيو! اھي بہ مون سان گڏ ڀوڳيندا. ھا، انھن کي بہ مون سان گڏ ڏک ۽ تڪليفون سھڻيون آھن، جيستائين ھو ان لائق ٿين تہ پنھنجي قسمت کي منھنجي قسمت کان ڇني ڌار ڪن.“ ھن پاڻ کي فيصلو ٻڌايو.

پروين ھن کي چيو ھو، ”اسين ڪھڙا بدنصيب مائٽ آھيون، جو پنھنجي اولاد جو معمولي انگل بہ پورو نٿا ڪري سگھون.“

تڏھن ھن ڪيس جواب ڏنو ھو، ”رڳا اسين ڪونہ آھيون، اسان جھڙا ٻيا بہ گھڻا آھن. گھڻا آھن ئي اسان جھڙا. اھڙا ماڻھو تہ ٿورا آھن، جن جا ٻار ڪڏھن ڪنھن شئي لاءِ نہ سڪندا ھجن.“

پروين ھن ڏانھن عجب سان ڏٺو. ڪيس الياس جي ڳالھہ سمجھہ ۾ ڪانہ آئي ھئي يا ھن کي ڪاوڙ لڳي ھئي تہ ھن سندس ڳالھہ کي وزن ئي ڪونہ ڏنو. الياس سوچيو تہ ھاڻي موءِ اھوئي سمجھندي تہ ھن کي پنھنجن ٻارن جو ڪو خيال ڪونھي. ”ھر ماءُ ائين سمجھندي ھي. منھنجي ماءُ بہ بابا کي ھميشہ ائين چوندي ھئي تہ توکي ٻارن جي ڪابہ ڳڻتي ڪانھي،

ڪو ڪري ٿي ڪونهي، جڻ تہ جيڪڏهن بابا چاهي ها تہ ڪجهہ ٿي سگهي ها. اسان جون سڀ مصيبتون ختم ٿي وڃن ها ۽ سکيا ٿي وڃون ها." الياس کي عجب لڳو تہ جڏهن هو ٻار هو تڏهن پاڻ بہ پنهنجي پيءُ لاءِ ائين سمجهندو هو. اسڪول ۾ ڪتاب نہ هجڻ تي، في نہ ڏيڻ تي ماستر ماريندو هو يا ڪا شئي وٺڻ چاهيندو هو پر وٺي نہ سگهندو هو تہ پنهنجي پيءُ کان ڪري سمجهندو هو.

اوچتو هن کي خيال آيو تہ ڪٿي سندس ٻار بہ ائين تہ ڪونہ سمجهندا هوندا؟ هن کي ياد آيو تہ جڏهن بہ هو ٻارن جي ڪا فرمائش پوري نہ ڪندو هو تہ ٻار ڪيس ائين ڏسندا هئا، جڻ هو چاهي واڻي اها شئي نٿو وٺي ڏئي، جيڪڏهن چاهي تہ وٺي سگهي ٿو. هو ٻارن کي ڪيترو بہ چوندو هو تہ بابا پاڻ غريب آهيون، پاڻ ۾ ان شئي وٺڻ جي پهچ ڪانهي، پر ٻار اعتبار ڪونہ ڪندا هئا. "پنهنجن ٻارن جي نظرن ۾ آءٌ ڪوڙو ۽ ڪنجوس آهيان... پروين سمجهي ٿي تہ مون کي ٻارن جي ڳڻتي ڪانهي، آءٌ هنن جي لاءِ ڪجهہ نٿو ڪريان ۽ ٻار سمجهن ٿا تہ آءٌ ڦڪائي ٿو ڪريان." هن جو هانءُ ٻڏڻ لڳو. دل ۾ آيس تہ ڇپر تي ليٽي پئي. پر هو ويٺو رهيو جيئن هن ۾ چرڻ پرڻ جي سگهہ نہ رهي هجي. هو ٻاهران جيترو ٿي خاموش ۽ پٿر بنيو ويٺو هو، اوترو ٿي اندر ڳري ڳري رهيو هو. هن جي ذهن ۾ الٽ سوچ جون ويرون هڪ هنڌ بيهي جمي ويون. هن کي محسوس ٿيو تہ سندس پيشانيءَ جون نسون سور وچان ڦاٽي رهيون هيون.

هن کي اتي ويٺي ڪجھ دير ٿي وئي هئي. "پروين ايترو وقت اڪيلي رهي پريشان نہ ٿي وئي هجي. هينئر پروين وٽان ٿي گهر ويندس ۽ پروين جي ماءُ کي اسپتال موڪليندس. ٻارن کي بہ وڃي ڪو دلاسو ڏيان." هو ٽريءَ جي زور تي اٿي بيٺو ۽ آهستي هلڻ لڳو.

زناني وارڊ جي وڏي هال ۾ جهڪا بلب ٻري چڪا هئا. زرد روشنيءَ ۾ پروين جي منهن جي پيلاڻ تهائين وڌي وئي هئي. هن جون اکيون ٻوٽيل هيون. الياس پلنگ جي پاسي ۾ بيهي هن کي ڪجهہ دير تائين ڏسندو رهيو. هڏن جو پڃرو هو، جنهن تي گوشت جهڙي ڪا شئي نہ هئي.

پروين اکيون کولي هن طرف ڏٺو. هن شايد پنهنجي پاسي ۾ ڪنهن جو بيهڻ محسوس ڪيو هو.

"تون ڪيڏانهن هليو ويو هئين؟" پروين جا سڪل چپ چريا.

"ڇو؟ آءٌ تہ گهڙي کن لاءِ ٻاهر ويو هوس." الياس کي هن جو سوال عجيب لڳو.

"اڄ شام جو ٻار بہ ڪونہ آيا. جيستائين جيئري آهيان تيستائين تہ انهن کي ڏسندي رهان..." پروين پاڻ سان ڳالهائيندي چپ ٿي وئي. الياس سمجهي ويو تہ اها ڳالهہ ڪيس ٻڌائڻ جي لاءِ چئي وئي هئي.

”آءٌ اڪيلو ڇٽو ڇا ڪريان! آفيس وڃان، اسپتال وڃان، روز پارن کي ٻه وٺي اچان... هڪڙو ماڻهو ڪٿي ٻجي...“ هن کي محسوس ٿيو ته سندس آواز ۾ ڪجهه چيڙ هئي.

”هن حال ۾ ته هرڪو بيزار ٿيو پئي...“ پروين اجا ڪجهه چوڻ چاهيو ٿي، پر هن جو آواز گهٽجي ويو.

”تون هروڀرو اهڙيون ڳالهيون ڇو ٿي سوچين؟ بيزار ڪير ٿيو آهي!“ هن پروين کي تسلي ڏيڻ چاهي، پر هن کي اهو سڀ اجايو لڳو. هن جي آواز ۾ به ته تسليءَ واري ڳالهه ڪانه هئي. هن کي حيرت لڳي ته اها اوچتي بيزاري ۽ چڙ ڪيئن پيدا ٿي؟ ”بدنصيب عورت! مون هن کي ڪڏهن به پيار نه ڏنو. مون هن کي هميشه پنهنجي ڳچيءَ جو پٽو سمجهيو. پنهنجين سمورين مصيبتن جو ڪارڻ سمجهيو. آءٌ اهوئي سمجهندو رهيس ته جيڪڏهن هوءَ منهنجي ڳچيءَ نه پئي ها ته جند ڇٽي پئي هجي ها!“

هن چاهيو ته پروين کي دلاسو ڏئي.

”تون دل نه لاهه پروين، سڀ ٺيڪ ٿي ويندو. ڊاڪٽر چيو ٿي ته هاڻي تو کي ڏينهن ۾ توکي گهر وڃڻ جي موڪل ڏئي ڇڏيندو.“

پروين جي مُک تي مايوسيءَ ۽ لاچاريءَ جو ڇانيل جهڙو وڏيڪ گهاٽو ٿي ويو. هن جي اکين ۾ ويساهه مئل هو. الياس کي پنهنجا لفظ کوکلا لڳا. ”آءٌ اچان ٿو“، هو تڪڙو ٻاهر نڪري ويو.

اسپتال جو ڊگهو ڪاريڊور ويران هو. هو هڪ دريءَ جي اڳيان اچي بيهي رهيو. ٻاهر اڻ ڳڻيا بلب چمڪي رهيا هئا. اوچتو هن جي دل ڀرجي آئي ۽ پوءِ هو آهستي آهستي روئڻ لڳو. پر هن کي اها خبر ڪانه هئي ته هو ڇو روئي رهيو هو، پروين لاءِ، ٻارن لاءِ، يا پاڻ لاءِ؟ - [بشڪريه ريڊيو پاڪستان حيدرآباد]

عبدالقادر جوڻيجو

ڪوٽ جي ڀِت

ٻچي ٿُل رئيس محمد خان، ڇوڪرو مُڙس هو ته آهي ٻي ڳالهه هئي باقي ڪو جوڙي ٺهڙي گهر مان ڦٽي ڪو نه لڪتو هو. ٻئس هڪڙو ڇهه فٽو مور مڙس هوندو هو. ست پيڙهائتي ڇپ هئي ڇپ. تر ڀاسي جا وڏا وڏا ڏيگ وڏيرا ڪسي ڪسي ٽڪا هئا ۽ ڇپ ڪا ڪجهي! مورڳو ٻنهنجا هٿ ڦٽائي ويٺا هئا. سندن اينڊڙ ٻُرٻون به رولي ۽ ٻني ويون.

دراصل ڳالهه هيءَ آهي ته سندس وڏا اهڙا مڙس هئا جو ڀاڻ ته. هونئن جنڊڙيءَ جي ملهه جي ميدان ۾ جنهن مڙس کي ٽي ٻڪ وڌا آنهيءَ کي جوليءَ ۾ وجهو ٿي ڊاهيائون، ۽ ٻوين لاءِ ٻنهين آئن هٿڻ جو انگ چڏي ويا. زمين ايتري جو ٻيو گهوڙا ڊوڙاءِ. ستان وري ماڻهن ۾ اها ڳالهه اچي مشهور ٿي ته مڙسن جي زبان اهڙي هئي، جهڙو ڪاري نانگ جو جوٽ هجي. ٿل نه ڪنهن ڦيٽل لصيب واري جي ليراڙ ۾ ستر ٻون. اڪر ٽي ٽي ڪيندا ۽ زهر آن جي اينڊڙ ستن پيڙهين جا هيٺان ڪائيندو ويندو.

سو سائين، الله بخشيس رئيس محمد خان جي ٻيءُ مرحوم وٽ جيتري ملڪيت گهٽي هئي جمار اوتري ٿوري. مڙس جوانيءَ جو درٽي مس ٽپيو هو ته جنڊڙيءَ جا سڀ سندا سيڙها ٽپي ويو، ۽ ويندي ويندي ٻنهنجيون ٻئي ٻربل سٿيون محمد خان جي جهوليءَ ۾ هاري ويو.

ٻار مڙس هو، ۽ اميرالو ٻار، واڌ ڪٽي ٿي جهل ڏني، وڏندي دير ٽي ڪانه ڪيائين. داين ۽ نوڪرن جي هنجن ۾ ٽاڪندي ٽاڪندي اچي لاڳ مڙس ٿيو جڏهن ته ٻنهنجي زور ۾ ڀاڻ ٻيو ڇڇي. وڏو ٿيو ته سڀڪنهن ڪٽي هٿ ڪيڏس. جڏهن پٽر جو ٺُڪر هو، جيڪو وري وجي زمين مان لڳو. ٻار ته ڪو نه هو جو اچا به هنجن ۾ ڪڍيو وتنس ها. ملڪيت جي هنج ٽي ڪوڙ هيس، ٻيو ڇا کپيس!

پر جڏهن ڪان سندس وهيءَ گونج ڪڍيا هئا، سندس ٻور ٻور مان ڳاڙهي جواني ڦٽي لڪتي هئي، تڏهن ڪان وٺي کيس اهو محسوس ٿيڻ لڳو هو ته سندس گهر ۾ ڪوٽ جون ڀتيون ساهه ڪو نه ٿيون کڻن ۽ سنجهانئن کو به ڏڪ ڏڪ جو آواز ڪو نه ٿو اچي. هڪ ڀيرو ٻنهنجي ڪمري جي ڀِت تي به هٿ رکي ڏٺائين ۽... آن ڪري هن ڀتين، ٻنين ۾ ٻيٺل فصلن ۽ ليکن جي رجسترن ڏانهن نهارڻ بدران ماڻهن جي چهرن ڏانهن نهارڻ شروع ڪيو ۽ سندن

اندر جي رنگن ۾ بدل نظارن جي لار ۾ ٻاهر جا ڪئين رنگ وچڙي ويا ۽ هو انهن رنگن جي ڇولين ۾ ڪکن وانگر لڙهندو ويو.

* * *

انهيءَ ڏينهن ڪو ڊرائيور جيپ جي ٻرزن وٽ سانگي حيدرآباد سنيريو ته محمدخان به ماٺ مانوڙي ۾ سنيري ويهي رهيو. ڪير ڄاڻيس؟ سنيرڻ ڪان ڏٺي وس وارو هو. دل ۾ سوچيائين ته ٿيو نه ته هيڏي ساري شهر ۾ ڪئين رنگ-روپ، ماڻهن جي چهرن جا سوين رنگ ڏسندو.

سو ڊرائيور به ڪنڌ هيٺ ڪري ڪٿي جيپ کي چابي ڏيئي ڦرڙاٽو ڪرايو. اڃا جيپ چُري مس هئي ته جيپ پويان ٻوڙلڙ ڪمدار هڪل ڪئي، ”جهل جهل!“ ۽ ٽپ ساڻ ٻوئين گيٽ جي ڪُنڊيءَ ۾ اچي هٿ وڌائين ۽ لڙڪي پيو. هٽن سان ڪرنڊڙ لٽ سندس وڏيءَ سٿڻ ۾ وچڙندي وچڙندي بچي. آوازن تي ڊرائيور ٻريڪ هڻي ٻوٽتي لهاريو ته ڪيس ٻوئينءَ گيٽ جي وٽيءَ سان ڪمدار جو سهڪندڙ ۽ ٻڏل چهرو نظر آيو.

”ڇا آهي؟“

”ٻر تون ته ڪو بي سُرتو ٿيو پيو هائين.“ ڪمدار سهڪندو سهڪندو ٻوئينءَ سيٽ تي ويٺو. سچو بت ٻئي ٽڙ ڪيس. ”سنهنجي آهي سا ٻويان ريهه ٻئي ٻوي ته جهل جهل، ٻر آنجو ڏوهه ڪوهي، رئيسن جي پير ۾ ٿا وڃو... توبه توبه! الله ڪئي پناهه ڏني، نه ته اڄ سنهنجا ٻساهه ته ٻورا هئا.“

”تون به ڪمال ٿو ڪرين، هلنديءَ جيپ ۾ ٿو چڙهين؟“

”وي ٻر سون تي ٻويان گهرن جي وٽ لڳي ٻئي ته رئيس نندي کي اڪيلو نه ڇڏ. اڃا ٻاراڻي ٻُڌ آهي. شهر ۾ هڙلا باديون لڳيون پيون. آن؟ ڊليورن کي ڇا آهي!“

”ڀلا هاڻ هلان يا اڃا به ڪم آهي؟“ ڊرائيور ٻيهر ڦرڙاٽو ڪرايو.

”سٿ! هاندين وري ڪيئن، ٻوٻان ٻ-ٽي همراه ٻيا به ٻيا اچن. رئيس ننڍي کي الله وڏي ڄمار ڏي، مُلڪ ٿا سڃاڻنس. ماڻهو ائين ته نه چون ته جيپ ۾ رکو ڊليور ۽ ڪمدار ڪن ڪيڏيو ويٺا آهن. مُلڪ ۾ دشمنيون به لڳيون پيون آهن، ڪو هٿيار-ٻنوهار به گڏ هجي.“

* * *

شام جو ٻرزن جي دڪان اڳيان ماڻهن جي ٻريل جيپ جي اڳئين شيشي مان لهاريندي محمدخان کي فٽ ٻاٿ تي ايندڙ ويندڙ ڪئين چهرا نظر آيا. اجهاڻل ۽ دونهاٽيل چهرا، زندگيءَ جي رت سان ٻهڪندڙا چهرا، اڪيلا چهرا، جوڙا جوڙا چهرا، هٿ هٿ ۾، ٻانهن ڪلهي تي، ٻاڻ ۾ وچڙندڙ مُرڪون ۽ مُرڪن سان سنهڙين سنهڙين ڳالهين جا ڇنڊ ڳنڍ. فٽ ٻاٿ تان نظر هٽائي ٻوٽتي جيپ ۾ ويٺل ماڻهن ڏانهن نهاريائين، جن جي چهرن تي ڪوبه مُرڪ جو گل نه هو. سامهون شيشي ۾ نهاريائين، جٺ ٻنهنجو ٻاڻ کي ڳوليندو هجي. سندس مٿي تي ڪنهن جو به هٿ نه هو ۽ نه ٻيرن هيٺان زمين هيس. هُو ائين اڪيلو هو، جيئن ڪا سيرڻ سياري

جي منڍ ۾ آسمان جي ڏڳندڙ نيراڻ جي چولين ۾ ٽپڪي وانگر پڌندي-ترندي نظر ايندي آهي ۽ چوڌاري هوا جا سرڙاٽ پيا پوندا آهن.

شاهڙي جي ڏنڍن ۾ روڊ جي ليڪ تي ڳوٺ ڏانهن واپس ايندڙ جيپ ۾ ايتري مالار ڇانيل هجي، جو ڄڻ منجهس ويٺل سڀ ماڻهو به پويان پهر هجن. محمدخان جي روح تي اونداهه جا پاڇا لڙندا پئي ويا. ٻاهر هوا جو سوسٽ پئي پيو. هن اکيون پوري ٽيڏو ساهه کنيو، ڄڻ ٻاچولن کي هٿائيندو هجي. آرس ڀڃڻ لاءِ ساڄي ٻانهن مٿي کڻي وَٽ ڪالي ٻانهن کي کڻي ڇڏيائين، جيڪا پڪل ٽاريءَ وانگر ڊرائيور جي ڪلهن تي وڃي پئي. ڊرائيور ڇرڪ ڀريو، گاڏيءَ هيڏانهن هوڏانهن ٿيڙ کاڌا، ڊرائيور جو پير بريڪ تي وڃي پيو ۽ گاڏي چرڙاٽ ڪري رستي جي ڪنڌيءَ تي بيهي رهي، ڪڏ ۾ ڪرندي ڪرندي بچي. سڀني جي بتن ۾ سيالو پرجي آيو. محمدخان ڊرائيور ڏانهن اکين ۾ سوال ڀري نهاريو.

”بادشاه! اوهان ته ذري گهٽ مارايو هو.“ ڊرائيور کي ڇڪهر اچي ويو هو.

”ڇو؟“

”سائين! ٻانهن کڻي منهنجي ڪلهي تي رکيان!“

”پوءِ ڇا ٿيو؟“

”سائين! ڪٿي اوهان، ڪٿي اسين اوهان جا نوڪر، ڪنهن غريب کي گنهگار ته نه ڪريو. سياڻي دنيا به چوندي ته نوڪرن جو اهڙو اڇي مغز خراب ٿيو آهي، جو ڏٿين سان ڪلهو ڪلهي ۾ لايو هلن. اوهان سان تَرُ جا پيا زميندار برابري ڪون ڪن، اسين ته ٿياسون اوهان جا نوڪر.“

محمدخان کي ائين محسوس ٿيو ته ڄڻ بريڪ جيپ کي ڪانه لڳي هجي، پر سندس احساسن کي لڳي هجي ۽ سڀ هڪڙي هنڌ ڄمي بيهي رهيا هجن.

* * *

صبح جي ننڍاڪين خوشبوئن ۾ ويڙهيل سيڙهجي پنهنجي ڪمري مان نڪري پنهنجين نگاهن کي ورانڊي ۾ اُڇل ڏنائين. ڄڻ ته ڪو ڏڙهو هو جو ڪنهن جهپي ورتو. سندس پير جتي هنا آتي ڄمي ويا. سندس نگاهون ٻهاري ڪيندڙ خانان جي ٻهاري، پيرن تي مٿي چڙهنديون ڇهري تي سيءَ وانگر ڄمي بيهي رهيون. سندس ڳهر جي پتين به ساهه پئي کنيو. اڄ سندس پيرن کي زمين ملي وئي هئي ۽ مٿي تي سونهن جا هٿ هئس. هو ڪو وقت خانان ڏانهن نهاريندو رهيو. خانان کي پنهنجي جسم تي ماڪوڙيون سُرڪنديون محسوس ٿيون، سندس هٿ ڏڪي ويا، وسوس سان پريل اکيون کڻي محمدخان ڏانهن نهاريائين ۽ وري ڪنڌ هيٺ ٿي ويس!

هڪڙو ٿهيءَ ڦوڪارو مس ڪاڏو هوس، پيو آپ جهڙو ماڻهو ڪنڌ جهليو بيٺو هوس، وڃي ته ڪيڏانهن وڃي! زمين ۾ پيهندي وئي.

”سائين! ٽورو...“ لفظ ٽيڙ ڪاٺي بيهي رهيا.

”جي؟“ خيالن جي ساگر ۾ لڙهندي اک ڀڃي ويس.

”ڪپڙا خراب ٿيندا... مٽي.“ ٿڙڪندڙ لفظ.

”جي؟“ وري ساڳيو سوال.

”ڀاريءَ سان مٽي ٿي اڏامي، سو اوهان جا ڪپڙا خراب ٿي ويندا.“

”پوءِ ڇا ٿيو؟“

”ٿيندو ته ڪجهه به ڪونه.“ سس مس ڏک ڀڄايائين، ”آئين ته بادشاهه ماڻهو آهيو، هڪڙو وڳو لاهي ڪٿي ٻيو پائيندا، پر اسان غريبن تي سوچڙا ڪٽ پوندي ته رئيس نندي جا ڪپڙا خراب ڪري ڇڏيا.“

”تنهنجا ڪپڙا خراب ڪونه ٿا ٿين؟“

”سائين! اسين اڳيئي مٽيءَ ۾ گڏيا پيا آهيون، اوهين پنهنجي ڳالهه ڪريو.“

”آءٌ وري ڪهڙو آپ جي تڪر مان ٺهيل آهيان؟“

”سائين! اوهان کي الله عزت ڏني آهي. وڏي گهراڻي مان آهيو. دُعا پيٽ جا ڏٺي آهيو.“ خانان اکيون کڻي نهاريو، جڻ واقعي آپ ڏالون پٺي نهاريائين.

”سون اڄ ڀهريون ٻيرو ٽوڪي چڱيءَ طرح جاچي ڏٺو آهي.“ محمدخان جي زبان مان نڪتل لفظ ڪونه هئا، جڻ ٽري نات ٽريءَ جون گوليون هيون، جيڪي خانان جي دل ۾ لهي ويون. سندس ٻيرن ٽيڙ ڪاڏو.

”پر سائين...“ ڪرندي ڪرندي ٻچي.

هو ٻڏندڙ ٽڙندڙ خانان کي وراڻدي ۾ ڇڏي اڳي اڳڻ ۾ بيهي رهيو ۽ پويان خانان فرش تان انين ڀاري ڪيڻ لڳي، جڻ محمدخان جي دل جي فرش تي سٽن ٻڙهين جو آڇلايل گند ميڙي رهي هجي.

* * *

جيئن ڏينهن ٻدلجندي دير ڪونه ڪندا آهن، تيئن ڏينهن سان گڏ دليون به ٻدلجندي دير ڪانه ڪنديون آهن. اک اک جو ڪاچ آهي. ماڻهو، ماڻهوءَ ڪان ڪيترو ٻچندوا ڪيترو ٺهندوا پلا جي ڪٿي ڪو ٺاهه به ڪاٺي ته به وڃي ڪرندو، پيو ڇا ٿيندو. ٻت ڪٿي نه ڦتجيس، پر روح تي ايترا چير اڇي ويندس جنو پيو ٿيو پلو. رڪي رڪي پيا سور نيسرندا. تنهن ۾ خانان ته ڇٽي، پر خانان جا ابا ڏاڏا، تن جا به ابا ڏاڏا، محمدخان وارن جي ڪوٽ جي چائنل تي حاضريون ڏيئي، بزگيريون ڪري ڪاڇي ڪپي ويا هئا، ٽوريءَ ڇهنڊ تي ڪجهي جاٽ پيا وهندا هئا، تنهن ۾ محمدخان ته ڪاٻه ڇهنڊ ڪانه ڏني، نه لالچ، نه دڙڪو، نه ٻنيسائي پٽ، ڏيئي وڻي رکيو اک جي ڪهور کي خانان جي جهوليءَ ۾ آڇلايو هئائين. ڪپي جهولي جهلي، ڪپي هيٺ ڪيرائي ڇڏي. خانان الائي ڇا سوچي جهولي جهلي ڇڏي. پنهين جون سُرڪون پاڻ ۾

وڏي ويون، جن مان جيئن پوءِ تيئن گل ٽڙندا ويا. ڳالهين مان ڳالهيون ٿينديون ويون، جهڙا ڳالهائيندا. پيو ڪجهه نه هو ته به هڪٻئي جي اکين جو ته ڏک هو.

* * *

انهيءَ رات هو ڪنهن فيصلا دل جي اڳڻ ۾ ماندي ستو هو، ان ڪري وڏي آسُر جو اک کلي پيس. آتر جي ريهون ڪندڙ هوا جي سرڙاٽن تي رات جي ٽڙڪندڙ ڪاري پوتيءَ جي پنهين پلاندن کي ٻاهر ولندي پئي ويئي. رات جو رنگ اڏامندو پئي ويو. آهستي آهستي ڏکندڙ روشنيءَ جي ڪهاڻيءَ پوڏار مان ڪنهن آواز آيري آيا هئا.

آرس پيچي ڇاتيءَ تي هٿ رکيائين، جڻ سڄي رات سندس ڇاتيءَ ۾ جرڪندڙ سج آسمان تي لهي آيو هجي ۽ پوپان رکو هلڪيءَ روشنيءَ جو ڇهاءُ ڇڏي ويو هجي ۽ هيءُ ان ڇهاءُ کي محسوس ڪندو هجي.

ڪنڌ مٿي ڪئي بند ٿيل در ڏانهن نهاريائين، جنهن جي چيرن مان اندر پکڙجندڙ روشنيءَ جون لارون آسيدن وانگر ڍري سرد فرش تي وچائجي ويون هيون. هو اٿي ويهي رهيو. ڪنگهڪار ڪري سڙوڙ کي پنهنجي چوڌاري ڇڏيائين ۽ ڪَنَ ٻاهر ڪڍي هڪ اهڙي آواز کي جهٽڻ جي ڪوشش ڪيائين، جيڪو ٻن-ٽن ڏينهن ڪان وٺي صبح جو سوير ايندڙ آوازن ڪان ٿني سندس وجود تي سيءَ وانگر ڇانئجي ويندو هو ۽ وقتي طور تي ڪيس ڏڪڻي ٿي اندر جي ڪهراين ۾ هلي ويندي هئي.

در چرڙات ڪري کلي پيو ۽ خانان جو وجود صبح وانگر ڪمري ۾ ڍري آيو. هو اٿيو ٿي ويهي رهيو.

"هاڻ ته هنڌ جي پٺي ڇڏ." خانان ڪنڌ مان ٻهارو ڪشندي چيو.

"ڇو؟"

"ٻهارو ڪڍان."

"پلا سدائين پئي ٻهارا ڪڍندئين ڇا؟"

"بس، پوءِ جنهن ماڻهوءَ جو جيڪو ڌندو آهي، اهو ڪندو."

"ڪڏهن ۾ منٽ ويهي ڳالهائيندي ته وڃ."

"تنهنجي مرضي." فرش تي وهندي چيائين.

"پر تون پٽ تي ڇو ٿي ويهين؟" محمدخان جي چهري تي پريشانيءَ جون ليڪون آيري آيون.

"پوءِ ڪٿي وهان؟"

"سامهون ڪرسيون پيون اٿئي!"

"نوڪر ماڻهو ڪرسين تي ٿوروئي وهندا آهن. ڪٿي تون ڪٿي آئون؟ هروپرو آپ مان تڪر هڻان ڇا؟ آنءَ جي ڪُنن ڪرسين تي پکي ڪونه ٿو وهي، سو آءٌ ڪيئن وهندس. ڪُنٽي ڪونه ڪنيو اٿم جو ڪرسيءَ تي ويهي پيٽ ڪٽان. الله پناهه ڏي، پئي جهان وڃائڻا ڪونه اٿم."

۽ محمدخان ائين چپ ٿي ويو، جڻ پنهنجي ئي ڪوٽ جي ڪا پيٽ هو.

[بشڪريه ريڊيو پاڪستان حيدرآباد]

نجم عباسي

اهي ڏينهن، اهي نينهن

"... هي آواز،
اهوئي ته آهي،
ها، اهوئي ته آهي،
منهنجي من جون تارون ڇيڙيندڙ،
منهنجي دل جي درياهه ۾ طوفان اٿاريندڙ،
پيار ۾ ٻڏل، مونکي ٻنهنجو ڪوئيندڙ،
منهنجي جيءَ جي جوت، منهنجي ساهه جو سُرندو،
منهنجي ڪنن جو ميناج، منهنجي روح جي راحت.

جنهن ڪي سوَن هزارن آوازن ۾ سڃاڻان،
۽ جتي هجي اهو آواز،
ڪَنَ پيو آواز ٻڌن ڇو ٿا!

هن جي ٽهڪڙن جون ٽلڙيون،
هن جي سرگوشين جا گنگهرو،
ڦهلائيندڙيون هيون فضا ۾،
ماڪيءَ جهڙيون مٺڙيون لهرون.

منهنجي سيني تي رکي مٿو،
هن جي مُکَ جي مکڙيءَ مان
ڦٽندڙ جهولڪار،
ڪندي هئي پيدا
اڻ پيتي جا خمار.

ان آواز ۾ ئي گونجندا هئا:
منهنجي سک جا سنيها،
منهنجي لينهن جا لغما.

منهنجي من چاهيو هو:
اهڙي ملڻي آواز جا،
اهڙا سهڻا پڙاڏا،
سانڍي رکان،
سداحيات بنايان..."

ارباب، پنهنجي سوچن جي سنسار ۾ گم هو، جو وچنڊڙ ريڊيي تي "پرالو چنڊ" پروگرام شروع ٿيو. هن پروگرام کي پيش ڪندڙ ڇوڪريءَ جي آواز بلند ٿيڻ سان، ارباب جا ڪن هڪدم کڙا ٿي ويا. هيءَ آواز ته چنبيليءَ جو هو، جنهن بابت هينئر به سوچي رهيو هو، ۽ جا اڪثر هن جي سوچن جو محور هوندي هئي.

هو هن آواز جي لهرن ۾ لڙهڻ لڳو. ريڊيي کي ڇاتيءَ سان لڳائي، ان کي ڀاڪر پاتائين. "منهنجي چنبيلي!" هن جي وات مان نڪتو. هن جي نيڻن مان لڙڪن جون لارون وهي، ڳڻن تان ٿينديون، وهاڻي کي آلو ڪرڻ لڳيون.

هن کي پهرين پهرين هن جي شڪل مست ڪيو هو يا هن جي آواز؟

هڪڙي ڏينهن، هوءَ ڪاليج جي هڪڙي جشن ۾ اسٽيج تي ڳائڻ آئي ته هن چنبيليءَ کي پهريون پيرو ڏٺو، ۽ ڏسڻ سان ئي هن کي اهڙي وڻي، جو ڪا مهل تـ هن مان نظرون ئي ڪري ڪين سگهيو، جڻ نظرون ڪوٺر سان هن ۾ چنبڙي پيون هئس.

جڏهن وري هن ڳائڻ شروع ڪيو، تڏهن هن جو آواز اهڙو چيتو، رس ڀريو، سهڻو ۽ سريلو محسوس ٿيس، جو الائي ڇو اعتبار نه ڪري سگهيو ته اهو آواز الهن ڇپن مان نڪري رهيو آهي. ايتري قدر جو اٿي، اسٽيج جي ويجهو وڃي پڪ ڪيائين ته هوءَ ئي ڳائي رهي آهي.

رنگ مشڪي، اچا نه سانورو، پر نڪ-نقشا ۽ منهن-مهانڊا اهڙا دلڪش، جسم اهڙو جوان ۽ پرپور، ۽ لوڏ ڪوڏ اهڙي وڻندڙ، جو هزارن پورين ڇوڪرين ۾ به نظر وڃيو هن تي کُپي ۽ اتان ڇُرڻ جو نالو ئي نه وٺي. آواز اهڙو سريلو ۽ سوز وارو، جو ٻڌندڙ جهومڻ لڳندا هئا. هن جي جسم کان وڌيڪ، هن جي آواز جا چاهيندڙ هئا.

هن جي آواز ۾ سُر، سوز ۽ ميٺاج ان وقت کان اچا به وڌي ويو، جنهن وقت کان هوءَ ارباب سان نينهن جي ناتي ۾ ڳنڍجي وئي.

پيار به سيلاب وانگر آهي. ان کي روڪي نٿو سگهجي. اهو رڪاوٽون پاش پاش ڪندو وڃي، بند ٽوڙيندو وڃي، تباهيون ڪندو وڃي.

سماجي بندشون غيرمناسب، غيرسياڻيون ۽ غيرفطري سهي، پر انهن جي ٽوڙڻ لاءِ وڏي قيمت ادا ڪرڻي پوي ٿي.

ارباب ۽ چنبيلي پيار جي وهڪري ۾ وهڻ کان پاڻ کي روڪي نہ سگهيا. چنبيليءَ کي خبر هئي تہ ارباب پرڻيل آهي ۽ ٻہ ٻار ٻہ اٿس. ٻنهي کي احساس هو تہ هنن جي شادي ناممڪن آهي، اهڙيءَ حالت ۾ پريم جي ناتي کي جاري رکڻ سان، هو سماج جي عتاب جو شڪار ٿيندا ۽ ڪنهن بہ وقت ٻنهي جي يا گهٽ ۾ گهٽ چنبيليءَ جي تباهي ٿي سگهي ٿي.

پر عمر اهڙي هئي جو پاڻ کي ٻلي نہ ٿي سگهيا، يا شايد سمجهيائون ٿي تہ محبت جي منزل هروڀرو شادي نہ آهي، يا پڙهيل ڳڙهيل هجڻ ڪري سماج سان بغاوت ڪرڻ جي جوکي کڻڻ جو جذبو موجود هئن. هو پوري خبرداري وٺي، لوڪ کان لڪي، پيار جي سيلاب ۾ وهندا رهيا.

ارباب هڪ ننڍي ڳوٺ جو رهاڪو هو. مائٽن هن جي ننڍپڻ ۾ ئي شادي ڪرائي ڇڏي هئي. هن کي ٻہ ٻار ٿي چڪا هئا. هتي شهر ۾ ڪاليج ۾ پڙهڻ آيو هو ۽ هاسٽل ۾ رهندو هو. ارباب جي حياتيءَ ۾ محبت خوشگوار تبديلي آندي هئي. هو ڏاڍو خوشمزاج ۽ زنده دل ٿي پيو هو. زندگيءَ ۾ هن کي جڻ ڪو مقصد ملي ويو هو ۽ هو ڏاڍي محنت ۽ شوق سان پڙهڻ لڳو هو. ڳوٺ ويندو هو تہ زال ۽ ٻارن تي اڳي کان وڌيڪ مهربان ذهن ۾ ايندو هو ۽ هنن کي گهڻو قرب ڏيندو هو.

ڊگري پاس ڪرڻ کان پوءِ، ارباب کي نوڪري بہ هن شهر ۾ ملي ويئي. هو هاڻي مستقل تي گهر وٺي رهڻ لڳو.

پريمي پنهنجو ناتو نباهيندا آيا. هنن جي پيار کي ست سال اچي ٿيا.

چنبيليءَ جي هڪ ٻئي شخص سان شاديءَ جي تاريخ مقرر ٿي. ان کان پوءِ ٻئي مليا تہ هڪٻئي سان گلي ملي ڏاڍو رنائون. هڪٻئي کي ڏک-ڏوراپا بہ ڏنائون تہ همت کان ڪم وٺي حالتن جو مقابلو ڪري، اسان کي پاڻ ۾ شادي ڪرڻ کپي ها. پوءِ سماج کي لوڙڻ لڳا، جو اونداهي دور جون پابنديون اڃا تائين قائم رکيو ويٺو آهي. پر هنن کي الائي ڇو اهو اطمينان هو تہ ڇا بہ ٿي پئي، هو هڪٻئي سان ملندا رهندا ۽ دنيا جي ڪابہ طاقت هنن کي ائين ڪرڻ کان روڪي نہ سگهندي.

ارباب کي رقابت جي احساس ڏاڍو اداس بڻايو. پر پاڻ کي ان خيال سان آٿت ڏنائين تہ آخر منهنجو بہ تہ ٻيءَ عورت سان سنبنڌ آهي، جا منهنجي زال آهي. چنبيلي جي ڪئي مجبور ٿي، رسمي طرح پنهنجو جسم مڙس جي حوالي ڪيو تہ بہ دلي طرح تہ منهنجي آهي.

شاديءَ کان پوءِ بہ چنبيلي دستور موجب ارباب سان ملندي رهي. محبت جا گيت گونجندا رهيا. ارباب هن جي پيار ۾ ڪنهن بہ قسم جي ڪمي محسوس نہ ڪئي. هوءَ هن کي ٻڌائيندي هئي تہ مڙس کيس ڏاڍو پياري ٿو ۽ هن سان راضي آهي ۽ گهر جو چرخو بہ سک-سانت سان پيو هلي. چنبيليءَ کي ٻار بہ ٿيو.

اهڙيءَ ريت ٽي سال گذري ويا.

هڪڙي ڏينهن چنبيلي، ارباب سان ملڻ آئي ته ڏاڍي اداس هئي، ۽ اچڻ سان اچي روئڻ ۾ چهڪي. اکين جا نار بند ئي نه ٿينس. سڏڪن جي رفتار وڌي ٿي نه ڏني. جڏهن ڪجهه ڳالهائڻ جهڙي ٿي، تڏهن چيائين:

”منهنجي مڙس کي ڪنڪ پنجي وئي آهي يا ڪنهن چغلي هنئي آهي. اڄ مٿئون سڌو پڇيائين ته تنهنجي ڪنهن ٻئي مرد سان دوستي آهي ڇا؟ مان ته صفا آلي ويس. ٻر هن مون کي چتاءُ ڏنو ته جي ڪاٻه اهڙي ڳالهه معلوم ٿي ته پوءِ يا خون ڪندوسانءِ يا گهر مان ڪڍي ڇڏيندوسانءِ... پر منهنجا سائين! مان توکان سواءِ جيئري رهي ڪانه سگهنديس. مان توکي نٿي ڇڏي سگهان، ڀلي ته مڙس مون کي ڪڍي ڇڏي، ختم ڪري ڇڏي.“

ارباب غمگين ۽ گنڀير ٿي ويو. هو سوچ جي ساگر ۾ گم ٿي ويو.

”تون چپ ڇو ٿي وئين منڙا، مون کي تنهنجي تسليءَ جي ضرورت آهي. ٻڌاءِ مان ڇا ڪريان؟“

ارباب ٿورڙيون پيرو، چنبيليءَ سان سختيءَ ۽ رکائيءَ سان ڳالهايو:

”اسان کي هڪٻئي سان ملڻ نه گهرجي، آئيندي تون ڪڏهن به مون سان گڏجڻ جي ڪوشش نه ڪجانءِ. اسان جي محبت اسان جي دلين ۾ موجود رهندي، پر مان توکي ائين تباهه ٿيڻ نه ڏيندس. مان تنهنجو گهربار تباهه ٿيندو ڏسڻ نٿو چاهيان.“

ٻئي ٻيٺي مان نير وهائيندا رهيا.

ان ڏينهن کي پنج سال گذري ويا هئا. هو پاڻ ۾ اڳئين نموني نه گڏيا هئا. ڇنڇر ڇماهيءَ رستي ويندي، آمهون سامهون ٿيندا هئا ته ٻنهي جي چهرن تي مرڪڻ جي بهار ڇانئجي ويندي هئي. پوءِ هو مرڪندا مرڪندا، هڪٻئي ڏي لڪل نگاهن سان نهاريندا، بنا ڳالهائڻ جي اوپرن وانگر پنهنجو پنهنجو رستو وٺي ويندا هئا.

هنن جا زخم نئين سر آڪڙي پوندا هئا، لئين سر پوسرندا هئا، نئين سر ڪُرندا هئا. درد جون سوئون تازيون ٿينديون هيون، اکين ۾ ڳوڙهن جا تلاءُ تري ايندا هئا. دل جي دڳ جي سائي هوندي به جدا جدا واٽون وٺندا هئا: اداس اداس واٽون، اجڙيل اجڙيل واٽون، اڪيليون اڪيليون واٽون. پوءِ هو پنهنجي پنهنجي سُنهن ماضيءَ جي دنيا ۾ پهچي، پنهنجي بيقرار دلين کي ٻاهر ڏيڻ جا جتن ڪندا هئا.

ارباب اڪثر هن قسم جي ويچارن وارا گيت جهونگاريندو هو:

اها پڪ، اهو يقين، اهو ڀروسو،
محبوب جي آهي محبت حاصل،
چاهيون ٿا هڪٻئي کي،
دل جي گهراين سان،
ڏور هوندي به هڪٻئي کي-
آهيون ويجهن کان ويجها.

اها ڪ آهي منهنجي جيون جي ٽيڪ؛
اهو يقين حياتيءَ جو سهارو؛
اهو ڀروسو بخشي ٿو،
جيئڻ لاءِ جاڪوڙ جو آتساهه.
اهڙو محبت جو اطمينان،
بنائي ٿو زندگي رهڻ لائق.
هن جي محبت جي خاطري-
هو آهي منهنجي اونداهي دنيا جو چمڪندڙ چنڊ،
چوڏهينءَ جو چنڊ، پورو چنڊ، پراڻو چنڊ.

ارباب جو وڏو ڀاءُ مري ويو ته مرحيات جي رنڙ زال واسطي سوچيو ويو ته گهر ۾ ٻيو ته ڇوڪرو ڪونهي، فقط ارباب ئي آهي. هو ان وقت ساماڻل به ڪو نه. هو ۽ هن جي اها ڪنوار هن کان چمار ۾ ڏهه سال وڏي هئي، پر تنهن هوندي به هن کي شاديءَ جي صليب تي چاڙهيو ويو.

ارباب ڪڏهن ڪڏهن ويچاريندو هو:

"مان ائين ڪو نه ٿو چوان ته منهنجي اهڙي ان نهڪندڙ شادي نه ٿئي ها ته چنبيليءَ سان پريت جو ٻيج ڪونه پڌجي ها. چنبيلي ته ان پرڻيل هئي، پوءِ به هن جو سون پرڻيل سان پيار ٿي ويو. مان ائين به ڪو نه ٿو چئي سگهان ته جي منهنجي چنبيليءَ سان شادي ٿئي ها ته به اسان جو پيار سدائين قائم رهي ها. پر هينئر اسان جو پيار جئن جو تئن قائم آهي. چون ٿا ته بندشون ۽ پابنديون عشق کي جٽادار ۽ اونهو بنائينديون آهن، پر ان واسطي ڪيڏي نه قيمت ادا ڪرڻي ٿي پوي. ڪيترين اميدن، خواهشن، خوشين، امنگن ۽ آشائن جو خون ٿئي ٿو. پاڻيءَ هوندي پياسو رهڻو پوي ٿو. حياتيءَ جا ڪيترا لمحا زهر بنجي وڃن ٿا. هجڻ ائين گهرجي ته به پيار ڪندڙ، پوءِ ڇڙا هجن يا پرڻيل، جيستائين هڪٻئي سان لباهي سگهن، هنن تي ڪا روڪ ٽوڪ مڙهيل نه هجي..."

ارباب، چنبيليءَ کي اڄڻ کان سخت لفظن ۾ منع ڪئي هئي، تڏهن به هن جي دل چاهيندي رهي ته هوءَ سندس منع جي باوجود هن وٽ هلي اچي. هو هن جي واٽ ڏسندو رهيو هو. هو، هن لاءِ هر وقت واجهائيندو رهيو هو. جڏهن ڪا آهٽ ٿيندي هئي، جڏهن در تي کڙڪو ٿيندو هو يا ٻنپي وٽ ڪنهن رڪشا جي بيهڻ جو آواز ٿيندو هو ته هن جي من ۾ اميد جاڳندي هئي، آس اپرندي هئس، چاهنا پيدا ٿيندي هئس ته شل چنبيلي هجي. پر هر پيري مايوسيءَ جو منهن ڏسڻو پوندو هوس.

هو هاڻي چڱو وڏو آفيسر ٿي ويو هو. رهڻ لاءِ هڪ تمام سهڻو گهر ورتو هئائين. هو هتي اڪيلو رهندو هو. هن جي مائٽن، هن جي زال کي، هن سان گڏ شهر ڏانهن موڪلڻ ۽

رهڻ جي اجازت نہ ڏني هئي. اهو سندن خانداني روايتن جي خلاف هو تہ ڪا ڇوڪري گهر کان ٻاهر نڪري يا وڏن جي نظرداريءَ کان سواءِ ويجي شهر ۾ رهي.

آهستي آهستي ڪري هن گهر لاءِ گهڻوئي خوبصورت سامان ورتو هو ۽ گهر کي سينگاريو هو. هو جڏهن بہ ڪا شئي وٺندو هو، تڏهن اهو خيال ضرور رکندو هو تہ چنبيليءَ کي اها چيز ڪهڙي ڍنگ يا ڪهڙي رنگ واري پسند ايندي آهي. بعضي تہ هن کي ائين لڳندو هو ڄڻ تہ دڪان تي چنبيلي ساڻس گڏ بيٺي آهي ۽ اشاري سان پنهنجي پسند ٻڌائي رهي آهي. مثال طور هن پردا انهيءَ رنگ وارا خريد ڪيا، جو رنگ چنبيليءَ کي بيحد پسند ايندو هو.

هر شئي خريد ڪرڻ ۽ ڪمري ۾ سينگارڻ وقت، هن جي ذهن ۾ سدائين اهو ويچار ايرندو هو تہ چنبيلي هيءَ شئي ڏسندي تہ ڪيڏو نہ خوش ٿيندي ۽ ان ڪري هن جي پنهنجي خوشي بہ ٻيڻي ٿي ويندي. ڪو بہ ماڻهو اڪيلو، مڪمل طرح خوشي ماڻي نٿو سگهي. خوشي، تڪميل تي تڏهن ٿي پهچي، جڏهن ان خوشيءَ ۾ ڪو ٻيو يا ڪي ٻيا شامل ٿين ٿا. جي اهو شامل ٿيندڙ پنهنجو پرين آهي، پنهنجو محبوب آهي تہ پوءِ تہ ان خوشيءَ کي چار چنڊ لڳيو وڃن.

ارباب کي بہ اميد هئي تہ چنبيلي ڪڏهن نہ ڪڏهن هن گهر ۾ ضرور ايندي. پوءِ هو هن کي هڪ هڪ چيز ڏيکاري، هن کي خوش ٿيندي ڏسندو ۽ هن سان گڏ خوشين جا خزانا لٽيندو.

هي آهي ريفريجريٽر، جنهن ۾ هو سدائين اهو شربت موجود رکندو آهي جو چنبيليءَ کي پسند هو. چنبيليءَ کي رس گلا ڏاڍا وڻندا هئا، هو اهي سدائين وٺي رکندو آهي. ڪهڙي خبر هوءَ ڪهڙي وقت اچي وڃي!

هي اهوئي پراڻو ريڊيو آهي، جنهن تي هو ٻئي گڏجي راڳ ٻڌندا هئا ۽ گڏ جهومندا هئا ۽ هڪٻئي سان اکيون ملائي مرڪندا هئا.

هي آهي رڪارڊ پليئر. ان جي رڪارڊن ۾ اهي سڀ رڪارڊ موجود رکيا اٿائين، جي چنبيليءَ کي پسند ايندا هئا.

هي آهي ٽيپ رڪارڊر، جنهن جي ٽيپن تي چنبيليءَ جا اهي سڀ ڳايل راڳ ۽ گيت پربل آهن جي هن، هن وٽ اڪيلائيءَ ۾ يا ڪاليج جي محفلن ۾ ڳايا هئا.

هي آهي اهو ڪٽ، جنهن ۾ چنبيليءَ جي هڪ هڪ چيز سانڍي رکي اٿائين. هن جي خطن جو هڪ خوبصورت فائيل ٺاهيو اٿائين. هن جي تصويرن جو بہ هڪ سهڻي ۾ سهڻو آلبم ٺاهيو اٿس. هن جون ڏنل سڀ جون سوکڙيون: ڪتاب، عيد ڪارڊ، عطر جون شيشيون، ڇاپون، رومال، پنهنجي هٿ جون ڀريل چادرون، وهاڻن جون ڇٽون ۽ ميزپوش. هن الهن گلاب جي گلن جون سڪل پنکڙيون، پلاسٽڪ جي شفاف دٻليءَ ۾ سانڍي رکيون هيون، جي گل چوڏهن پندرهن سال اڳ، چنبيليءَ هن کي پيار مان پيش ڪيا هئا.

هيڏانهن هي سوڙهو پلنگ آهي، جنهن بابت چنبيليءَ سان اڪثر مذاق ڪندو هو.

هو انهن شين کي ڏسي سوچيندو هو تہ جڏهن چنبيلي ايندي، تڏهن اهي شيون ڏيکاري چولدوسانس تہ ڏس تنهنجي لاءِ منهنجو پيار اڄ بہ تازو آهي!

هو سوچيندو هو... ۽ هي ايئرڪنڊيشنڊ ڪمرا هوءَ ايندي تہ ان جي ٿڌڙي ٿڌڙي ماحول ۽ سوڙهي پلنگ تي ويهي ڪلاڪن جا ڪلاڪ، پهرن جا پهر، قرب جي ڪچهري ڪنداسين.

هو جڏهن بزار ويندو هو يا سوات يا ڪوئيٽا طرف گهمڻ ويندو هو تڏهن اتي دڪانن تي ڪابہ سهڻي ۽ نئين نمولي جي سوکڙي ڏيڻ جهڙي شئي ڏسندو هو تہ هن جي دل چاهيندي هئي تہ هو اها پنهنجي چنبيليءَ واسطي وٺي. هوءَ اها ڏسي ڪيترو نہ خوش ٿيندي ۽ هن کي خوش ڏسي، ڪيس بہ دنيا جون سڀئي خوشيون حاصل ٿي وينديون.

شين خريد ڪرڻ وقت بہ هن کي عجيب راحت ۽ تسڪين حاصل ٿيندي هئي.

انهيءَ اُمنگ ۽ شوق هيٺ، هن چنبيليءَ لاءِ ڪوڙ سوکڙيون ورتيون هيون: ننڍڙو پاڪڙو ريڊيو، ولايتي ڪپڙا، ولايتي سيئٽر، خوبصورت واچ، عطر، ڪيترائي پرس، ڪنن جا پنڙا، موتين جا هار، مُنڊيون، سُرها سُرها ولايتي صابڻ. انهن مان ڪي شيون تہ ڪنهن نہ ڪنهن نموني، هن کي پهچائي بہ سگهيو هو، پر گهڻيون شيون اڃا ڪٻٽ اندر هن جو انتظار ڪري رهيون هيون... ڪڏهن تہ هوءَ هن گهر ۾ ايندي... پوءِ روبرو اهي شيون ڏئي هن کي خوش ٿيندو ڏسي، هو پاڻ پڻ خوشيءَ جي آسمان تي اڏامندو!

اهي شيون ڏسي، هو تصور ئي تصور ۾ سوچيندو هو تہ جڏهن منهنجي منڙي اڱڻ ايندي، تڏهن مان هن کي واچ هن طرح پائون ۾ ٻڌندس، پنڙا ڪنن ۾ هيئن پائيندس، ڳچيءَ ۾ هار موڙيءَ ريت پهرائيندس ۽ هن جي نزاڪتدار آڱرين ۾ مُنڊيون هن ترتيب سان وجهندس.

وري اتي ئي ويچار ايندو هوس تہ هن کي هتي اچڻ نہ گهرجي، مان هن کي هتي اچڻ نہ ڏيندس. اهو ڪم جوکائتو آهي. مان ڏسي وائسي هن جو ٺهيل گهر ڦٽائڻ نٿو چاهيان... ۽ پوءِ هو مايوسين جي مائرين ۾ ڀٽڪڻ لڳندو هو. پوءِ هو اهي شيون ڪنهن نہ ڪنهن طريقي سان چنبيليءَ کي پهچائڻ جون ترڪيبون سوچيندو هو.

هاڻي بہ جڏهن هو نئون وڳو، نئين ٽام، نئين واچ يا نئون بوٽ پهريون ڀيرو پائيندو هو، تڏهن هن جي دل مان درد ڀري آهہ ۽ ڇڪ مان ٿڌو شوڪارو نڪري ويندو هو.

چنبيلي ۽ ارباب جي اها عادت ٿي وئي هئي تہ جڏهن بہ هو پنهنجي بدن تي ڪا شئي پهريون ڀيرو پائيندا هئا تڏهن ان ڏينهن ڪنهن نہ ڪنهن نموني هو هڪٻئي سان ملندا هئا ۽ ها شئي هڪٻئي کي ڏيکاري، هڪٻئي کان پسند ڪرائيندا هئا ۽ ان بابت هڪٻئي جا رايا ٺندا هئا، ۽ هڪٻئي جي خوشيءَ ۾ شريڪ ٿيندا هئا. جي خلاصي ملاقات جو وجهہ نہ ملندو هون، تہ ڪلاس ۾ يا ڪاليج ۾ ڪنهن نہ ڪنهن ريت هڪٻئي جي آڏو اچي، ان شئي ڏا ڪپڙي طرف اشارن سان، هڪٻئي جو ڌيان ڇڪائيندا هئا.

كيڏانهن ويا اهي ڏينهڙا؟
ڪٿي گُوليان اهي لمحا؟

هاڻي تہ الهن جذبن جو دم گهٽجي ڪهٽي، انهن امنگن کي دفن ڪري ڪري، سارو سرير قبرستان بنجندو ويو!

ارباب چنبيليءَ جي باري ۾ ڪنهن نہ ڪنهن طريقي سدسماءُ رکندو هو. هن جي گهرو حالت ڪهڙي آهي، هن جي چڱيلاليءَ جي خبرچار، ٻارن جو ڄمڻ وغيره.

هن کي خبر هئي تہ ڇهہ مهينا اڳ هن جي مڙس کي نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو هو ۽ هو بيروزگار هو. ٻر اها ڄاڻ ڪانہ پئي هئس تہ مالي مجبورين ڪري، چنبيليءَ تازو ئي ريڊيو ۾ اناؤنسر جي نوڪري ڪئي هئي.

اڄ اوچتو ئي ريڊيو تي هن جو آواز اڀريو هو.

چنبيلي چئي رهي هئي:

”هن پروگرام ۾ گيتن سان گڏ، حياتيءَ جي ڪنهن روشن رخ تي لطيفا، ٽوٽڪا ۽ واقعا ٻڌايا ويندا آهن. اڄ توهان کي پيار ڪندڙن جا ڪجهہ ٽوٽڪا ٻڌائبا. ٻر پهرين لطيف سائينءَ جو هي رڪارڊ ٻڌو.“

(پوءِ اهو راڳ شروع ٿيو.)

اڱڻ آيام پيهي، ياالا، مون سارينديس سپرين،
مُشڪ عطر مون پرين، سڪيس جمار سپئي، ياالا...
تَنَ جنين جو طالبو، روح تنين سي ريهي، ياالا...
ساجن سندي سولهن جي، آءُ ڳالهہ ڪريان ڪيهي؟ ياالا...
ٿيو لطف، ’لطيف‘ چئي، دوست آيو در پيهي، ياالا...

”ها، تہ هاڻي ٻڌو پيار ڪندڙن جو هڪڙو ٽوٽڪو: هڪ ڇوڪري ۽ هڪ ڇوڪريءَ جو پاڻ ۾ ڏاڍو پيار هو. ٻئي ساڳئي ڪاليج ۾ پڙهندا هئا. ڇوڪرو هاسٽل ۾ رهندو هو ۽ ڇوڪري پنهنجي گهر ۾. ڇوڪري، ڇوڪري کي سدائين پئي چوندي هئي تہ مون کي ڪو پنهنجو ڪم ٻڌاءِ. مون کي تنهنجي ڪم ڪرڻ ۾ ڏاڍي خوشي ٿي ٿئي. ڇوڪري کي پيو ڪم تہ ڪونہ سجهندو هو، باقي پنهنجا ڪپڙا، ڇڳل پيڙيون ٽاڪڻ، ادڙيل بکما سبڻ، ڇنيون هٿڻ ۽ ٻي مرمت ڪرڻ لاءِ پيو هن کي ڏيندو هو. ڇوڪري اهي پنهنجي گهر کڻي ويندي هئي ۽ گهرٻل مرمت ڪري، هن کي آڻي ڏيندي هئي.

”هڪ لڳا، هو ٻہ-ٽي ڪپڙا اخبار ۾ ويڙهي، کڻي آيو. هي ڪپڙا ڪافي ميرا هئا. ڇوڪري جو خيال هو تہ مرمت ڪرائڻ کان پوءِ ڌوٻيءَ کي ڏيندو. ڇوڪريءَ کان تہ حجاب ڪونہ هوس، ٻر خيال آيس تہ متان هن جي گهر وارا ڇوڪريءَ کي ٽوڪين تہ ههڙا ميرا ڪپڙا ڪنهن جا آهن. ان خيال کان ڪپڙن ڏيڻ وقت وڏيل هٿ ڪئي پونتي هٽايائين.

ڇوڪريءَ عجب مان پڇيو "ڪهڙي ڳالهه آهي؟"
"حجاب ٿو ٿئي."
"آخر هي لئون حجاب ڇا لاءِ؟"
"ڪپڙا تمام ميرا آهن."
"مون کي پيو ڇا گهرجي!" ائين چوندي، ڇوڪريءَ جو منهن سچ پچ ٻهڪڻ لڳو.
"مون نه سمجهيو." ڇوڪري چيو.
خبر اٿو، ان تي ڇوڪريءَ ڪهڙو جواب ڏنو؟ جواب ڏنائين:
"پوءِ تہ انهن ڪپڙن ۾ تنهنجي بدن جو ڏاڍو سگند هوندو، جو مون کي ڏاڍو وڻندو آهي، ڏاڍو پيارو لڳندو آهي."

ارباب جا تاڪ لڳي ويا. هو بت بڻيو ٻڌندو رهيو. چنبيليءَ جو لفظ لفظ هن جي دل ۾ چڀندو ۽ مٺڙو درد پيدا ڪندو رهيو. هوءَ پنهنجي ۽ هن جي محبت جون ڳالهيون ڪري رهي هئي. اهو ڪپڙن وارو واقعو، اها گفتگو، هنن جي حياتيءَ جي حقيقت هئي. جيڪو رڪارڊ هن ٻڌايو هو، سو پڻ ارباب جي پسند جو هو، ۽ هن جي ئي چوڻ تي، چنبيلي هن جي سيني تي مٿو رکي، اڪثر هن کي ڳائي ٻڌائيندي هئي.

هن وقت ارباب جو ذرو ذرو ۽ هن جو لڳ لڳ ڄڻ ڪن بڻجي چڪو هو. ريڊئي جي آواز کان سواءِ هن واسطي هر شئي جو وجود ختم ٿي چڪو هو. هن کي اهو بہ هوش نہ رهيو هو تہ هن جي نيڻن مان ڳوڙهن جو مهراڻ جاري آهي.

هوءَ هن جي ۽ پنهنجي پريت جون گذريل ڪهاڻيون ٿي ٻڌائيندي رهي. هن جيڪي رڪارڊ ٻڌايا، سي سڀ ارباب جي پسند جا هئا.

هينئر جيڪو رڪارڊ وڄي رهيو هو، سو هي هو:

اڄ پڻ وايون ڪن، ونجارا وڃڻ جون،
هاڻ هارا سهرين، رئان تان نہ رهن،
آءٌ جهليندي ڪيترو، آيل ا ساسولڊين،
پکهہ ڇوڙي جن، وڏا پيڙا پار ۾.

وري چنبيليءَ جو آواز بلند ٿيو:
"پن پرينءَ هڪڙي ڪري ۾، هڪ ئي ڪوچ تي ويٺي، قرب جي ڪچهري ڪئي.
ڳالهيون ٻولهيون ڪندي، هو ڪنهن ڳالهه تي هڪبئي سان ڪاوڙجي پيا. ڇوڪري رُسي، اتان اٿي سامهون پريرو پيل ڪرسيءَ تي وڃي ويٺي. ڇوڪري ٻہ-ٽي دفعا ڇوڪريءَ کي چيو تہ واپس اچي منهنجي پرسان ويهہ. پر ڇوڪري نہ آئي.
ڪجھ مهل ٻئي ماٺ ۾ رهيا.

پوءِ ڇوڪري هاڪو ٽهڪ ڏنو. ڇوڪري رنل رهي ۽ سنهن مٺي ڪوڪ ڪنيائين ۽ لـ هن ڏي نهاريائين.

ان تي ڇوڪري چوڻ شروع ڪيو: ”تون جواب ڏين نـ ڏين، پر هينئر مون کي ذهن ۾ هڪ دلچسپ خيال آيو آهي، اهو ٻڌايان ٿو... جڏهن اسان ٻنهي جي شادي ٿـي ويندي، تڏهن مان، اسان ٻنهي واري ڪمري ۾ ٻيو ڪو بہ فرنيچر يعني ڪرسيون يا ڪوچ نہ رکرائيندس. اتي فقط هڪڙو پلنگ هوندو، ۽ اهو بہ تمام سوڙهو هوندو، يعني رڳو ٻن ڄڻن جي لاءِ ويڪرو. اهو ان لاءِ تہ جيڪي تون مون سان رُسين ۽ مون کان پري ٿيڻ چاهين، تہ بہ پري ٿي نہ سگهين. منهن ڪٿي ٻئي پاسي ڪندينءَ، پر جسم تہ جسم سان لڳل رهندو.“

پوءِ وري هي بيت وڄڻ لڳو:

نيڻ نـ ننڊون ڪن، پکو آرس اکين،
اڄهاميو ٻـرن، تـوکـي سـاريـو سپرين!

راڳ پوري ٿيڻ کان پوءِ، چنبيليءَ جو آواز آيو:

ٻن پريمين جي گفتگو ٻڌو:

ڇوڪرو ٿو چوي: ”اڄ هڪ راز جي ڳالهہ ٿو ٻڌايانءِ. لفافو اڪثر ٻـڪ سان بند ڪيو ويندو آهي. پر توڏانهن خط موڪلڻ وقت مون کي خيال ايندو آهي تـ ٻنهنجي پرينءَ ڏي لکيل خط کي ٻـڪ ڪيئن لڳايان. ان ڪري پاڻيءَ سان آلو ڪري بند ڪندو آهيان.“

ڇوڪريءَ جي وات مان رڙ نڪري ٿي: ”اڙي!...“

ڇوڪرو حيرت مان ٿو پڇي: ”ڇو، ڇو، ڇا آهي؟“

ڇوڪري ٿي جواب ڏئي: ”مان وري سمجهندي آهيان تہ تو وٽان آيل لفافي تي تنهنجي ’لعاب‘ لڳل آهي. ان ڪري لـفافو رواجي طرح ڪولڻ واري هنڌان نـ ڪوليندي آهيان، پر پاسي کان ڦاڙي ڪوليندي آهيان. مان نہ رڳو تنهنجا خط رکندي ويندي آهيان، پر تو وارا لفافا بہ سانڍيندي ويندي آهيان، جو مان سمجهندي آهيان تہ انهن کي تنهنجي ’لعاب‘ لڳل آهي ۽ منهنجي لاءِ پيرن مرشدن جي لعاب وانگر، محبوب جي لعاب ٻڻ ’پاڪ چيز‘ آهي.“

اهي هيون ڪجهہ پريمين جون ڪجهہ پريم ڪهاڻيون. هاڻي اجوڪي پروگرام جو آخري ايٽم ٻڌو:

هـلـو، هـلـو ڪاڪ ٽڙين، جـتـي لينهن اڇل،
نـہ ڪا جهل نہ پل، سيڪو پسي پرينءَ کي.

—

هـلـو، هـلـو ڪاڪ ٽڙين، جتي گهڙجي لينهن،
نہ ڪا رات نہ ڏينهن، سيڪو پسي پرينءَ کي.

پروگرام پوري ٿيڻ جو اعلان ڪري، جڏهن چنبيليءَ چيو ”الهه واهي!“ تڏهن ارباب جڻ سپني مان سجاڳ ٿيو. ان وقت هن جون لـ رڳون اڪيون آليون هيون، ۽ پورو جسم پگهر ۾ ڀُسي چڪو هوس.

هو ريڊيو بند ڪري ٿو ۽ ڪو وقت ائين ئي ويٺو رهي ٿو. هن جي من ۾ ڪاهر اچي ٿي، هو دل ئي دل ۾ پنهنجو پاڻ سان ڳالهائي ٿو:

هاڻ هوءَ پڻ ياد ڪري ٿي،
اهي ذهن، اهي نينهن،
ماضيءَ جا محبت ڀريا لمحا.

پيار جي انهن يادين کي،
سمجهي ٿي جيون جو سرمايو.
مان به ته ائين ڪريان پيو،
مان به ته ائين ڪندو آهيان.

پر هاڻي ته مرڻ تائين،
ارمان ئي ارمان رهندا،
حسرتون ئي حسرتون رهنديون،
۽ نصيب ٿينديون:

ناميديون، ارمانيون، ناڪاميون،
ٽٽل دل،
ٽٽل رهندي.

پوءِ به پراڻين يادگيرين تي راضي رهڻ،
حال ۾ ڪجهه به نه ڪرڻ،
يا ڪجهه به نه ڪري سگهڻ.
ڪوڙو آٿت،
باراتي تسلي،
زوريءَ،
خوابن ۽ خيالن جي دنيا ۾ رهڻ جي ڪوشش،
احمقن جي جنت!
يا بيوسيءَ جي انتها!

محمد دائود بلوچ

منهنجا پاڳ، هن جا پاڳ!

مان ارباب آهيان، نوجوان ۽ تعليم يافته، چنچل ۽ البيلي- مان هڪ آفيسر جي ڌيءُ آهيان. بابا جو پگهار ڪيترو آهي، سا خبر مون کي نه آهي؛ پر سمجهان ٿي ته سندس پگهار هزارن ۾ آهي (يا ٻي ڪا ڪمائي آهي)، ڇاڪاڻ ته هر مهيني هزارين رپيا گهر جو خرچ هلي ٿو. مٿين ڪمائيءَ ڪان سواءِ ايڏي ڪاروبار ڪي ڪيئن سنهن ڏيئي سگهبو. چولدا آهن: 'جيڏا آٿ تيڏا لوڏا' رکو منهنجو خرچ به سوين رپيا درماهه آهي- منهنجي سير تفريح، شاپنگ، ڪلب ۽ ڪاليج وڃڻ لاءِ الڳ ڪار آهي.

مان پڙهيل ڪڙهيل، بابا جي دادلي، لاڏلي ۽ البيلي ڌيءُ آهيان، ان ڪري والدين جو مون تي راز آهي، اعتماد آهي. بابا روزانه سوين رپيا آئي مون کي ڏيندو آهي. چولدو آهي: 'اڄ هڪڙي جڳ ڪان هزار رپيا ورتم، اڄ هڪڙي بيوقوف ڪان پنج سؤ رپيا مليا. اهي جڳ اصل بيوقوف آهن. انهن کي مان ڏبو ته مٿي تي چڙهي ويندا. ڇاڪاڻ ته ڪين ڌ ڳالهائڻ جي تميز آهي، نه آٿڻ ويهڻ جي ساڃهه آهي.' انهن جي مقابلي ۾ بابا هميشه غيرن جي ساراهه ڪندو آهي: اهي اخلاق وارا ۽ لحاظي آهن، هنن ۾ ڳالهائڻ جي تميز آهي. بابا جي تربيت جو اهو اثر ٿيو جو مان ڪاليج ۾ ڌارين مان ميل ميلاپ ۾ اچڻ لڳيس. هڪ جوان جنهن کي امجد سڏيندا هئا، جيڪو شڪل شبيهه جو ناهوڪو هو، منهنجي قريب اچڻ لڳو- امجد کي سير تفريح لاءِ ڪار هئي. وڏي ڳالهه ته هو جتي مان نه هوا

مون ائين سمجهيو ته اسان جو ناتو صرف سير تفريح، ڪلب ۽ ڪاليج تائين محدود رهندو، ليڪن اسان جي ملاقاتن جو سلسلو وڌندو رهيو. اسين هڪٻئي ڪان دور رهي نه سگهندا هئاسين. مون کي صرف سير تفريح لاءِ هڪ ساٿي جي ضرورت هئي، ليڪن مون کي پوءِ خبر پيئي ته منهنجي ساڻس محبت ٿي ويئي آهي، ڇاڪاڻ ته امجد ڪان پري رهڻ ڪري مان بيقراري محسوس ڪندي هيس.

مون کي پوءِ خبر پيئي ته ميل ميلاپ ۽ گهراڻپ ئي محبت جي شروعات هوندي آهي؛ انهيءَ هوندي به مان خوش هيس ته مون ڀاڻ جهڙو ته چونڊي ورتو. جنهن وقت اسين هڪٻئي ڪان دور هوندا هئاسين، تڏهن به فون رستي اسان جو رابطو قائم هوندو هو. ان جو نتيجو اهو

نڪتو جو هرمهيني سوين رپيا بل اچڻ لڳو. ان جي ڪا پرواهہ تہ ڪانہ هئي، ليڪن بابا جي اڳيان ڪجهہ شرمندگي محسوس ٿيندي هئي. تعليم مڪمل ڪرڻ بعد هو وچي انجنيئر ٿيو ۽ مون کي نوڪريءَ جي ضرورت ڪانہ هئي. پوءِ بہ اسان جو رستو قائم رهيو.

* * *

جن ڏينهن ۾ مان اچا ننڍڙي هئيس ۽ اسڪول ۾ پڙهندي هيس، انهن ڏينهن ۾ هڪ عجيب حادثو ٿيو. بابا جي ڪار هيٺان هڪ غريب پوڙهو ڳوٺاڻو اچي ويو. پوڙهي سان گڏ اٺن سالن جو ڇوڪرو بہ گڏ هو. پوڙهي کي اسپتال ۾ داخل ڪرايو ويو، مگر هو بچي نہ سگهيو. ان ڇوڪر جو ٻيو ڪو بہ وارث نہ ڏسي، بابا ڇوڪر کي گهر وٺي آيو، جيڪو گهر ۾ ئي رهڻ لڳو. ڪار جي حادثي جو ڪيس بابا جي اثر رسوخ ۽ پئن ذريعن جي ڪري ترت ئي ختم ٿي ويو.

ڇوڪرو شڪل جو سهڻو، نهايت رلڻو ملڻو ۽ فرمانبردار هو. بابا سندس اخلاق، سادگي، سياڻپ ۽ فرمانبرداريءَ کان متاثر هو، جنهن ڪري بابا جو مٿس اعتماد ٿي چڪو هو. اسان جي گهر جو سڄو ڪم ڪار هو ڪندو هو- ٿانوَ صاف ڪرڻ، ٻهاري، پوچي، چنبڙوڪ، تنهن کان سواءِ مارڪيٽ جو ڪم، گوشت، مڇي، ڀلو، ڀاڄي، اٽو چانور وغيره هن جي حوالي هو. ان هوندي بہ هن جو پڙهڻ سان چاهہ هو، تنهنڪري بابا هن کي اسڪول ۾ داخل ڪرايو، تڏهن بہ گهر جو سمورو ڪم هو پاڻ ڪندو هو. ڪجهہ وقت کان پوءِ بابا گهر جي اصل نوڪر کي بہ ڪڍي ڇڏيو ۽ نئون آيل ڪم ڪندو ۽ پڙهندو رهيو.

اڄ ننڍو سياڻو وڏو. هو پڙهي گرئجوئيٽ ٿيو. بابا جي معرفت هڪ دوست جي آفيس ۾ کيس چڱي نوڪري ملي ويئي. روزگار سان لڳڻ کان پوءِ بہ هن جي سياڻ ۾ تير جيترو فرق نہ آيو. هو بدستور گهر جو ڪم ڪندو رهيو ۽ هرمهيني پگهار آڻي بابا جي هٿ ۾ ڏيندو هو. بابا جي احسانن هن کي جڻ خريد ڪري ڇڏيو هو. انهن سڀني ڳالهين هوندي بہ اسان وٽ سندس حيثيت نوڪر کان وڌيڪ نہ هئي.

* * *

مان جوان هيس. گهر ۾ اڪثر ڪري منهنجي شاديءَ جو مسئلو زير بحث رهندو هو، مگر منهنجي دل هئي تہ مان امجد سان شادي ڪريان، جنهن سان منهنجي دل هئي، جيڪو مون کي چاهيندو هو. هو انجنيئر هو، ڪمائيءَ وارو ۽ پنهنجن پيرن تي بيٺل هو. رڳو هڪ واهہ کي راتو واهہ هٿراڌو ٽڪو ڏياري ڇڏي، جيئن هيئنر ٿئي پيو، تہ بہ بہ ٿي لک سندس کيسي ۾ پيا آهن. مگر بابا کي اعتراض هو تہ هو اسان جي ڪنهن بہ ناتي ۾ نہ هو؛ نہ وري بابا امجد جي ڪنهن عزيز قريب کي سڃاڻندو هو؛ نہ وري الهن سان رستي رکڻ جو خواهشمند هو. وڏي ڳالهہ تہ پنهنجاپ نہ هئي- پنهنجي نہ هئڻ ڪري بابا انڪار ڪيو ۽ مون کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪيائين.

بابا جي دلي خواهش هئي تہ ڪنهن پيرن تي بيٺل، مانيءَ مڃيءَ واري سيٺ مائٽ، عزيز قريب جي طرفان مائٽيءَ جي خواهش ظاهر ٿئي ۽ انهن مان ڪنهن پڙهيل ڳڙهيل ڇوڪري سان مائٽي قائم ڪجي. مگر عجيب اتفاق هو، جو عزيزن ۽ دوستن مان ڪو بہ بابا وٽ ڪونہ آيو. شايد انهن ڪي منهنجي ۽ امجد جي رستي جي خبر پنجي چڪي هئي يا ائين پئي سمجهيائون تہ سندن گهر ۾ تعليم يافتہ نوجوان آهي- جنهن تي بابا جو راضپو بہ آهي، سو انهيءَ ڪي ڇڏي ٻاهر ڪيئن مائٽي ڪندو؟

جڏهن ڪنهن جي طرفان بہ ڪو ماڻهو نہ آيو تڏهن بابا منهنجي شاديءَ لاءِ اسحاق ڪي چونڊڻ تي سنجيدگيءَ سان غور ڪرڻ لڳو. بابا جي خواهش هئي تہ اسحاق جي شادي مون سان ڪرائي، جيڪو خود هڪ پڙهيل ڳڙهيل نوجوان آهي. ايڪ صورت ۽ نيڪ سيرت جوان آهي، جنهن گهر ۾ تعليم ۽ تربيت حاصل ڪئي آهي، جيڪو گهر جو ڀاتي ٿي رهيو آهي. فرق هي هو تہ فقط غريب هو، پر غريبي گناهہ تہ نہ آهي. بابا کي ڪهڙي خبر تہ هن دؤر ۾ غريبي نہ رڳو گناهہ آهي- پر هڪ وڏي گار پڻ آهي.

مان هن سان شادي ڪيئن ڪري ٿي سگهيس، جنهن منهنجي سامهون برتن صاف ڪيا، جنهن منهنجي ڪمري جي چنبڙوڪ ڪئي، جيڪو نوڪرن جيان هر حڪم تي حاضر سائين چئي ڪم ڪندو هو، جنهن کي اسان اشارن سان آڻ وبهه ٿي ڪرائي، جو اجا تائين اسان جو نوڪر آهي. تنهن سان مان شادي ڪيئن ٿي ڪري سگهيس. مون صاف انڪار ڪيو، مگر بابا هڪ بہ نہ ٻڌي. منهنجي لاءِ سواءِ ان جي ٻيو ڪو بہ رستو ڪو نہ هو تہ رات جي تاريڪيءَ ۾ فرار ٿي وڃان يا خودڪشي ڪريان يا هميشہ لاءِ شاديءَ کان انڪار ڪريان. مگر مان بابا کي وڌيڪ پريشان ڪري نٿي سگهيس- اڃا تازو ئي بابا کي رشوت ۽ عهدي مان ناجائز فائدي وٺڻ جي الزام ۾ نوڪريءَ مان هٽايو ويو هو. حالانڪ بابا ڪنهن کان بہ رشوت نہ ورتي نہ وري ڪو ناجائز فائدو حاصل ڪيو. جيڪڏهن ڪنهن جو ڪم ٿيو ۽ انهيءَ هزار يا پنج سو رپيا مٺائيءَ طور ڏنا تہ اها بہ رشوت ليکبي ڇا؟ ڀلا اڄڪالهہ ڪير نٿو ڪمائي. جنهن کي وات آهي سو کائي ٿو، پوءِ ڪهڙي بہ طريقي سان کائي ٿو. پوءِ بابا ڪهڙو عظيم گناهہ ڪيو! جيتوڻيڪ بابا زمين ۽ ڪافي جائداد نوڪريءَ مان ٺاهي سگهيو هو ۽ اڃا بہ ٺاهي ها. بابا کي هونءَ بہ نوڪريءَ جي ڪا پرواهہ ڪانہ هئي، مگر آن هوندي بہ بابا پريشان هو ۽ مون انهن پريشانين ۾ اضافي ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي. مان بابا کي اهڙن صدمن ڏيڻ لاءِ تيار نہ هيس، تنهنڪري مون خاموشي اختيار ڪئي.

پوءِ منهنجي شادي هن سان ٿيڻ لاءِ زور شور سان تياري ٿيڻ لڳي. هرڪا شيءِ منهنجي لاءِ مهيا ڪئي ويئي. ڏيج ۾ بابا ايترو تہ ڏيڻو ڪيو، جنهن جو مون کي خواب خيال بہ نہ هو. سون، زيور، ڪپڙا، برتن، ڪار، ريڊيو، ٽي. وي. وغيره کان سواءِ پنجاهہ هزار رپيا بہ منهنجي

لالي رڪيا ويا. پر جيئن جيئن شاديءَ جا ڏينهن قريب اچڻ لڳا، تيئن تيئن منهنجي اندر ۾ نفرت جي باهه ڀڙڪڻ لڳي، ۽ شادي، غمي محسوس ٿيڻ لڳي. آخر اهو ڏينهن به آيو جنهن ڏينهن هٿن تي سيندي لڳندي آهي، دهل ۽ شرنايون وڄنديون آهن، زالون ڳيچ ڳائينديون آهن. سينديءَ رتا هٿ ڏسي مون کي ائين محسوس ٿيو هو، ڄڻ ته منهنجي خون جگر سان منهنجا هٿ رڱيا ويا هئا. پوءِ شاديءَ ويل سهيليون سرتيون آيون. مون کي اداس ڏسي اهي بيحد پريشان ٿيون. هنن مون کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن مون کين پنهنجي دل جو دفتر کولي ڏيکاريو.

شاديءَ واري رات، اها شاديءَ واري رات جنهن لاءِ مائٽ پنهنجي اولاد واسطي دعائون گهرندا آهن، اها شاديءَ واري رات جيڪا ڪنوارن ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين لاءِ حسين ترين رات هوندي آهي. مگر منهنجي دل اڳ ۾ئي پريل هئي. مان اهي حسين ترين ۽ خوشين واريون راتيون گذاري چڪي هيس. ان وقت منهنجي اکيان هن کي آندو ويو. شاديءَ واري وڳي ۾ هو بيحد خوبصورت لڳي رهيو هو. مون کيس گهونگهٽ سان ڏسي ورتو. هونئن به نظرون جهڪائي، ڪنڌ لمائي، ڪنوار ٿي ويهڻ جي مون کي خواهش ڪانه هئي. سو ڇيڙ ته هن مهل به انڪار ڪري هميشه لاءِ هن ناتي کي ختم ڪري ڇڏيان، پر پيءُ جي عزت جي ڪري ائين ڪري نه سگهيس. دل جو سور دل ۾ رکي وِهه جو ولو پيي ويس. پوءِ مون ’هن‘ سان لائنون لڌيون، مگر مون کي ڪابه خوشي ڪانه هئي، نه وري ڪا دلچسپي هئي. مون مصلحتاً خاموشي اختيار ڪئي. جڏهن سڀئي جيڏيون سرتيون روانيون ٿيون، تڏهن ’هن‘ ڊڄندي ڊڄندي انتهائي پنهنجائپ ۽ عاجزيءَ سان چيو:

”ڪنوار! منهن ته ڏيکار.“

ان وقت هن جي چهري ۽ اکين ۾ هڪ آس هئي، هڪ اميد هئي ۽ ڊپ ڳاڏڙ خوشيءَ جا تاثر نمايان ٿي چڪا هئا. ائين محسوس ٿي رهيو هو ڄڻ کيس سندس ماءُ جا اهي لفظ ياد اچي ويا، جڏهن هن کيس ننڍي هوندي دعائون ڪندي چيو هوندو: ”ته پٽ، شل گهوٽ ٿين! سهڻي ڪنوار مائين.“ پر کيس ڪهڙي خبر ته هي ڪنوار سندس لاءِ نه آهي. منهنجي دل، منهنجي جان، منهنجي جسم جو مالڪ ڪو ٻيو آهي.

مون کان ان وقت سندس اها خوشي برداشت نه ٿي، تنهنڪري هڪدم موٽ ۾ چيومانس:

”شرم لٿو اٿئي، منهن ٿو ڏسين، وري اهڙي ڪوشش ڪئي ته ذليل ۽ خوار ٿيندين، توکي اهڙي جرئت ڪيئن ٿي؟ — وڃي برتن صاف ڪر!“

احساس ڪمتريءَ ۽ بابا جي مهربانين سندس زبان تي تالو هڻي ڇڏيو هو. ان وقت ته چاچين جي اڄ-وڄ لڳي پئي هئي، جنهنڪري هو خاموش ٿي هليو ويو.

ان کان پوءِ رات جو دير سان جڏهن اسين پنهنجي تنهائيءَ ۾ ڪمري ۾ گڏياسون، منهنجن مائٽن به سمجهيو ته گهوٽ ڪنوار آهن، هنن کي جدا ڪمري جي ضرورت هوندي. اسين پنهنجي

هڪ ٻئي پلنگ تي ليٽيا پيا هئاسين، اسان جي وچ ۾ وهاڻا رکيل هئا ته جيئن هن جو جسم به مون کي نه لڳي. اسين ٻئي خاموش چپ چاپ هئاسين. آخر چيومانس:

”پري ٿي، بي شرم، بي غيرت، توکي چيو هوم ته مون کي هٿ لائڻ جي ڪوشش نه ڪر. ڪٿ تان اٿين ٿو يا رڙيون ڪري اوڙو پاڙو گڏ ڪريان.“ هو ڇرڪي خاموش ٿي ڍڳهتي پري ٿيو. مان اٿي ڪمري ۾ پيل ٻي کٽ تي هنڌ وڇائي سمهي پيس. چيومانس:

”شريفن جو اولاد هوندين، شريف هوندين ته خاموش ٿي وڃ. ڪَن کولي ٻڌ، مان نه اڄ تنهنجي آهيان، نه سڀاڻي - جيڪڏهن ڪا بي حيائيءَ واري حرڪت ڪيئي ته خود بدنام ٿيندين.“

ان ڪان پوءِ اسين رسمي طرح ڳالهائيندا هئاسين. هڪ ڪمري ۾ سمهندي به حقيقت ۾ هڪٻئي کان ڪوهين دور هئاسين. ڪجهه وقت گذرڻ کان پوءِ مون هن مان جند ڇڏائڻ لاءِ مڪر ڪيو. ان وقت رات جا اٽڪل ٻارهن ٿيا هئا - مان گهوڙا گهوڙا ڪري اما جي ڪمري ۾ ڊوڙندي ويس، ۽ رڙيون ڪندي چيم:

”هن ڄٽ جي پٽ، جهنگلي، وحشيءَ مان چو اچي ڦاٽي آهيان. هينئر کان ٻي مرگهو مون کي مارڻ ۽ گهٽا ڏيڻ لڳو آهي...“

پوءِ اما، بابا کي اٿاري کيس گهٽ - وڌ چوڻ لڳي ته هن ڄٽ جي پٽ نوڪر مان منهنجي سڪيلڌيءَ جو پلئه اٽڪايئي - منهنجي لاڏ ڪوڏ سان پاليل لياڻيءَ مان اٺين ٿو هلي چڻ اسان کي لـڪ ڏنا اٿس.

ٻي رات مان وري به پنهنجي ڪمري ۾ ويس. هو بابا جي احسانن سبب ڪند ڪٽي لـه سگهيو. اٿين وقت گذرندو رهيو، پر وري بـه هو مرد هو ۽ مان سندس نڪاح ٻڌي زال هيس. ڪافي خاموشيءَ بعد مون کي ستائڻ، مڃائڻ، پرچائڻ ۽ سمجهائڻ لڳو:

”مان تنهنجو نوڪر آهيان، تنهنجو خادم، تنهنجو غلام آهيان...“

”اهو ته تون اڳيئي آهين...“

”تون، مون کي پنهنجو سمجهه؛ مان تنهنجو آهيان - تنهنجو رهندس، تون يقين ڪر.“

”مون کي تنهنجي ضرورت نه آهي.“

”منهنجي راڻي، منهنجا ساٿي، منهنجا سائين...“

”منهنجا نوڪر، منهنجا غلام... ڪَن کولي ٻڌ، مان اڄ توکي وري بـه صاف صاف ٻڌايان ٿي. حالانڪ اڳ بـه توکي ٻڌايو اٿم ۽ توکي تجربو بـه ٿيو آهي، پر اها بـه نٿو سمجهين - هينئر منهنجا آخري لفظ ٻڌي ڇڏ. تون پنهنجي حيثيت نه وسار. اها بـه منهنجي مهرباني اٿئي جو تنهنجي عزت رکي اٿم. جيڪڏهن مان چاهيان تـه توکي ڌڪا ڏيئي گهر مان ڪيڏي سگهان ٿي. پوءِ ڪٿي مٿي لڪائڻ لاءِ بـه جاءِ نه ملندءِ، تنهنڪري ايتري مان سمجهي وڃ.“ پوءِ هو هميشه لاءِ خاموش ٿي ويو.

هڪ ڏينهن هن بنگ ۽ بسترو ڪنيو، جي سندس هئا - بابا کي پيرين پيو ۽ ڪانئس موڪلائڻ لڳو. هن چيو:

”مان هاڻي اوهان جي احسانن جو وڏيڪ بار کڻي نٿو سگهان، تنهنڪري مان هاڻي اجازت وٺان ٿو - مون کي اجازت ڏيو ته مان هميشه لاءِ هليو وڃان.“

بابا سموري حقيقت سمجهي ويو، پر ڪجهه به ڪجي ڪونه سگهيو. هن کي چيائين:

”مون توکي پنهنجي اولاد وانگر پاليو، نپايو ۽ پڙهايو...“

”بيشڪ لکو ڀيرا ڀيءُ کي ڇڏي سگهي ٿو ۽ لکو ڀيءُ ڀيٽ کي ڇڏي سگهي ٿو. ماڻهو مري به وڃي ٿو، اوهان ائين سمجهو ته اسحاق مري ويو.“ ائين چئي هو هليو ويو.

مان خوش هيس، ته هاڻي وري پنهنجي محبوب سان ملنديس ۽ کيس پنهنجي سچائيءَ ۽ وفاداريءَ جو عملي ثبوت ڏينديس. هو ضرور منهنجي سچائي، وفاداريءَ ۽ جرئت تي داد ڏيندو.

مان دوباره سير تفريح، ڪلب ۽ سئنيمائن ۾ وڃڻ لڳس. پوءِ خبر پيئي ته امجد هڪڙو بنگلو وٺي وري پئي هنڌ بنگلو ورتو آهي - آخر مان سندس نئين بنگلي کي معلوم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيس.

هڪ ڀيري مان سندس بنگلي تي ويس. مون ائين محسوس ڪيو ته امجد مون کي ڏسي اڇرج ۾ پئجي ويندو - پاڻ کي خوشنصيب سمجهندو، ائين سمجهندو ته جڻ چنڊ آسمان تان لهي سندس اڳڻ تي آيو آهي، مگر مون کي ڏسي هن کي ڪوبه تعجب ڪونه ٿيو. هُن انتهائي بيرخيءَ سان چيو:

”مون کي خبر هئي ته تون ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن ضرور ايندينءَ، ليڪن هاڻي تمام گهڻو وقت گذري چڪو آهي، مان ايترو انتظار ڪري نٿي سگهيس.“

”مون تنهنجي ڪري پنهنجي نڪاح بدل ور کي ڇڏي ڏنو - مون کي ان اشراف ته هٿ به نه لاتو آهي. تون يقين ڪر، مان آهائي ارباب آهيان...“

”پنهنجي ور کي ڇڏي تو وڏي غلطي ڪئي آهي ارباب! تون پنهنجي نڪاح بدل ور کي ڇڏي آئي آهين، جيڪو توکي والدين ڏنو هو ۽ جيڪو تنهنجو قانوني، سماجي، مذهبي، اخلاقي سڀُس آهي. ان کي ڇڏي تون مون وٽ آئي آهين. تو پنهنجي ور جي بي عزتي ڪئي آهي، ۽ تو پنهنجي گهر جي بي عزتي ڪئي آهي. تو پنهنجي ڀيءُ جي بي عزتي ڪئي آهي. تو پنهنجي بي عزتي آهي. تو ڪنهن جي به عزت نه رکي. تون سڀاڻي منهنجي ڪهڙي عزت رکندينءَ! مان پڻنرو آهيان، مون کي نئين سگهڙيءَ جي ضرورت آهي، جيڪا اڃا پوري ٽڙيل نه هجي. مون کي اهڙن تازن گلن جي ضرورت آهي، جيڪي اڃا ڪنهن جي گلي جو هار نه ٿيا هجن.“

”مان اڳي به تنهنجي گلي جو هار هيس ۽ هينئر به...“

”مگر مان انهيءَ واسيل گل تي هڪ نگاهه ڊڙڻ به پنهنجي ڪمزوري سمجهان ٿو: مرڻ وٽ هينئر به ٿنين سوڪڙي آهي، جيڪا تنهنجي اچڻ ڪري ٻئي ڪمري ۾ ويٺي آهي – هاڻي تنهنجي ڪابه ضرورت نه آهي...“

”ياسمين...! ياسمين...!“

انهيءَ دم ٻئي ڪمري جو دروازو کليو، جنهن مان هڪ خوبصورت ڇوڪري ڏاڍي نفيس ۽ رنگين لباس ۾ ظاهر ٿي. هڪ نفرت ڀريل نگاهه سان مون ڏانهن ڏسي انتهائي بي حيائيءَ سان امجد سان وڃي گڏ ويٺي.

مون چپ چاپ ڪمري مان نڪرڻ لاءِ دروازو کوليو. امجد ٺٺوليءَ سان چيو:

”پڄي وڃ، تنهنجي ضرورت نه آهي، مون کي تو سان ڪابه محبت ڪانه هئي. تون انهن جي آهين جن کي مان پنهنجو نٿو سمجهان، جيڪي منهنجا نه آهن، ڏاريا آهن – تو کي هاڻي اها خبر پوندي.“

مان ڳوڙها ڳاڙيندي گهر پهتس. پوءِ مون کي اهو احساس ٿيو ته انسان وڃائي، پڇتائي پوءِ سڪندو آهي. جڏهن ڳالهه هٿان وينديآهي. ڪاش! بابا جي ڳالهه مڃان ها. پوءِ مان رئندي بابا جي پيرن تي ڪري پيس. ڪيس چيم:

””هو“ منهنجو قانوني، مذهبي، اخلاقي خاوند آهي، سرتاج آهي. مون ’هن‘ سان تمام زيادتي ڪئي، بدسلوڪي ڪئي. مان پليل هيس، سندس قدر نه ڪيم، هاڻي مان ڪيس پرچائينديس. پانهي بنجي ’هن‘ جي خدمت ڪنديس، هو شريف آهي، نيڪ صورت ۽ نيڪ سيرت آهي. هن ٻاهر ٻاڦ نه ڪڍي، ۽ چپ چاپ هليو ويو. ’هن‘ ڪڏهن اوهان کي شڪايت جو موقعو نه ڏنو، اوهان جي احسانن ڪان سندس ڪنڌ جهڪيل هو. پوءِ مون بابا کان معافي ورتي، ۽ کيس عرض ڪيم ته گڏجي هلي ’هن‘ جي جاءِ تي پهچون ۽ ڪيس وٺي اچون. بابا راضي ٿيو ۽ اسين ’هن‘ جي گهر ڏانهن روانا ٿياسين. جڏهن اسين اتي پهتاسين، تڏهن منهنجي پيرن هيٺان ڌرتي نڪري ويئي. ڏٺم:

هن هڪ غريب ڳوٺاڻي ڇوڪريءَ سان لانئون لڌيون هيون...!

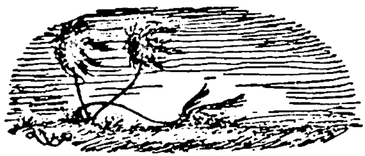

يوسف السباعي (عربي ڪهاڻي)
سنڌيڪار: محبوب علي جوکيو

بد بختي

هڪ ڏينهن، ائين ڳالهين ۾ منهنجي هڪ دوست مون کان پڇيو: "اوهان جو ڇا خيال آهي، خوش بختي ۽ سعادت انسان کي ورثي ۾ ملندي آهي يا هو اهي شيون پنهنجي صلاحيتن ۽ ڪوششن جي وسيلي حاصل ڪري سگهندو آهي؟"

"آءٌ سمجهان ٿو تہ بخت مقدر کان ملندو آهي. انسان جي ڪوشش جو ان ۾ ڪوبہ دخل نہ آهي."

منهنجي اها راءِ ٻڌي هن اونهو ساهہ کنيو ۽ چيائين: "ڇئبو تہ اوهان بہ انهن ماڻهن منجهان آهيو جيڪي مات ڪري، هڪ جاءِ تي انهيءَ اميد ۽ آسري تي ويهي رهندا آهن، تہ جيڪڏهن قسمت ۾ خوشي لکيل هوندي تہ پاڻهي ملندي، باقي ڪوشش ڪرڻ مان ڪهڙو سود؟"

"هائو، ۽ آءٌ انهيءَ دعويٰ کي صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ دليل پيش ڪري سگهان ٿو."
مون جواب ڏنو.

"منهنجا پيارا دوست! انهيءَ سلسلي ۾ منهنجو رايو تنهنجي رايي جي بلڪل ابتڙ آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ انسان کي قدرت جي طرفان بخت جو هڪ خاص مقدار ملندو آهي. اهو مقدار گهٽ-وڌ ٿي سگهي ٿو، پر اهو ممڪن نہ آهي تہ هڪ شخص ان نعمت کان بلڪل محروم ۽ وانجهيل هجي. انسان جي ظاهري حالتن مان بخت جو ڪو تعلق نہ آهي. حقيقت ۾ بخت هڪ اهڙي دوا آهي، جنهن کي الماريءَ ۾ بند رکڻ سان، مريض جي حالت ڪڏهن بہ سڌري نٿي سگهي. صحت لاءِ ضروري آهي تہ دوا ڪتب آندي وڃي. البت هيئن ٿيندو آهي تہ قدرت جي طرفان عطا ڪيل بخت کي ماڻڻ جي صلاحيت ڪن ۾ گهٽ هوندي آهي تہ ڪن ۾ وڌ."

"معاف ڪجو. آءٌ توهان جي خيالن سان متفق نہ آهيان. جيڪڏهن انسان جي قسمت ۾ غم لکيل آهي تہ پوءِ انهن غمن مان خوشي ڪيئن حاصل ڪري سگهبي؟"

منهنجي دوست ڪنڌ سان ناڪار ڪئي. مون سمجهيو تہ منهنجي دوست کي منهنجي ڳالهين سان تسلي نہ آئي. گفتگو جاري رکندي چيائين: "آءٌ توکي هڪ نهايت بدبخت ماڻهوءَ جو قصو ٻڌايان ٿو. جيڪڏهن انهيءَ جي باري ۾ اسين ائين چئون تہ هن کي بہ بخت جو ايترو ئي حصو مليل هو جيترو توهان کي، مون کي يا ڪنهن ٻئي انسان کي، تہ پوءِ انهيءَ کان وڌ بيوقوفيءَ جي ٻي ڪهڙي ڳالهہ ٿيندي؟

”هائو، ته هڪ شخص هو، جيڪو اندر ئي اندر ۾ ٻيو جلندو، ٻڇندو ۽ ٻڙندو هو. جڏهن ڏسو ته شڪايت پيو ڪندو ۽ هرهڪ تي ڪاوڙيو ويٺو هوندو. سدائين سڙيل. اصل شاگرديءَ واري زماني کان ئي سندس اها حالت هئي. هن کي اهو وهم هو ته استاد چاڙهي واري هن تي ظلم ڪن ٿا ۽ ڪانئس نفرت ڪن ٿا. پنهنجن ڪلاسين کان هو هميشه پري گذاريندو هو، ڇاڪاڻ ته کيس يقين هو ته انهن جي طرفان مڪر ۽ فريب کان سواءِ ڪجهه به ڪو نه ٿو ملي. عملي زندگيءَ ۾ قدم رکيائين ته هن جي چپن تي ظلم، ستم ۽ ناانصافيءَ جي شڪايت رهڻ لڳي. هو سمجهندو هو ته ڪانئس وڌيڪ دنيا ۾ ٻيو ڪو به بدبخت ۽ حقير ڪو نه آهي؛ حالانڪ حقيقت ان جي ابتڙ هئي. هو نهايت چڱو ۽ وڏي مرتبي وارو ماڻهو هو. حسد وري ايترو هوندو هوس جو ڪنهن کي ڪا نعمت حاصل ٿيندي هئي ته جلندي چڙندو هو، اها شئي مون کي ڇو نه ملي! مطلب ته هر قدم تي هن کي ڏک، غم، ساڙ، حسد، رنج ۽ ڪوفت ئي نصيب ٿيندي هئي. هو ماحول کان بلڪل بيزار هو. جڏهن به ڪنهن سان ملندو هو تڏهن بس ائين ئي چوندو هو ته ”اوهان کي خبر آهي ته فلاڻي شخص کي فلاڻي شئي ملي آهي. ڀلا، اهو به ڪو انصاف آهي؟“

ڪنهن به هن کي ڪنهن به وقت، خوش ۽ راضي ڪو نه ڏٺو ۽ ڪڏهن به کيس شڪر بجا آڻيندي ڪو نه ٻڌو ويو. هن کي ڪنهن تي به اعتماد ڪو نه هو. هو ڪنهن کان به راضي ڪو نه هو. مطلب ته هن جي سموري زندگي غصي، ساڙ ۽ حسد سان ڀريل رهي.

”هڪ ڏينهن هن شادي به ڪري ورتي. جيڪي ماڻهو هن جي طبيعت سان واقف هئا، اهي ويچاريءَ عورت تي رحم کائڻ لڳا. اڄ سمجهان ٿو ته ائين ڪرڻ ۾ هو صحيح هئا.

”اها عورت، هن جي زال جي حيثيت ۾ ڏينهن گذارڻ لڳي. هوءَ سندس تلخ ۽ زهريءَ زندگيءَ ۾ هن جي ساٿڻ هئي. هن ويچاريءَ هر صورت ۾ پنهنجي مڙس سان گڏ زندگيءَ جي ڏکين راهن تي هلڻ جو عزم ڪري ورتو. پر، اڳتي هلي هن محسوس ڪيو ته اهو ڪم هن جي وس ۽ وت کان ٻاهر آهي. گهر جي ناخوشگوار ماحول ۾، هن جو دم گهٽجڻ لڳو. جڏهن به فرصت ملندي هيس، تڏهن هوءَ گهر کان ٻاهر نڪري، پنهنجين هڪ جيڏين سان وڃي دل وندرائيندي هئي.

”هن جي دل ۾ شڪن ۽ شبهن پيدا ڪرڻ لاءِ انهيءَ کان وڌيڪ ڀلا ٻي ڪهڙي ڳالهه ٿي سگهي ٿي. هو ته سُئيل کان ئي ڪنهن اهڙي موقعي جي تلاش ۾ هو ته جيئن انهيءَ جي وسيلي هو پنهنجن شڪن ۽ گمانن جي پرورش ڪري سگهي ۽ پنهنجي ڪيني ۽ نفرت سان ڀريل نطرت لاءِ غذا حاصل ڪري سگهي. انهيءَ خيال کان هن جي دل جوش ۽ غصي سان جلڻ لڳي ۽ سوچڻ لڳو ته مڪار زال سانئس خيانت ڪئي آهي. پوءِ ته هو هر وقت پنهنجي زال جي جاسوسي ڪرڻ لڳو.

”هائي، هو انهيءَ موقعي جي ڳولا ۾ هو ته ڪٿي پنهنجي زال کي عملي طرح، خيانت ڪندي پڪڙي وٺان ۽ دنيا کي اهو ثابت ڪري ڏيکارين ته اڄ هميشه مصيبتن ۽ تڪليفن جو

شڪار رهيو آهيان. پر عورت ڪيس اهڙي قسم جو موقعو ئي ڪونه ڏنو ۽ سندس اها خواهش اڌوري رهجي وئي. انهيءَ سان اهو سمجهڻ گهرجي ته سندس زال، يا ته نهايت پاڪدامن هئي يا وري نهايت چالاڪ.

”پنهنجي تدبيرن ۾ ناڪام ثابت ٿيڻ ڪري، رهندو بس هن جي غم ۽ اندوهه ۾ اضافو ٿيو، ڪمي ڪانه آئي. هو سدائين ائين چاهيندو هو ته پنهنجي ننهن سان، زال جي ڏکي ڳچي شفاف گردن چيني ڇڏي يا ڪيس گهٽو ڏئي ساهه ڪڍيس؛ يا وري سندس سيني ۾ ڇُري ٽنبي ڏيان، پر ائين ڪري ڪو نه سگهيو. شايد سندس زال نهايت چالاڪ ۽ خبردار هئي.

”هن ڪيترائي دفعا پنهنجي ڪيني ۽ غصي جو اظهار ڪيو ۽ جوءس به هن جي هلت چلت سان خوف ۽ خطرو محسوس ڪرڻ لڳي. هن پنهنجي مڙس جي اکين ۾ وحشانيت ڏسي ورتي ڪيس يقين ٿي ويو ته هي شخص مون کي قتل ڪندو.

”هن شخص جڏهن هن ڳالهه جي، پنهنجيءَ پر ۾ پڪ ڪئي ته زال مون سان خيانت ڪئي آهي، تڏهن پڪو ارادو ڪيائين ته هن کي ضرور ماريندس، پر ماريندس اهڙي نموني سان جيئن ڪنهن کي به مون ۾ ڪو گمان نه ٿئي ۽ سڀڪو ائين سمجهي ته هو پنهنجيءَ ڪئنيءَ مئي آهي.

”وقت گذرندو رهيو ۽ هيءُ همراهه الڪاون ستڪاون سوچيندو رهيو، پر هر منصوبي هن کي ڪانه ڪا خامي نظر اچڻ لڳي. جيڪا ڳالهه رات جو سوچيندو هو، سا صبح جو رد ڪري ڇڏيندو هو.

”هڪ رات، هو پنهنجيءَ زال سان گڏجي فلم ڏسڻ ويو. فلم جي ڪهاڻي هڪ قتل ڪرڻ جي ڏوهه بابت هئي. انهيءَ ڪهاڻيءَ جو نچوڙ اهو هو ته هڪ عورت پنهنجي مڙس کي ماڙيءَ تان هيٺ ڪيرائي وڌو. اها عورت ۽ سندس مڙس، ڪنهن سمنڊ جي ڪناري تي ڪجهه وقت گذارڻ آيا هئا. مڙس پوڙهو هو، پر ڏاڍو شاهوڪار هو. زال جي نيت اها هئي ته ستت ئي مڙس جي سموري دولت ۽ ملڪيت جي وارثياڻي بڻجي وڃان. هن پنهنجي پاڙيسرين ۽ هڪ حڪيم کي چيو: منهنجي مڙس کي اوڻاري جي بيماري آهي ۽ هو ننڊ ۾ اٿي هلي ٿو. مون کي ڏاڍو خطرو آهي. پوءِ هن هڪ رات جو مڙس جي چانهه ۾ زهر ملائي ڇڏيو. هو بيهوش ٿي ويو ته هن کي مٿي ماڙيءَ تي گهلي وئي ۽ اتان مٿان ڪئي هيٺ زمين تي ڌڪو ڪيائينس. انهيءَ ڪم کان فارغ ٿي، وري اچي پنهنجي بستري تي سُتي. صبح ٿيو ته ماڻهن ڏٺو ته عورت مٿي اوليءَ کان بيهي واويلا ڪري رهي آهي ۽ هيٺ زمين تي، هن جي مڙس جي لاش پئي آهي. سڀني کي يقين ٿي ويو ته هي شخص رات جو ننڊ ۾ هلندي، هيٺ ڪري پيو آهي ۽ مري ويو آهي

”اها فلم ڏسي، همراهه ڏاڍو خوش ٿيو. انهيءَ قتل ڪرڻ جي ڪامياب طريقي، هن جي دل ۾ هڪ نئون امنگ ۽ نئين اميد پيدا ڪئي. هن گهر پهچڻ شرط پنهنجي گهر جي جڳهه جون اوتابون گهولڻ شروع ڪيون ۽ زال سان شڪايت ڪرڻ لڳو ته هن جڳهه ۾ هيءُ غيب آهي

ھيءَ تڪليف آھي، تنھنڪري رھڻ جي لائق نہ آھي. ھن جلدئي ھڪ نئين جڳھہ تلاش ڪري ورتي، جيڪا سمنڊ جي ڪناري تي ھئي ۽ پوءِ ان ڏانھن منتقل ٿي ويا. اھيءَ جڳھہ جي بناوت بہ انھيءَ فلم واري جڳھہ جھڙي ھئي.

”گھر جي مٿينءَ حصي تي بيھي، ھن ھيٺ سمنڊ جي ڪناري تي نگاھہ وڌي، تہ بدن مان سيسرائيون نڪري ويس. پري ڪناري تي وڏا وڏا پٿر ٽڙيل پکڙيل ڏسي، پنھنجي ارادي جي تڪميل جا روشن امڪان نظر آيس. سامونڊي ھوا جي ھڪ جھوٽي سندس جسم کي ڇھيو. ھو سوچڻ لڳو تہ ’قسمت مون کي زال کي مارڻ لاءِ ڪھڙي نہ عمدي جڳھہ عطا ڪئي آھي!‘ ٻئي ڏينھن ھو ننڊ ڏيندڙ گورين جي شيشي خريد ڪري آيو ۽ پنھنجيءَ زال کي انھيءَ ڳالھہ جو يقين ڏيارڻ لڳو تہ ’انون پوري ننڊ ڪانہ ٿي ڪرين، ۽ ھيءَ دوا ننڊ آڻڻ لاءِ نھايت مفيد آھي.‘

پوءِ ھو شھر جي تفريحگاھن ۾ گھمڻ لڳو ۽ اتي ايندڙ ويندڙ ماڻھن سان ڳالھيون ڪندي، ھيءُ ڪرڪندو ھو تہ سمنڊ جي ڪناري تي جڳھہ وٺڻ جو مقصد ھيءُ آھي تہ منھنجي زال مريض آھي ۽ سمنڊ جي تازي ھوا ھن جي صحت لاءِ فائديمند آھي.

”ڪجھہ ڏينھن گذريا تہ ماڻھن ڏٺو تہ ھو ڪنھن گھري سوچ ۾ ٻڏل رھي ٿو. ھمدرديءَ خاطر، ھنن پريشانيءَ جو سبب پڇيس. ھن ٻڌايو: ’منھنجي زال جي حالت ڏينھون ڏينھن وڌي ٿي پوڻي پوندي، رات مون ڏٺو تہ ھوءَ ننڊ جي حالت ۾ گھمي رھي ھئي.‘

”ماڻھن کيس تسلي ڏني تہ اھا بيماري ڪا اھڙي تشويشناڪ نہ آھي. آھستي آھستي ٺيڪ ٿي ويندي. ڪنھن ڊاڪٽر سان مشورو ڪريو تہ بھتر ٿيندو.

”وقت گذرندو رھيو. ڪجھہ ھفتن کان پوءِ ماڻھن ٻڌو تہ ھن جي زال جي حالت وڌيڪ خراب ٿي ويئي آھي ۽ ھوءَ اڄا بہ رات جو ننڊ جي حالت ۾ پنڌ ڪري ٿي. اھو بہ معلوم ٿيو تہ مڙسھنس ڪنھن ڊاڪٽر سان مشورو ڪرڻ وارو آھي.

”ڪجھہ ڏينھن کان پوءِ، ھو ڪنھن ڊاڪٽر وٽ ويو ۽ چيائين:

”آءٌ ھڪ اھڙي شخص جي باري ۾ اوھان سان مشورو ڪرڻ چاھيان ٿو، جيڪو رات جو ننڊ جي حالت ۾ گھمڻ جي مرض ۾ مبتلا آھي.“

”ڊاڪٽر پڇيو: ’ڇا، توھان ٺڪ محسوس ڪندا آھيو؟‘

”آءٌ؟“ ھن پريشان ٿيندي سوال ڪيو.

”ھائو، توھان.“

”توھان کي اھو احساس ڪيئن ٿيو تہ مون کي ننڊ نہ اچڻ جي شڪايت آھي؟“

”منھنجا دوست! ڪجھہ ٿڌا ٿيو. اوھان جي زال مون کي چيو ھو- آءٌ انھيءَ ڳالھہ جو ذڪر ڪنھن سان بہ نہ ڪريان. منھنجي خيال ۾ بھتر آھي تہ آءٌ توھان کي پنھنجي صورتحال کان واقف ڪري ڇڏيان. تنھنجي زال اڄ صبح جو انھيءَ باري ۾ مون سان صلاح مشورو ڪرڻ آئي ھئي.

”ڪهڙي معاملي ۾، ڇا سنڌس ننڊ ۾ هلڻ جي باري ۾؟ پر اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو ته هوءِ پنهنجي انهيءَ مرض کان واقف هجي.

”تسلي ڪريو، سموري ڳالهه مون کي سمجهه ۾ اچي ويئي آهي. تنهنجي زال مون کي ٻڌايو ته هن توهان کي ٻه دفعا ننڊ جي حالت ۾ گهمندي ڏٺو آهي. هن جو رايو آهي ته توهان کي پنهنجي حالت جي خبر نه آهي.

”هن جا چپ چڙڪ سبجي ويا ۽ زبان بند ٿي ويس. ڊاڪٽر چيو: ’معاف ڪجو، منهنجو تجربو آهي ته ڪي ماڻهو پنهنجو مرض پنهنجن دوستن ڏانهن منسوب ڪندا آهن. مون تنهنجي زال کي علاج جي طريقن کان واقف ڪرڻ کان سواءِ انهيءَ مرض جي ماهر، پنهنجي هڪ دوست جي نالي خط به لکي ڏنو آهي، ته جيڪڏهن توهان جي حالت وڌيڪ خراب ٿئي ته پوءِ ان حالت ۾ توهان کي انهيءَ ڊاڪٽر ڏانهن وٺي وڃي.

”هو شخص ڏڪندي ڏڪندي گهر موٽيو. هن جي چهري تي خوف ۽ هراس جا نشان نمايان هئا. هو سمجهي ويو ته جونس سندس هٿيار سان ئي کيس قتل ڪرڻ چاهي ٿي. هن کي يقين ٿي ويو ته سندس سازش وارو منصوبو ڪُلي چڪو آهي ۽ هي سوچڻ لڳو ته خبر نه آهي ته اچوڪي رات گذرڻ کان پوءِ آءٌ قاتل هوندس يا مقتول!

”جونس ميز تي مٿو رکي، ڪونگهرا هڻي رهي هئي. ڪاڏو اڳيان پيو هوس. هن اچڻ شرط ميز تان ڇُري کڻي ورتي ۽ ارادو ڪيائين ته اها ڇُري زال جي ڇاتيءَ ۾ وهائي ڪڍي. پر جلدئي هن پنهنجو پاڻ تي ضابطو ڪري ورتو ۽ مٿي هليو ويو. وري هيٺ سمنڊ جي ڪناري ڏانهن ڏٺائين. ٿڌيءَ هوا سان هن جي طبيعت ۾ ڪجهه سڪون پيدا ٿيو ۽ هو هيٺ هليو آيو.

”ڏاڍيءَ نرميءَ سان، هن پنهنجي زال کي ننڊ مان اٿاريو. هن کي ڊاڪٽر واريون سڀ ڳالهيون ٻڌائي ڇڏيائين ۽ پڇيائينس! ’تو ائين ڇو ڪيو؟‘

”سندس زال فينستائيءَ سان جواب ڏنو: آءٌ هن کي ڇو نه ٻڌايان. انهيءَ ڳالهه ته منهنجا حواس خطا ڪري ڇڏيا. مون کي خبر نه هئي ته ڪو اوهان کي انهيءَ ڳالهه جي خبر آهي. ٻ. هاڻي توهان به پنهنجيءَ حالت کان واقف ٿي چڪا آهيو. جڏهن کان اسين هن گهر ۾ لڏي آيا آهيون، تڏهن کان مون توهان کي ننڊ جي حالت ۾ ڪيترائي دفعا هلندي ڏٺو آهي. تنهن هوندي به مون کي اهڙي پريشاني ڪانه ٿي هئي، پر گذريل رات جڏهن مون توهان کي مٿان هيٺ نهاريندي ڏٺو، تڏهن آءٌ ماٺ ڪري ويهي ڪانه سگهيس ۽ ڊاڪٽر سان مشورو ڪرڻ ويس.

هن کي پنهنجيءَ زال جي اها ڳالهه معقول نظر آئي، ڇو ته جڏهن کان هو شهر مان لڏي، هن شهر ۾ وارد ٿيا هئا، تڏهن کان هن مٿين طبقي ۽ ننڊ ۾ هلڻ کان سواءِ ڪجهه موچيوڻي ڪونه ٿي. ٿي سگهي ٿو ته زال جي ڳالهه سچي هجي ۽ هو ننڊ جي حالت ۾ هلندو هجي؟ تنهن کان سواءِ، هيءُ به ممڪن هو ته مٿين طبقي ڏانهن رات جو اٿي ويو هجي ته جيئن پنهنجي تصور جي اڪين سان انهيءَ ملفوبي کي عملي صورت ۾ ڏسي سگهجي. بهرحال،

ڪاڻ ڪا ڳالهه ته ضرور هئي. هن جو دماغ چڪر ڪائڻ لڳو، لڙي سگهي ويس. هن پاڻيءَ جي پياليءَ ڏانهن هٿ وڌايو، ۽ سمورو پاڻي هڪ ئي ڍڪ سان پيئڻ کان پوءِ ڪرسيءَ جي ٽيڪ تي ٽيڪ ڏيئي ليٽي پيو.

”جولس پڇيس: ’چانهه پيئندا؟‘

هو ڪرسيءَ تان ٽپ ڏيئي اٿيو، جڻڪ ڪک سنگهيس. خوف مان ٻڪاريائين: ’نه، آءٌ چانهه هرگز ڪونه پيئندس.‘

”پيارا! چانهه پيئڻ ڪري اوهان جي طبعت ۾ تازگي اچي ويندي ۽ پريشاني ختم ٿي ويندي. تنهن کان سواءِ اوهان ننڊ جي غلبي کان محفوظ رهي سگهندا.‘ جولس مشوري جي انداز ۾ چيو.

”هن جو جسم ڳرو ٿيندو ويو. لڱ ڍرا ٿيندا ويس ۽ اکين ۾ ننڊ جا خمار پرجي آيس: هن سجاڳ رهڻ جي ڪوشش ڪندي چيو، ”تون مون کي زهر پيارڻ گهرين ٿي. بلڪل نه، آءٌ تنهنجي چار ۾ هرگز نه ڦاسندس. تون... تون...“

”هن پنهنجيءَ زال جو ارم ۽ پرسڪون آواز ٻڌو: ’مان توهان کي چانهه ۾ زهر پيارڻ گهران ٿي؟ تون ڪيترو نه شڪي ۽ وهمي آهين! چانهه کان سواءِ ڪنهن ٻيءَ شيءِ ۾ زهر نٿو ملائي سگهجي؟ ڇا پاڻيءَ ۾ زهر نٿو ملائي سگهجي؟ تو منهنجي سامهون اڃهو هاڻي پاڻي پيتو آهي. ان وقت تو ائين ڇو نه سوچيو!‘

”هن ڪوبه جواب ڪونه ڏنو. اکين جا ڇپڻ ڳرا ٿيندا ويس. جلدي هو ننڊ جي آغوش ۾ اچي ويو.

ٻئي ڏينهن صبح جو سج ايريو ته ماڻهن ڏٺو ته اها عورت جڳهه جي ٽئين طبقي تي ويٺي، واويلا ڪري رهي آهي. سنديس مڙس جو لاش هيٺ سمنڊ جي ڪناري تي پٿرن جي مٿان پيو آهي. ماڻهن جي پڇڻ تي هن ٻڌايو: ’منهنجي مڙس کي ننڊ ۾ پنڌ ڪرڻ جي بيماري هئي. رات هو ننڊ ۾ هلندي، مٿان ڪوليءَ تان هيٺ ڪري پيو. صبح جو ڏٺم ته بستري تي آهي ئي ڪونه. مون هيٺ نهاريو ته هن جو لاش ڏٺم. آءٌ لُٽجي ويس، آءٌ برباد ٿي ويس. هاڻي منهنجو ڪوبه سهارو ڪونه آهي.‘

”ڪنهن به هن جي ڳالهه تي شڪ ڪونه ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح هو بدبخت پنهنجي ڀاڻيءَ کي وڃي پهتو. هاڻ ٻڌاءِ ته تنهنجو ڇا خيال آهي. هن جي نصيب ۾ بخت ڪڏهن ۽ ڪٿان آيو، هو ته واقعي بدبخت هو.

منهنجي دوست چيو: ”مون کي تنهنجي راءِ سان اختلاف آهي. جيڪڏهن تون هن جي ڪردار تي غور ڪندين ته معلوم ٿيندءِ ته هن جا سڀ مسئلا پنهنجا پيدا ڪيل هئا. هن کي بخت ته مليل هو، پر هو ان مان ڪم وٺي نه سگهيو.“

[ايراني ڪهاڻي]

سيد محمد علي جمال زاده اصفهاني
مترجم: پروفيسر محمد اسحاق ابڙو

ڀُڳل مُرغابي

نوروز عيد جي رات هئي ۽ نوڪريءَ ۾ واڌاري وارو موقعو هو. ڪاتي ۾ ڪم ڪندڙ سمورن سائين فيصلو ڪيو ته جنهن کي به پهريائين ترقي ملي اهو مڙني سڄڻن کي هڪ ٿلهيءَ متاريءَ مرغابيءَ جو ڀڳل گوشت کارائي ۽ عزت ۽ عمر جي واڌاري جي دعا ڪئي.

اتفاق سان منهنجي ترقي سڀني کان اڳي ٿي. ان ئي مهل هن دعوت ۽ سڄڻن سان ڪيل وچن جو مسئلو مون پنهنجي تازي پرڻيل ڪنوار سان ڇيڙيو. چيائين ته تو اڃا دوستن کي شاديءَ جي مٺائي به ڪانه کارائي آهي، ان ڪري گهرجي ته تون هن موقعي تي سندن چڱي خاطر تواضع ڪر، پر ڳالهه هيءَ آهي ته پاڻ وٽ ٻارنهن جڻن کان وڌيڪ نه ٿانوَ آهن ۽ نه ڇُريون ڪانٽا، يا ته وري هڪ نئون سيٽ خريد ڪيو وڃي."

چيومانس "تون ڀليءَ ڀت ڄاڻين ٿي ته هن عيد جي رات تي پنهنجي معاشي حالت ڪهڙي آهي. پنهنجي بجيٽ به پاڻ کي ننڍي وڏي نئين شئي خريد ڪرڻ جي اجازت نٿي ڏئي ۽ منهنجا دوست به ۲۳-۲۴ کان گهٽ نه ٿيندا."

چيائين "ضروري ڪونهي ته لُچن ۽ احمقن جا ٽولا گهرايا وڃن، في الحال وڏن ڪامورن کي دعوت ڏي ۽ ٻين کي ڇڏ ته وڃي پنيون مهٽين."

چيومانس "اي بابا، اها ڳالهه خدا کي به ڪو نه وڻندي. هنن بدبخت دوستن کي سال ۾ هڪڙو ڪو اهڙو وجهه مس ٿو ملي ۽ ڪجهه وقت کان پيٽ کي صابڻ سان صاف ڪيو، قاز جي ڪباب ۾ اک وجهيو ويٺا آهن. جيڪڏهن هينئر کين ٽاري ڇڏيم ته پوءِ منهنجون اکيون ڪڍڻ ۾ به ويرم نه ڪندا. هاڻي جڏهن ته پاڻ ۾ ويٺا آهيون ته ڇو نه هيئن ڪئي ڪجي جو ڪنهن دوست يا واقفڪار جي گهران ٿانون جو هڪ سيٽ ۽ ٻيون گهربل شيون اڌاريون گهرائي وٺون."

ڪاوڙجي چوڻ لڳي ته اهو خيال من سان ڪڍي ڇڏ. اها اڻ ٿيڻي ڳالهه آهي جو شاديءَ کان پوءِ پهرين دعوت ۾ ڪا اڌاري شئي وٺي پنهنجي گهر ۾ آڻڻ ڏيان. خبر نه اٿئي ته اها نيڪ فال نه آهي ۽ ان بدشگونيءَ جي ڪري اسان جو پهريون ٻار مري ويندو.

چيو مانس ”پوءِ ان کان سواءِ ٻي ڪا وات ڪانهي تي سمجهي ته ٻه ڏينهن مهماني“ ڪريون. ”ڪڙو ٽولو هڪڙي ڏينهن اچي ڪائي وڃي، ٻئي ڏينهن ٻيو ٽولو اچي.“

منهنجي زال ڪي به اها ڳالهه آئڙي ۽ فيصلو ڪيو ويو ته عيد نوروز جي ٻئي ڏينهن هڪڙو ٽولو اچي ۽ ٽئين ڏينهن ٻيو ٽولو اچي.

اڇهو! هي عيد نوروز جو ٻيو ڏينهن آهي. دعوت جو انتظار ڪيو ويو آهي ۽ مهمانن جي خدمت چاڪري ۽ ڪيڪار جون تياريون ڪيون ويون آهن. وعده ڪيل قاز کان سواءِ ملن جنّ جو سُوپ، پلي گهيتي جا ڪباب، ٻن رنگن جا پُلاءُ، قسمين قسمين ٻوڙ ۽ ٻيون گهرٻل شيون تيار آهن. ٽئين نرم ۽ گرم پلنگ تي آرامي آهيان، جيڪو منهنجيءَ زال ڪي ڏنل ڏاج جي سامان سان سينگاريو ويو آهي. وندر خاطر صادق هدايت جون آسٽ ڪهاڻيون پڙهي رهيو آهيان. جڏهن انهن ڪهاڻين جي مطالعي ۾ مست مشغول هوس تڏهن منهنجي زال ڪمري ۾ داخل ٿي ۽ چيائين ته ٻاهر هڪ ڊگهي قد وارو ماڻهو جيجڪ جان نالي بيٺو آهي ۽ چوي ٿو ته تنهنجي سڳي چاچي جو پٽ آهي ۽ عيد مبارڪ ڏيڻ لاءِ هتي حاضر ٿيو آهي.“

جيجڪ جان منهنجي ساهُ جي ماسيءَ جي ماسي جي ڌيءَ جي چاچي جو پٽ آهي. هو ٢٥ يا ٢٦ سالن جو نوجوان آهي. بلڪل رولو، سجو، بکيو، مست ۽ نڪمو آهي. ڏاڍو بدشڪل ۽ بڇڙو. گهڻ ڳالهائو وري اهڙو جو سارو وقت پيو بڪندو هو. سندس نڙيءَ ۾ جڻ همار دستو ڦاٿل هو. وات ڦاڙي پيو خرخر ڪندو هو. خدا جا لک ٿورا جو سال ۾ هڪ دفعي کان وڌيڪ سندس سونهن ۽ سوڀيا جي زيارت نصيب نه ٿيندي هئي.

زال کي چيم ته ”توکي خدا جو قسم آهي، جيئنس ته فلاڻو اچا ستو پيو آهي. ائين ڪري هن شيطان بي ادب کي امان کان ٽار ۽ پڻس مرحيات جي قبر ۾ موڪلينس.“ چيائين ته منهنجو ڇا وڃي، بڇڙو مال مالڪ جي ڳچيءَ ۾. ماشاءَ الله! چشم بددور!! تنهنجي چاچي جو پٽ آهي. تون ڄاڻ تنهنجا مائٽ ڄاڻن، منهنجو اُن ۾ ڇا. مون ته شروع ۾ ئي چيو هو ته تنهنجي ڏورانهن مائٽن سان منهنجو ڪو به واسطو نه رهندو، خاص ڪري اهڙن بي غيرت ٽُلهن ٽبرن سان.“

ڏٺم ته پيو ڪو چاڙهو ڪونهي ۽ خدا کي به اها ڳالهه ڪانه وڻندي ته جو ويچارو پري کان اڪهاڙي پيرين ۽ بکئي پيٽ عيد جي ڪجهه خرچيءَ جي آسري ۾ آيو آهي، ان کي مايوس ڪريان. دل ۾ چيم ته عيد جهڙي ڀلاري موقعي تي ٻه مائٽن سان سٺو سلوڪ نه ڪيم ته پوءِ ڪڏهن ڪندس. ان ڪري ڪيس سڏ ڪيم. ڪنڌ جهڪائي ڪمري ۾ داخل ٿيو. ڏٺم ته ماشاءَ الله، چشم بددور! ٿولهه ۾ ته سائين جن ڦاٿا ٿي. سندس قد ڊگهو، مٿي کان وٺي پيرن تائين بڇڙو پئي لڳو. سندس قد ان ويچاري قاز جي ڪنڌ وانگر ڊگهو هو، جيڪو ان وقت ديگ ۾ پچايو پئي ويو. سندس مٿو قميص جي ميرن ڪالرن مان ٻاهر لڪتل هو. جيتوڻيڪ منهنجيءَ پرڀم هو ڏاڙهي ڪوڙائي آيو هو، پر آڱرين جيڏا ڊگها ڀيلا، ڳاڙها ۽ ڳاڙهاڻ تي مائل

پورا وار سنڌس قميص جي ڪالرن مان ٻاهر نڪتل هئا، جيڪي سنڌس ڳچيءَ تي اچي پٺي لڳا، جن نانگڻ جي پراڻي ڪاڻيءَ تي ڪپڙا چرپر ڪري رهيا هئا. چڱو ائين آهي ته سنڌس پوشاڪ جي ساراهه نه ڪريان، پر ايترو ضرور چوندس ته سنڌس ڏوڙتل سلوار گوڏن وٽان اهڙي پئي لڳي، جو مون سمجهيو ته ڪئان پڻ عدد گدرا چورائي اتي اڪائي ڇڏيا اٿس.

سان هن عجيب و غريب مخلوق کي حيرت مان ڏسي رهيو هوس، ته منهنجي زال گهبرائجي ڪمري ۾ داخل ٿي ۽ چيائين "سنهنجي لاءِ ته وڏو آزار مچائي ڇڏيئي. ڪجهه سوچيو اٿئي ته جيڪڏهن اڄ هي مرغابي مهمانن کي کارائيندين ته پوءِ سياري لاءِ وري پيو قاز ڪٿان آڻيندين. تو ته آندو ئي هڪڙو قاز آهي، هوڏانهن سمورن ساٿين سان قاز جي پڳل گوشت جي دعوت جو وچن ڪري آيو آهين." سرچير ته چوي سچ ٿي. هاڻي ته ڏاڍي ڳالهه ٿي پيئي. چيوسانس ته اٿين نه ڪجي جو اڌ قاز اڄ ميز تي رکون ۽ باقي پيو اڌ وري سياڻي حاضر ڪجي.

جواب ڏنائين ته "تون پنهنجي عزت وڃائڻ چاهين ٿو. ائين ته ڪٿي به ڪونه ڏٺوسون جو اڌ قاز کي ڪاڏي جي ميز تي حاضر ڪيو ويو هجي. قاز جي ڪباب جو مزو ته ان ۾ آهي جو سڄو سلامت اصل سهر ٿيل دسترخوان تي حاضر هجي."

حقيقت ۾ سنڌس ڳالهه واجبي هئي ۽ ان ۾ شڪ جي به ڪا گنجائش ڪانه هئي. ٿوري ويچار ۽ صلاح مشوري ڪان پوءِ مون مناسب سمجهيو ته ڪنهن به ريت هڪ عدد قاز پيو به هٿ ڪيو وڃي. دل ۾ خيال ڪير ته هي جيجڪ جان جيتوڻيڪ موڳو ۽ پوڪ آهي، تڏهن به طهران جهڙي وڏي شهر ۾ هڪ داڻو قاز جو هٿ ڪرڻ اهڙو ڏکيو ڪونهي جو آمريڪا کي ڳولي لهڻ يا رستم جي ڪنڌ مروڙڻ جي برابر سمجهيو وڃي. ايترو ته هو به ڪم ڪري سگهي ٿو. ڏانهس سنهن ڪري چيم ته "جيجڪ جان پڪ سان پروڙي ويو هوندين ته اسان جي مراد ڇا آهي؟ مون کي ته تنهنجي سر تي ناز آهي. اڄ ته ڪا ڦنڊڪ ڏيکار. ڏسون ته ڪيتريقدر ڪمائتو ماڻهو ٿو ثابت ٿين. ڪيئن به ڪري هڪ عدد تازو متارو قاز جيتريءَ به قيمت ۾ ملي هٿ ڪري اچ."

پهرين ته جيجڪ جان پنهنجيءَ عادت موجب ڪجهه ڳاڙهو ۽ ڪارو ٿيڻ لڳو ۽ پوءِ سنڌس ٻهيئو جهيئو ۽ اپريل آواز سنڌس نڙيءَ جي نالِيءَ مان اهڙيءَ ريت نڪرڻ لڳو، جهڙيءَ طرح بلر جي پاڻي گهٽائڻ ۽ وڌائڻ لاءِ گوءِ کي ڦوڪون ڏيڻ سهل نڪرندو آهي. فرمائڻ لڳا ته عيد جي موقعي تي قاز (مرغابي) جي دعوت کي رد ڪيو وڃي، ڇو ته عيد جي ڪري سڄي شهر ۾ ڪوبه دڪان کليل ڪونه هوندو.

پريشان ٿي کيس چيم ته آخر هي ذلت ڪيئن برداشت ڪريان! وري انهيءَ ساڳئي آواز سان وات جي پڪ ڳهي چوڻ لڳو: "خدا جو سنهن ڇا چوان. ڏٺي آهيو جيئن وڻيوَ تيئن ڪريو، پر چڱو ٿيندو ته دعوت کي ملتوي ڪريو." چيوسانس ته خدا توکي عقل ڏئي. اجهي ٿا ڪلاڪ کن ۾ مهمان اچي نازل ٿين، پوءِ ڪيئن دعوت کي ملتوي ڪريان. چيائينءَ ته پوءِ پاڻ

ڪي مريض ظاهر ڪريو ۽ چئو ته ڊاڪٽر ڪٽ تان هيٺ لهڻ کان منع ڪئي آهي. چيومانس ته "اڄا اڄ صبح جو انهن مان ڪن دعوتين سان ٽيليفون تي ڳالهايو اٿم، پوءِ ڪيئن چوان ته بيمار آهيان." وري چيائين ته "پلا الين ٻڌائجو ته قاز خريد ڪيو هئم پر ڪٿو ڪائي ويو." چيومانس ته "منهنجي دوستن ڪي ڪونه ٿو سڃاڻين، هو ڪير پياڪ پار ڪونهن جن ڪي چوان ته ٻچو ٻاڻو ڪٿي ويو ۽ هو به ڪٿي پارن وانگر يقين ڪن." هو چوندا ته "جيڪڏهن پيو قاز خريد ڪرين ها ته ڪو موت ٿوروئي اچي ها، پر سچ پچ هو چوندا ته جنهن ڪتي قاز ڪاڏو آهي، اهوئي هٿ ڪري ڏي ته حساب ڪتاب ولونس." وري چيائين تہ پلا ڪنهن ڪي چئي ڇڏيو ته جڏهن هو اڄ ته ڪين ٻڌايو وڃي ته سائين جن حضرت معصومه جي درگاهه تي زيارت لاءِ ويا آهن.

ڏئم تہ جيئن پوءِ تيئن ٻڪواس وڌائيندو ٿي ويو. دل ۾ سوچيم ته اهڙي زبان بندي ڪيانس جو ڀڄ اوڏڻ بند ڪري ۽ ڪيس خدا جي پناهه ۾ ڏيان. چيومانس، "جيجڪ جان، خبر اٿئي ته هي ڇا آهي؟ هي تنهنجي عيد جي خرچي آهي. هي نوٽ وٺ ۽ ڦٽ. جيترو جلد ٿي سگهي، منهنجي ۽ منهنجي زال جي طرفان چاچيءَ ڪي سلام ڏجانءِ ۽ ڪيس چئجانءِ تہ خدا هي نئون سال اوهان ڪي مبارڪ ڪري ۽ اهڙا هزارين سال اوهان ڪي نصيب ٿين." پر ڏٺم ته جيجڪ جان جي سوچ ڪنهن ٻئي طرف آهي ۽ منهنجي ڳالهه تي ڪو ڌيان ئي ڪونه ٿي ڏنائين. وري پنهنجي گذريل سلسلهٔ ڪلام ڪي شروع ڪري چوڻ لڳو ته "جيڪڏهن ممڪن ٿي سگهي ته اهڙي ڪا چال ڪجي جو مهمان قاز ڪي ته اصل هٿ ئي نہ لائن ۽ انهيءَ ساڳئي قاز ڪي سياڻي گرم ڪري دسترخوان تي حاضر ڪجي." پوريائين ته اها ڳالهه مون ڪي بي معنيٰ ڏسڻ ۾ آئي، پر آهستي آهستي ان انڪل جي اهميت ڪي دل جي گهراين ۾ جاچڻ ۽ پرکڻ کان پوءِ سمجهيم ته هيءَ ڳالهه ڪجهه عقل واري ڪئي اٿس. ان ڏس ۾ جڏهن گهڻو سوچيم ته اميد جي هڪ هلڪي جهلڪ محسوس ڪيم ۽ منهنجي دل جي اونداهي رات ۾ هڪ ڪمزور تاري چمڪڻ شروع ڪيو. آهستي آهستي هوش سنڀالڻ لڳس ۽ مرهانيءَ سان ٿورو ڏئي جيجڪ جان ڏانهن منهن موڙي چيم ته "پوريون توکان هڪ عقل واري ڳالهه ٻڌي اٿم، پر منهنجي خيال ۾ اها مشڪل صرف تنهنجي هٿان حل ٿي سگهي ٿي. اڄ ته ڪو اهڙو ڪرتب ڏيکار جو مهمان مرغي ڪي ٻنهي هٿ ئي نہ لائن."

هاڻي جيجڪ جان ۾ ڪجهه جان پئي، پر اڃا سمجهه ۾ نہ پئي آيس ته مون آٽ جي مهار ڪهڙي طرف موڙڻ چاهي ٿي. سندس ڳٽن تي مرهانيءَ جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا. پوءِ مٺڙي زبان سان ڪيس چيم، "ويهڻ جو نٿو؟ اچ، ويجهو اچ، منهنجي ويجهو اچي هن مخمل واري ڪرسيءَ تي ويهه. ڏي خبر ڪهڙو حال آهي؟ اڄڪلهه ڪهڙو ڪم پيو ڪرين. پلا تنهنجي لاءِ ڪا سٺي نوڪري ۽ سهڻي زال ڳوليون. تون هي گز (اصفهان جي وٽن جي ريشي سان ٺهندڙ مٺائي) جو نٿو ڪائين؟ هن مٺائيءَ مان به ته ڪجهه کاءُ. هي يزد (شهر جو نالو) جي پلي سوڪڙي آهي."

جيجڪ جان پنهنجو ڍگهو قد ۽ ڪُبڙي پٺي ڪٺي اچي مخمل جي ڪرسيءَ تي ويٺو ۽ چاهيائين تہ منهنجي هن قرب ڀري ڪيڪار ۽ آدرڀاءُ جا ٿورا ادا ڪري، جيڪا هن ڪان اڳي نہ ڏٺيئين نہ ٻڌ ئين. پر سونڪيس ايترو وجھہ ئي ڪو نہ ڏنو. چيومانس: ”استغفرالله، هي ڇاٿو چوين. تون تہ منهنجو ننڍڙو ادو آهين. اڄ توکي اصل نہ ڇڏيندس. تون اڄ تہ اسان جو معزز مهمان ٿي رهہ. سڄو سارو سال گذري ويو جو هيڏانهن مُنهن بہ ڪو نہ ڪيئي. اسان کي تہ بلڪل وساري ڇڏيئي، جڏهن تہ هن شهر ۾ تنهنجو ڪو سؤٽ ئي ڪونهي. سمجهان ٿو تہ تون اسان ڪان بيزار آهين. ڇا بہ ٿي پوي، اڄ منجهند جي ماني توکي اسان وٽ کائڻي پوندي. هينئر ئي ٿو سان توکي پنهنجي زال جي حوالي ڪريان تہ جيئن منهنجي ڪپڙن مان بهترين جوڙو توکي پائڻ لاءِ ڏئي، پوءِ ڏس تون ڪهڙو نہ سهڻو ٿو لڳين. نوان ڪپڙا پائي، سينگارجي اچي منهنجي پرسان ڪاڏي واري ميز تي ويهجانءِ.“

”هاڻي چڱيءَ طرح ٻڌ. جڏهن جتون جو سُوپ (شوربو)، دنبي جو پڪل گوشت، چانور ۽ پوڙ جهڙين شروعاتي شين ڪان پوءِ قاز کي دسترخوان تي اچي رکن، تڏهن تون چئجانءِ تہ اڙي بابا، خدا جي واسطي بس ڪيو. هاڻي تہ اسان جي پيٽ ۾ ئي جاءِ ڪانهي. اسان ايترو تہ ڪاڏو آهي جو جاءِ ئي نہ ٿي. ڪاڏو پنهنجو ناهي تہ ڇا ٿي پيو، پيٽ تہ پنهنجو آهي. سچ پچ آهي تہ اِها ارمان جهڙي ڳالهہ جو اهڙي سٺي پڪل قاز جي بي قدري ڪيون، پر ڇا ڪجي پيٽ ڀرئي ڪان پوءِ قاز کائڻ ۾ ڪهڙو مزو. پنهنجي طرفان ۽ هنن سڀني طرفان توهان کي لاڙو عرض ٿو ڪريان تہ هن پليٽ (ٿيري) کي جيئن آهي تيئن گهر واپس ڪريو. جيڪڏهن توهان هرو ڀرو اهڙو زور ٿا پريو تہ پوءِ وري آئنده هن بهار جي مُند ۾ ڪنهن ڏينهن اوهان جي خدمت ۾ حاضر ٿي پنهنجي پيٽ جي ماتم کي اچي ختم ڪنداسون. پر خدا شاهد آهي تہ اڄ جيڪڏهن اسان کي هن ڪان وڌيڪ کارائيندين تہ پوءِ اسين اتي ئي هنڌ وڃائي سمهي رهنداسون ۽ تنهنجي لاءِ ڏچو بنجي وينداسون، ۽ تون پيو اسان جي موت لاءِ دعائون گهرندين.“

”اوڏيءَ سهل سان جيترو بہ اسرار ڪيان تون بہ اوترو ئي پيو انڪار ڪجانءِ ۽ ڪنهن بہ ريت پين مهمانن کي بہ پنهنجو همخيال ڪج“ جيجڪ جان، جنهن وات ڦاڙي ۽ ڳاٽ اڀو ڪري منهنجون ڳالهيون پئي ٻڌيون، تنهن گهٽيل آواز سان ٺهڪ ڏئي هائوڪار ۾ ڪنڌ ڌوڻيو ۽ ڪجهہ دير ڪان پوءِ پنهنجي آواز جي مشين کي چابي ڏني چوڻ لڳو: ”چڱيءَ طرح سمجهي ويس، دلجاءِ ڪر، ان ڪرڪي اڄ پليءَ پٽ لباهيندس.“ اهو سبق سندس اڳيان ڪيترائي ڀيرا دهرايم تان جو ڪيس طوطي وانگر ياد ٿي ويو. جڏهن پڪ ٿيم تہ هو چڱيءَ طرح سمجهي ويو آهي، تڏهن ڪپڙن بدلائڻ ۽ شڪل صورت جي سينگار لاءِ ڪيس پئي ڪمري ۾ موڪليم. ان ڪان پوءِ آءٌ وري ڪهاڻين جي پئي ڪتاب ”سايہ وروشن“ جي پڙهڻ ۾ لڳي ويس.

ٻن ڪلاڪن کان پوء مڙيئي مهمان ڏلل وقت تي ميز جي چوڌاري مڙي ويا ۽ هڙپ هڙپ ڪري ڪائڻ ۾ جنبي ويا. جيجڪ جان بہ نوان ڪپڙا پائي، شاندار جوراب، ريشمي ليڪ ڏاهہ چمڪندڙ چمڙي جي ڊگهي ڪُڙيءَ واري بوٽ سان مست مور وانگر لڏندو ڪُڏندو اچي نازل ٿيو. ڏاڙهيءَ کي ڪوڙي منهن جي سمورن نشانن، داغن ۽ ڪُڏن کوهن کي پائوڊر ۽ ڪريم سان ڳاري وانگر ليپو ڏيئي، زلفن کي ڪاهي آيو هو. ان کان سواءِ ڪَنَ، نَڪَ ۽ ڪنڌ جي وڏيل وارن کي بہ ڪتري هار سينگار ڪري آيو هو. عطر ۽ عنبر جي خوشبو هٿي اهڙو ڪاهوڪو ٿي پيو هو، ڄڻ تہ ڪو ناڻڪي عاشق پردي جي پٺيان نڪري نروار ٿي اچي اسان جي مجلس کي پنهنجي سونهن ۽ سوڀيا سان شرف بخشڻ لڳو. ڪيس ڏسي مان تہ حيران ٿي ويس تہ هن جي ڊگهي قد هوندي بہ هن ڪهڙي چالاڪي ڪئي جو منهنجا ڪپڙا ڪيس اهڙا تہ پورا پئي لڳا ڄڻ شروع کان ازل جي درزيءَ، جناب عاليءَ، جيجڪ جان جي سهڻي قد وقامت موجب سبي ڇڏيا هئا.

جناب سائين جيجڪ جان رسمي سچائپ وارين ڳالهين کي بلڪل بيرخي ۽ دلربائيءَ سان پورو ڪري وڏي شان وشوڪت ۽ بيپرواهيءَ سان منهنجي پرسان ميز وٽ ويهي رهيو. پنهنجي دوستن سان سندس تعارف ڪرائيندي مون چيو تہ ٻئي پايہ تخت طهران جي لائق ۽ فائق جوانن مان هڪ آهن. جڏهن ڏٺم تہ هو منهنجو ڏسيل ڪردار چڱيءَ طرح ادا ڪري رهيو آهي تڏهن اندر کي آٿت آيو. ان کان پوء مون شراب جو هڪ گلاس ڀريو ۽ ڪهڻي نياز ۽ نوڙت سان چيو "جناب اعليٰ جيجڪ جان! اصفهان جي هن شراب سان چُڪي چکيو، ان ۾ نشو بہ گهٽ اٿو." ٽڙيءَ وانگر پنهنجا چپ ٽيڙي يعني هلڪي مسڪراهٽ سان چوڻ لڳو، "جيتوڻيڪ سان فرانس جي شراب 'ڪنياڪ'، جنهن تي تاري جو نشان آهي، پيئندو آهيان، پر جڏهن اوهان زور ٿا ڀريو تہ مون کي اوهان جو چيو مڃڻو ئي آهي."

اينءَ چئي شراب جي گلاس کي پنهنجي ڪرائيءَ جي هڪ ئي لوڏي سان نڙيءَ جي کڏ ۾ اوتي ڇڏيائين ۽ گلاس کي مون ڏانهن وڌائي چيائين "شراب هرو ڀرو ويل ڪونهي ۽ روس واري لينن گراڊ جي شراب 'دوڪائي' جهڙو مزو اٿس، جنهن جون ڪجهہ بوتلون روس جي نائب سفير تازو مون ڏانهن سوکڙيءَ طور موڪليون هيون. منهنجي يارن دوستن جي نجي ڪچهريءَ ۾ ان جي ڏاڍي واکاڻ ڪئي ويئي ٿي، پر اصفهان جو شراب بہ گهٽ ڪونهي!"

ايراني جڏهن شوق ڪندو آهي تہ انگريز کي بہ ڪيسي ۾ وجهيو ڇڏي. "چڱو هڪڙو پيو بہ گلاس پر ڏسون تہ ڪهڙو آهي." ڪهڙي ڳالهہ ڪجي جيجڪ جان جي. اڃا گهڙي ڪن ڪوانہ گذري تہ شيشي جو بہ پاڱي ٽي حصو بهترين مشروبات سان ڪافي مقدار ملائي هن چڱي مڙس پنهنجي پيٽ جي مٽڪي ۾ اوتي ڇڏيو. ماني کائڻ ۾ تہ هن تر جيتري بہ گهٽتائي ڪانہ ڪئي. شراب ۾ پُڳل گوشت جي چسڪي تہ ويتر ڪيس آپي مان ڪيدي ڇڏيو. هائي هو هٽاڪ سٽاڪ ۾ لڳي ويو. هن پنهنجي مٽڙن پولن، ڪل پوڳ، گهڻي ڳالهائڻ ۽ رس ڀريءَ رهاڻ سان سيني جي

زبان سندي ڇڏي. محفل جو سور بنجي اهڙو ته ڇانئجي ويو جو ڪوبه وچ ۾ ڳالهائڻ جي سگهه نه پيو ساري سگهي. ويتر شراب جي مشڪل ڪشا چاپيءَ ڪيس بي لغام بنائي ڇڏيو هو ۽ سندس زبان تلوار وانگر نيام مان نڪري معجزا ڏيکارڻ لڳي. هن بي حيا ۽ بي شرم جنون ڪڏهن امام زاده داؤد ۽ حضرت عبدالعظيم جي درگاهن (اهي طهران جي آسپاس آهن) کان اڳتي پير ڪونه پاتو، سو شڪاگو، مانچيسٽر، پئرس، يورپ ۽ امريڪا جي ٻين شهرن ۾ پنهنجا گذريل داستان ڏهرائڻ لڳو ۽ انهن ۾ ڪاٻه اهڙي ڳالهه ڪانه ڪيائين جو ڪير ڪيس ڪوڙو ڪوٺي سگهي. سڀ ڪيس ڌيان سان ٻڌي رهيا هئا ۽ هو ڳالهائيندو ويو. عجب جي ڳالهه وري اها جو هڪ ٻئي پٺيان گره هڙپ ڪندو ويو، پر سندس آواز ڪڏهن به بند نه ٿيو، ڄڻ ته سندس گلي ۾ به ناليون هيون، هڪ گره ڳهڻ لاءِ ۽ ٻي لباڙ سباڙ لاءِ.

هن عيد نوروز جي تيرهين تاريخ بابت ڪچهريءَ سان نهڪي ايندڙ هڪ قصيدو پڙهڻ شروع ڪيو ۽ داد هنيائين ته هن اهو ڪلهه جوڙيو هو. هر طرف کان واهه واهه، شاباس ۽ آفرين جا آواز اچڻ لڳا. مهمانن سان ٻن ڄڻن، جن کي پنهنجي ڄاڻ تي ناز هو، تن ڪيس ڪي شعر وري وري ڏهرائڻ لاءِ چيو. ڪچهري وارن مان هڪ ڄڻو، جيڪو شعر ۽ ادب ۾ پرک هو، اهو ڪانئس ايترو ته متاثر ٿيو جو اڳيان وڌي سندس پيشاني چمڻ لڳو ۽ کيس چيائين: "خدا جو قسم تون سچ پچ استاد ٿو لڳين. ان ڪانئس پڇيو ته تخلص ڪهڙو اٿوَ. جيجڪ جان مُنهن ۾ ڪهُنب وجهي ورائيو "مان تخلص کي فالتو سمجهان ٿو ۽ منهنجي خيال ۾ تخلص انهن پراڻين عادتن ۽ رسمن منجهان آهي، جيڪي ڇڏي ڏيڻ گهرجن. پر مرحيات اديب پشاوري جي چوڻ تي، جيڪو مون تي گهڻو مهربان هو ۽ جنهن سان پوين ڏينهن ۾ منهنجي ملاقات ٿي، مون 'استاد' جو تخلص اختيار ڪيو، پر مان ان کي گهڻو استعمال ڪرڻ پسند نٿو ڪريان." ڪچهريءَ ۾ مڙني ملي چيو ته تخلص بلڪل موزون آهي ۽ سچ پچ سائين جن جي شان وٽان آهي. انهيءَ وچ ۾ گهر جي اڱڻ تان ٽيليفون جي گهنٽي ٻڌڻ ۾ آئي. حضرت 'استاد' نوڪر ڏانهن مُنهن ڪري چوڻ لڳو "اڙي ادا، ڀانيان ٿو ته اها وزير داخلا جي فون هوندي. شايد مون کي پيو سڏي، چئينس ته فلاڻو هينئر ميز وٽ کاڌو کائي رهيو آهي ۽ پوءِ پاڻ ئي اوهان کي ٽيليفون ڪندو." خبر پئي ته ڪنهن غلط نمبر تي ٽيليفون ٿي آهي. جيڪڏهن ڪنهن وقت منهنجي اک سندس اکين سان ٿي ملي ته کيس اشاري ۾ چئيندو رهيس پر سندس اکيون، ڳچي وڍيل ڪڪڙ وانگر ميز تي رکيل هڪڙي پليٽ کان ٻيءَ پليٽ تائين پئي ڊوڙيون ۽ کيس دنيا جي ڪنهن به شئي جي پرواهه ڪانه هئي.

هاڻي جتون جي يخني، دُنبي جو ڀُڳل گوشت، پلاءُ، چانور ۽ ٻيون ضروري شيون ڪاڄي پڪيون هيون ۽ اوگراڻ جا بيڻ ٻاجا شروع ٿي چڪا هئا. هاڻي قاز جي ڀُڳل گوشت آڻڻ جي مناسب گهڙي هئي. مان به ڏاڍو اوسيڙو ڪرڻ لڳس، پر اندر ئي اندر منهنجي دل ڏڪڻ

لڳي. مرغابيءَ جي حفاظت ۽ بچاءَ لاءِ دل ۾ فالله خيراً حافظا (الله تون خير ڪجئين) پڙهڻ لڳس. نوڪر ٻه هٿ ۾ پليٽ کڻي آيو، جنهن ۾ هڪ عدد تَلهي متاري پڪل مرغابي پيل هئي، جنهن جي چؤطرف اچا گيهه جا سوست پئي ٿيا. پليٽ کي ميز جي وچ تي رکي نوڪر ڪرڻي ويو.

منهنجو سڄو ڌيان جيجڪ جان ڏانهن هو ته متان ڪٿي مرغابيءَ جي سڱنڌ کيس اهڙو مست ڪري ڇڏي، جو همراه هٿان ئي نڪري وڃي. پر خدا جو شڪر جو اڃان سندس هوش ۽ حواس ٺيڪ هئا. جيئن ئي مرغابيءَ تي نظر پيس ته مهمان ڏانهن نظر ڪري چوڻ لڳو ”دوستو! ڏسو اسان جي مان واري ميزبان جي اها ڳالهه ٺيڪ نه آهي. ڀلا ٻڌايو ته هي وقت مرغابيءَ جي کائڻ جو آهي؟ ٻيلي منهنجو ته پيٽ لڪ تائين ڀرجي ويو آهي، ۽ هاڻي ته جيڪڏهن منهنجو سر ڌڙ کان ڌار ڪندا، تڏهن به هڪڙو گرهه وڌيڪ نه کائيندس، ڀوءِ کڻي آسمان مان من وسلويٰ جو دسترخوان ڇو نه لهي اچي. اسان نٿا چاهيون ته هتان سڌا وڃي سرڪاري اسپتال پيڙا ٿيون. انسان جو معدو ڪو نور محل جي سراءِ ته ڪانهي جو جيڪي اندر وجهونس ته ڀرجي ئي نه.“ پوءِ نوڪر کي هڪل ڪري چيائين ”بابا، دوستن جي خواهش آهي ته هي مرغابي صحيح سلامت وڃي گهر رک.“

مهمان به منجهي پيا ته هاڻي ڇا ڪجي. هڪ طرف تازي پڪل گوشت جي خوشبو هنن جي نڪ مان لنگهي دماغ ۾ پهچي رهي هئي، ٻئي طرف هنن جي دل به لٿي چاهيو ته ڪو اهڙي ڪاڏي کي ائين موٽائي ڇڏين. پوءِ کڻي چشڪي خاطر ئي مرغابيءَ جو هڪ گرهه چکي، ڏٺي جي گوشت مان ان جي پيٽ ڪن. مگر حضرت ’استاد‘ جهڙي چالاڪ ۽ انڪلي ماڻهوءَ جي اڳيان مڙيئي مهمان اچي پريشان ٿيا. جيتوڻيڪ سندن اکيون مرغابيءَ ۾ کتل هيون، پر لاچار جيجڪ جان جي ڳالهه سان ها ۾ ها ملائڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه هئن. ڏٺم ته اسان واري چال ڪامياب ٿي رهي هئي. دل ۾ پئي چيم ته جيڪر جيجڪ جان کي جس ڏيان ۽ سندس ٻي ڊولا چپ ۽ آٺ جهڙيون چوچيون اکيون چُمان. وري دل ۾ پهه ڪيم، ته هن کان پوءِ کيس پاڻ وٽ رکبو ۽ سندس لاءِ ڪو مناسب ڌنڌو ڳولبو. پر رڳو ٻاهريون پنو رکندي مان ڪاسائيءَ جهڙي هڪ ويڪري ۽ ڊگهي ڇُري هٿ ۾ اهڙيءَ طرح جهليو بيٺو هوس، جهڙيءَ طرح لڙائيءَ جي ميدان ۾ وڙهڻ جي تياري ڪري رهيو هوس. هر هر ”غازي“ تي ائين ٿئي وار ڪيم، جڻ اجهو ٿو هن ويچاري بي سهاري حيوان کي چيري ڦاڙي ڇڏيان. ان سان گڏو گڏ لڳاتار زور به پريندو رهيس، جڻ ته سائين جيجڪ جان جي پيٽ کي پئي منٿون ڪيم ته ڀلا منهنجي ڪري ئي کڻي ٻه-ٽي گرهه کائڻ فرمايو ته جيئن گهٽ ۾ گهٽ پورچيءَ جو پورهيو اجايو نه وڃي. ڀلو ٿئي ڪاسائيءَ جو جنهن مرغابيءَ جي زبان لڙڪهٽ سوڙ و وڍي ڇڏي هئي، نه ته اها زبان مون جهڙي بي حيا جون الانجي ڪهڙيون ڪهڙيون ويهي خبرون چارون ڪري ها. مطلب ته مون پئي زور پريو ۽ جيجڪ جان جي ”نه بابا، نه بابا“ پئي پئي. آخر ڳالهه اتي وڃي پهتي جو مڙئي مهمان

جيجڪ جان سان ها ۽ ها ملائي چوڻ لڳا ”مرغابي ڪي واپس ڪٺي وڃو ۽ ان کي ڪوبه هٿ نه لائي.“

چال ته اسان واري ڏاڍي ڪامياب ٿي وئي، پر اوچتو منهنجي وات مان نڪري ويو، ”يارو! ڇا اها ڏاڍائي ڪانه ٿيندي جو اهڙي مرغابي ڇڏي ڏجي، جنهن جو پيٽ برغان شهر جي ٻيلن ۾ تن سان پربل هجي ۽ انگريزي مکڻ ۾ تري ڳاڙهو ڪيو ويو هجيس.“ اچا منهنجي ڇنڊي زبان مان اهي لفظ نڪتا ئي مس ته جيجڪ جان اٿين آپو ٿي اٿيو، جڻ سندس اسپرنگ لڳي پيو هو ۽ هٿ وڌائي مرغابيءَ جي ڪنڌ وارو گوشت ٽڪي ڪٺي پنهنجي اڳيان رکيائين ۽ چوڻ لڳو ته ”جڏهن توهان پاڻ ٿا چئو ته برغان جي ٻيلن ٻچن سان پيٽ پربل آهي ۽ انگريزي مکڻ ۾ تربل آهي ته پوءِ اهو نامناسب ٿيندو جو پنهنجي سان واري ميزبان جي مرضي نه رکجي. پوءِ چونڪ ٿي سندس دل خوش ڪرڻ لاءِ هڪ گرهه ٿي چکيون.“ ٻيا همراه جيڪي رڳو اشاري لاءِ منتظر هئا، سي ٻنا ويرم جي ڏڪاريل ٻڪين وانگر اچي مرغابيءَ مٿان ڪڙڪيا ۽ اک ڇنڀ ۾ ويچاري مسڪين مرغابيءَ جي گوشت ۽ هڏين کي قربانيءَ جي اٽ وانگر هڪ درجن لڙين، ڦڪيل ٻيڻ ۽ آنڊن جي تنگ پيچرن مان ڇاڙي، ڳهي، هاضمي ۽ تحليل جي منزلن مان وجي پار پيا. مطلب ته هنن لڳون مرغابي کي اهڙيءَ ريت چٽ ڪيو جڻ هن آني مان ڦٽي ڌرتيءَ تي پير ئي ڪونه ڌريو هو. ڇون ٿا ته انسان گوشت کائيندڙ حيوان آهي. پر هيءَ عجيب مخلوق ته جڻ هڏن کي بہ کائڻ لاءِ پيدا ٿي هئي. سچ پچ اٿين پئي لڳو جڻ هنن مهمانن مان هرڪو پاڻ سان هڪ فالتو معدو کڻي آيو هو. اها ماجرا ڏسي ان مهل ڪير اعتبار ئي نه ڪري ها ته ڪو هنن ميني پن ڪلاڪن تائين ڇريون ۽ ڪانٽا هٿ ۾ جهلي ميز تي ٻيل گوشت جي ڍير، ڪان، هڏين، ڀاڄين ۽ اناج کي پنهنجي پيٽ ۾ دفن ڪيو هوندو، پر ٻچاڙيءَ ۾ ته ٻلين جا ترا به چٽي ڇڏيائون. هاڻي وري بارهن ئي جڻا لهي لڪي اٿين سٿين اچي ويچاري مرغابيءَ مٿان مڙيا ۽ مون پنهنجي اکين سان ڏٺو ته ڳاڙهي رنگ جهڙي پڳل مرغابي ٽڪرا ٽڪرا ٿي هنن ڳجهن جي ٽولي جو گراهه ٿجي وئي ۽ سندس پيٽ جي قبرستان ۾ اهڙيءَ طرح پورجي وئي، جڻ ته سندس وجود ئي ڪونه هو. منهنجي حالت وري اهڙي ٿي وئي جو اهو ڏڪائيندڙ ڏيک ڏسي منهنجو ڏيل ئي ڏڪي ويو ۽ سواءِ هڙادو ڪل ۽ واه واه جي ٻيو ڪجهه به مون کان ڪونه پڄو.

پر آتاءِ استاد جيجڪ جان بابت ٻه-چار اکر ٻڌو، جيڪو ان مهل ڏاڍو سرهو ٿي ڏٺو ۽ منهنجي ريشمي رومال کي سوٽ مان ڪڍي، جيڪو پڻ منهنجو پاڻي آيو هو، ڏاڍي نٽ نخري سان پنهنجي سهڻي شڪل ۽ لڙڪيل چپ اگهڻ لڳو. ان کان پوءِ وري ٽٽين سر شعر و شاعري شروع ڪري سوئرن جي شڪار جو ذڪر شروع ڪيائين، جيڪي سندس چوڻ موجب سنزرلنڊ جي ٻيلن ۾ اتي جي اميرن ۽ وڏن ماڻهن سان گڏجي ڪيا هئائين. ان ڏيهه جي هڪ وڏگهراڻي ڇوڪريءَ سان پنهنجيءَ پريت جا اهڙا ته قصا بيان ڪيائين، جو ٻڌندڙ سندس هر ڳالهه کي آب مان لٿل وحي وانگر سچ سمجهڻ لڳا ۽ هرهر واه ۽ شاباس پئي چيائون.

انهيءَ ڪاڏي هيٺ جي دوران مرغابي (شال خدا مرهيس) جي تباهيءَ ۽ بربادي‌ءَ مون کي گهڻيءَ ۾ وجهي، ڇڏيو ۽ رنگين آسمان جي بي‌ثباتي، ڪمين جي بدبختي، هن دُکي دنيا جي دولاب ۽ بدشڪل جيجڪ‌جان جي بي‌حيائيءَ تي ويچار پئي ڪيم ته ٽيليفون جي گهنٽيءَ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. مان ٻاهر ڊوڙي ويس ۽ جلدي واپس وريس. مرغابيءَ جي شڪاري جناب جيجڪ‌جان ڏانهن منهن ڪري عرض ڪيم "سائين قبلا جيجڪ‌جان! وزير داخله پاڻ ٽيليفون تي اوهان سان ٻه-ٽي اکر ڳالهائڻ چاهين ٿا." همراهه ڳالهه کي تاڙي ورتو. ۽ ساڳيءَ ٿانءِ ڦون سان دل ٻڌي ڪمري مان نڪري منهنجي پٺيان اچڻ لڳو.

جيئن ئي ڪمري مان نڪتو، مون ٻه‌ڪئي در کي بند ڪيو ۽ ڪيس اهڙي ته آپ ڏاريندڙ آواز واري ٺڪ ۽ واٽي ڪيڏم جو منهنجي پنج ئي آڱرين جا نشان هٿ جي ترئيءَ ۽ ڪرائيءَ سميت آغا استاد جي سينگاريل شڪل تي ڇاپجي ويا. پوءِ چيومانس "شل خانو خراب ٿيئي، لڙيءَ تائين تنهنجو پيٽ پريل هو، پر مرغابي ڏسنديئي پنهنجو دين ايمان وڃائي ويهي رهئين. مون تو جهڙي بدشڪل ڪميڻي کي پنهنجو راز ڏنو ۽ تو وري خيانت ڪري مون کي دوکو ڏنو، هي انهيءَ جو انعام اٿئي." ائين چئي وري ٻي ٺڪ ۽ واٽي ڪيڏي مانس. نيٺ پنهنجي اصلوڪي هيڪ واري انداز سان، جيڪو ڪاڏي ڪائڻ مهل ٻنهي ظاهر ڪونه هو، هڪ هڪ ڪري چوڻ لڳو "اي منهنجا سوٽ! مون ڪهڙو ڏوهه ڪيو! توهان کي ياد هوندو ته پاڻ هڪ ٻئي سان رڳو مرغابيءَ بابت ڳالهايو هو ۽ فيصلو ڪيو هو ته ان کي هٿ ڪونه لائبو. توهان ڪڏهن چيو هو ته ان کي انگريزي مکڻ ۾ ڳاڙهو ڪيو ويو آهي ۽ ان جي پيٽ ۾ پرڳان شور جا پيلا پٽاٽا پيل آهن. ياد ڪريو، ان ۾ اوهان جو ڏوهه آهي، منهنجو ته ڪو به ڏوهه ڪونهي." سندس انهن ٻهانن تي مون کي حيرت لڳي ۽ گهر جو دروازو کولي هن نمڪحرام کي اهڙيءَ طرح ڌڪو ڏيئي ٻاهر ڪڍيم، جهڙيءَ طرح ڪنهن ڪي ٻچ ڪان جهلي تيل جي مٽ مان ٻاهر اڇليو آهي. پنهنجي ڪاوڙ گهٽائڻ لاءِ اڱڻ ۾ ڪجهه چڪر لڳائڻ شروع ڪيم ۽ پوءِ هٿرادو ڪِل واري شڪل ٺاهي ڪمري ۾ داخل ٿيس.

ڏٺم ته ساڳي ڪابي مهمان ڊگها ٿيا پيا هئا ۽ ڇوسر ڪيڏڻ ۾ رڌل هئا. ڪن چيم ته آغا جيجڪ‌جان معافي گهري آهي، جو اوهان کان ريءَ موڪلائي هليو ويو. وزير داخله پنهنجي ذاتي موٽر موڪلي کيس جلدي پهچڻ لاءِ چوائي موڪليو هو. سمورن سڄڻن سندس وڃڻ تي ڏک ظاهر ڪيو ۽ سندس مٺڙن ٻولن ۽ اڪابريءَ جا ڳڻ ڳائڻ لڳا ۽ پنهنجي ڪچهرين ۾ ڪيس دعوت ڏئي گهرائڻ لاءِ مون کان سندس ٽيليفون نمبر ۽ بنگلي جو ڏس پڇڻ لڳا. مان به اوهان کان ڇا لڪايان، بلڪل بي‌حيائيءَ سان سڀني کي غلط ڏس پتو ڏيڻ لڳس. ٻئي ڏينهن خيال آيم ته پنهنجي نئين صبل سڻن ڪپڙن جو هڪ جوڙو ٻه ٻين شين سميت گهر‌کان ٻاهر اڇلائي ڇڏيم، يعني بدمعاش آغا استاد جيجڪ‌جان اهو به ڌڪ هڻي ويو. ۽ هاڻي ٿي ڇا ٿي سگهيو، تير ڪمان مان نڪري چڪو هو ۽ چيم ته پنهنجي پير تي پاڻ ڪهاڙو هنيم. نيٺ توبهه ڪيم ته هاڻي جيسين جيئرو هوندس، وري ترقي يعني پروموشن جو نالو به نه گهندس!

ٿامس هارڊي

سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ

ٽس

ها، سرجان! اصل ڳالهه هيءَ آهي تہ ...... پارسن، جيڪ ڊربي فيلڊ کي چيو. پارسن هڪ بزرگ شخص هو ۽ گذريل ڀن-ٽن نسلن جون ڳالهيون ۽ قصا ڏاڍي مزي سان ٻڌائيندو هو. جيڪ ڊربي فيلڊ هڪ شرابي ماڻهو هو، جاهل هو، ڪوتاهو هو ۽ بليڪ مور جي سرسبز ۽ شاداب واديءَ ۾ هڪ ننڍڙي ڳوٺ مارلوٽ ۾ رهندو هو. پوءِ پارسن حيران ۽ پريشان جيڪ کي اهو قصو ٻڌايو تہ تنهنجو اصل ۾ ڊربرويل جي قديم ۽ شريف خاندان سان تعلق آهي. اهو خاندان جيتوڻيڪ ختم ٿي چڪو آهي، ان جي سڄي دولت، شان شوڪت ۽ شرافت مٽيءَ ۾ ملي چڪي آهي، پوءِ بہ ڪٿي ڪٿي ان جا نمونا نظر اچي ويندا آهن.

هڪڙو سادو سودو ڪوتاهو انهيءَ انڪشاف ڪان متاثر ٿي ڊوڙندو ڊوڙندو پنهنجي گهر پهتو، زال ۽ ٻارن کي اها خوشخبري ٻڌايائين تہ 'اڄ توهان تہ تمام اوچي ۽ شريف خاندان سان تعلق رکو ٿا!'

هيڏانهن هو پنهنجي شيخي ظاهر ڪري رهيو هو، هوڏانهن سندس وڏي ڌيءَ "ٽس"، جيڪا ڏاڍي خوبصورت هئي ۽ ڏاڍي مخلص هئي، پنهنجي شرميلي ۽ بي چين نگاهن سان نوجوان ۽ خوبصورت "اينجل ڪليئر" کي گهوري رهي هئي جو هڪ پادريءَ جو پٽ هو ۽ پنهنجي ڀائرن سان گشت ڪري رهيو هو ۽ چند ڏينهن لاءِ انهيءَ ڳوٺ ۾ ترسي پيو هو، تہ جيئن بهار جي موسم جا مزا ماڻي سگهي ۽ ڳوٺ جي حسين ڇوڪرين سان گڏ نچي ۽ ڳائي وڄائي سگهي. 'ٽس' پنهنجون خاموش نگاهون ڪليئر تي نثار ڪندي، خاموشيءَ سان آرزو ڪري رهي هئي تہ ڪاش هو ساڻس رقص ڪري سگهي.

جڏهن هوءَ گهر پهتي ۽ ان کي بہ اها خوشخبري ٻڌائي ويئي تہ اسان هڪ تمام اوچي خاندان سان تعلق رکون ٿا، تڏهن هن عجب سان پڇيو:

"امان! جيڪڏهن اسان واقعي ڪنهن اوچي گهراڻي سان تعلق رکون ٿا تہ پوءِ انهيءَ سان اسان کي فائدو ڪهڙو ٿيندو؟"

سنڌس ساڻ، جون ڊربي فيلڊ، هڪ نرم دل ۽ شريف هجڻ جي باوجود پنهنجي مڙس وانگر غيرذميدار عورت هئي. هن اڳ ۾ ئي وڏا وڏا منصوبا ٺاهڻ شروع ڪري ڇڏيا هئا. انهيءَ چيو:

”ڏس ٽس! ٽونرج شهر ۾ هڪ امير عورت آهي جنهن جو نالو ليڊي ڊربرويل آهي. تون وڃي ان کي چؤ ته تون به ڊربرويل خاندان سان آهين، ته پوءِ هوءَ توکي ڪنهن امير ڪٽنب سان لڳائيندي جو نه صرف اسان سڀني جو گذارو سٺو ٿي سگهندو، بلڪ تنهنجي شادي به ڪنهن شريف ماڻهوءَ سان ٿي سگهندي.“

ٽس ڪجهه ته ماءُ جي خوشنوديءَ خاطر ۽ ڪجهه وري انهيءَ خيال سان ته شايد ڪيس پنهنجي ننڍن ڀائرن ۽ ڀينرن جي لاءِ واقعي ڪوئي سهارو ملي وڃي، هوءَ ٽينرج هلي وئي. اتي ”ايلڪ“ ڊربرويل پنهنجي امڙ ماءُ کي چئي ڪيس پنهنجي مال جي سنڀال ۽ ڪير ڏهڻ جي ڪم جي نوڪري وٺي ڏني. پر انهيءَ سان گڏوگڏ اهو به چيائينس ته ٽس ڀاڻ کي ٽس ڊربي فيلڊ چوائي ۽ ڊربرويل خاندان سان ناتي ڳنڍڻ جي اجائي حماقت نه ڪري. ٽس ڏاڍي اعتماد سان چيو: ”مان پاڻ به اهو نالو پسند ڪيان ٿي.“

مزي جي ڳالهه اها هئي جو خود ’ايلڪ‘ به ڊربرويل خاندان مان نه هو. هو هڪ واپاريءَ جو پٽ هو جنهن اهو نالو اختيار ڪيو هو. ٽس جي جواني ۽ حسن کي ڏسي سندس وات پاڻي ٿيڻ لڳو، ۽ هن پهرين ئي ڏينهن ان سان ڇيڙڇاڙ ۽ هٿ چراند ڪرڻ جي ڪوشش شروع ڪئي. ٽس هميشه ڪانئس ننائيندي رهي، ۽ جيئن جيئن هوءَ ايلڪ کان پاڻ کي بچائيندي رهي، ايلڪ جو خيال جيئن پوءِ تيئن وڌندو رهيو. ايلڪ پنهنجي جار کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ خاطر ٽس جي ڀائرن ۽ ڀينرن ڏانهن سوکڙيون پاکڙيون پڻ موڪليون. ٽس ڏاڍي احتياط سان پاڻ کي ايلڪ کان پري رکيو، ۽ نوڪري انهيءَ ڪري نه ڇڏيائين جو انهيءَ سان گهر جي خرچ جي تنگي دور ٿي رهي هئي. ايلڪ ڇيڙڇاڙ جاري رکي ۽ ويچاري ابوجهه ٽس کي سبز باغ ڏيکارڻ شروع ڪيائين.

هڪڙي ڏينهن چا ٿيو جو ٽس جو ڪن ڳوٺ جي ڏنارن سان جهڳڙو ٿي پيو. ايلڪ ڪيس اتان ڪڍي، گهوڙي تي چاڙهي جهنگ جو رخ رکيو، ۽ ڪيس هڪڙي وڻ جي هيٺان ڇڏي انهن جهيڙيڪار ڏنارن کي هيڏانهن هوڏانهن تلاش ڪرڻ جو بهانو ڪيائين. شام جو وقت هو، ٽس ڏاڍو ٿڪل هئي، سو اتيئي وڻ جي هيٺان سمهي پئي، ڏان جو ڪيس ننڊ اچي وئي. ٿوريءَ دير کان پوءِ ايلڪ موٽي آيو ۽ ٽس کي ننڊ پيل ڏٺائين. هن اهو موقعو غنيمت سمجهيو ۽ ساڻس هٿ چراند نه ڪيائين.

هاڻي ٽس جو ڪنڌ ندامت کان جهڪي ويو هو. هن ايلڪ جي نوڪريءَ تان استعيفا ڏني ته هن التجا ڪئي:

”ٽس! تون ڪنهن رنج ۽ غم سهڻ لاءِ نه پيدا ٿي آهين. دنيا کي پنهنجو حسن ۽ جواني ڏيکار، انهيءَ کان اڳ ۾ جو مرجهائجي وڃين. چڱو منهنجي عزيز، خداحافظ!“

* * *

تِس پنهنجي گهر پهتي. سندس ماءُ کيس خوب دڙايو ته جيڪڏهن توکي ايلاڪ سان شادي نه ڪرڻي هئي نه پوءِ تو کيس ايتري گستاخي ۽ دست درازيءَ جي اجازت ڇو ڏني. تِس وري پنهنجي ماءُ کي دل کولي گهٽ وڌ ڳالهايو: "تو مون کي مردن جي طبيعتن ۽ ارادن کان اڳ ۾ ئي خبردار ڇو نه ڪيو. جڏهن نوڪريءَ لاءِ نڪتيس تڏهن بلڪل نا واقف، بي خبر ۽ انجاڻ هئس. ايترو لکڻ ۽ پڙهڻ جو ته موقعو به نه مليو هو جو ڪتابن مان ئي پرايان ها." سندس ماءُ چُپ ٿي وئي.

ڏينهن گذرندا رهيا ۽ مقرر مدت کان پوءِ تِس هڪ ٻار جي ماءُ بڻجي وئي. تِس ٻنيءَ ۾ مزوري ڪرڻ شروع ڪئي هئي ۽ اها جاري رهي. مگر هاڻي هوءَ ٻين عورتن کان پري رهندي هئي ته جيئن سندن حقارت ۽ ملامت کان بچندي رهي، مگر تقدير کي ٻيو ڪجهه منظور هو. تِس جو ٻار، جنهن سان سندس بيحد محبت هئي، بيماريءَ ۾ مري ويو. مرڻ کان اڳ ۾ تِس ان تي گهري غم جو اظهار ڪيو ڇو ته جيڪ ڪنهن پادريءَ کي گهرائڻ جي اجازت نه ڏني ۽ نه وري ٻار کي ڪنهن ديول ۾ ڪٽي وڃڻ جي اجازت ڏني. ٻار جي مرڻ جو تِس کي ڏاڍو رنج ٿيو. سندس نسيدن پاڙن ۽ ڀينرن کي به سخت افسوس ٿيو، ڇو ته سندن رانديڪو غائب ٿي ويو هو.

ڏينهن ساڳيءَ طرح گذرندا رهيا. تِس والدين جي گهر ۾ خانگي ڪم ڪار ڪندي رهي. اهي سڀ سوکڙيون، تحفا ۽ زرق برق ڪپڙا جي ايلڪ ان ڏانهن پرچائڻ خاطر موڪليا هئا ۽ ڀاڻ ڪڏهن به اهي استعمال نه ڪيا هئائين، سندس ننڍين ڀينرن جي ڪم آيا. تِس هڪ پراسرار ۽ پيچيده عورت بڻجي چڪي هئي. اها اڳين سادگي ۽ معصوميت ۽ بي فڪري غائب ٿي چڪي هئي. هاڻي اهوئي سوچيندي رهندي هئي ته ڇا عصمت هڪ دفعو لٽجي وڃي ٿي ته هميشه لاءِ لٽجي وئي؟ انهيءَ کي غلط ثابت ڪرڻ صرف انهيءَ صورت ۾ ممڪن هو ته سندس ماضيءَ جي مڪمل پرده پوشي ٿئي ۽ اها پنهنجي ڳوٺ ۾ رهندي ناممڪن نظر ٿي آئي.

*　　*　　*

آخر مئي جي مهيني ۾ کيس هڪ ڊيري فارم مان پيشڪش آئي جو بلڪل پري ٽالبوٿيز ۾ هو. هن انهيءَ پيشڪش کي خوشيءَ سان قبول ڪيو ۽ نوڪريءَ تي هلي وئي. اتي پيا به ڪيترائي ڊيري فارم هئا ۽ کير ڏيندڙ جانورن جي ڪثرت هئي. اتي ڊيري فارم جي ڏنار مزورن ۾ کيس هڪڙي ڏنل وائنل شڪل نظر آئي. اهو اينجل ڪليئر هو، جنهن کي بهار جي موسم ۾ تِس، هڪ دفعو پنهنجي ڳوٺ ۾ به ڳائيندي وڄائيندي ڏٺو هو. ڪليئر خوش خلق ۽ پڙهيل لکيل نوجوان شخص هو ۽ ڊيري فارم هلائڻ جي عملي تعليم حاصل ڪري رهيو هو. سندس پيءُ ايمنسٽر ۾ پادري هو ۽ سندس پيا ڀائر به مذهبي خدمت لاءِ مامور هئا.

ڪليئر پنهنجي مرضيءَ خلاف مذهبي خدمتن کان منهن موڙي نوآباديءَ ۾ ڊيري فارم قائم ڪرڻ جو منصوبو ٺاهيو هو ۽ انهيءَ لاءِ عملي تعليم حاصل ڪري رهيو هو. پهرينءَ ئي ملاقات

۽ ڪليئر ۽ ٽس ٻئي هڪٻئي سان گهائل مائل ٿي ويا. ڪليئر ڇرچي طور ٽس کي زهره، هيد وغيره حسن جي ديوين جي نالن سان ياد ڪيو. ٽس سندس علميت وغيره کان به مرعوب ٿي وئي ۽ رات جو جڏهن پنهنجن ٻين همڪار سهيلين سان گفتگو ٿي ته ٽس کي خبر پئي ته اهي سڀ ڪليئر تي مرنديون هيون ۽ پنهنجو پاڻ سندس حوالي ٻ ڪري ڇڪيون هيون. تنهن هوندي به ٽس ان کي چاهڻ لڳي.

جيئن جيئن ڏينهن گذرندا ويا، ٻنهي جا جذبات هڪٻئي لاءِ جيئن پوءِ تيئن شديد ٿيندا ويا ڇو ته گڏوگڏ ڪم ڪندا هئا ۽ هرگهڙيءَ ڪين ملڻ جو موقعو ملندو رهندو هو. هڪڙي ڏينهن جذبات جي شدت کان ڪليئر، ٽس کي پنهنجي ٻانهن جي گهيري ۾ ڪئي ورتو ۽ چوڻ لڳو: ”ٽس! مون کي معاف ڪر، مان توکي دل سان چاهيان ٿو.“ ٽس کو به جواب نه ڏنو. صرف مخمور اکين سان ڪيس ڏٺائين. ڪليئر چيو: ”ٽس! تون مون سان شادي ڪندينءَ؟“ ٽس هڪدم جواب ڏنو، ”نه، ڪليئر! مان توکي دل ۽ جان سان چاهيان ٿي، پر شادي! مان توسان شادي ڪري نٿي سگهان.“ ڪليئر سبب پڇيو ته هوءَ ڪجهه به ڪڇي نه سگهي. سندس پڪو ارادو هو ته هوءَ ڪنهن سان به شادي نه ڪندي. ڇو ته هوءَ پنهنجو جوهرِ عصمت وڃائي چڪي آهي، مگر ڪليئر مايوس نه ٿيو. هر روز شاديءَ لاءِ اسرار ڪندو رهيو ۽ ٽس لٽائيندي رهي. ڪڏهن عذر پيش ڪندي هئي ته هوءَ ڊربي فيلڊ نه بلڪ ڊربروبل آهي. ڪڏهن چوندي هئي ته مون شادي نه ڪرڻ جو قسم ڪنيو آهي. ڪڏهن چوندي هئي مان توسان الهيءَ ڪري شادي ڪري نٿي سگهان، ڇو ته مون کي توسان بيحد محبت آهي. هڪ دفعي ته هن اعترافِ گناهه ڪرڻ جي ڪوشش به ڪئي، ليڪن لفظ زبان سان ادا ٿي نه سگهيا. پاڻيءَ جي لڳاتار ضرب سان پٿر به راهه ڏيندو آهي، ليڪن زبان دل جو ساٿ ڏئي نه سگهي.

آخر ٽس کي شاديءَ لاءِ راضي ٿيڻو پيو ۽ ٽس پنهنجي ماضيءَ کي دل سان ڪڍي ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو، مگر شاديءَ جي مقرر تاريخ کان چند ڏينهن پهرين هوءَ ڪليئر سان هڪ هوٽل ۾ ويٺي هئي ته اتي ڪيس پنهنجي ڳوٺ جو هڪڙو ماڻهو نظر آيو، جو ڪيس ڇتائي ڏسي رهيو هو ۽ سندس متعلق پنهنجي ساٿين سان ڪنن ۾ سُس پُس ڪري رهيو هو. اتفاق سان ڪليئر به ڪجهه ٻڌي ورتو ۽ جهيڙي لاءِ تيار ٿي ويو. جهيڙي کان بچڻ لاءِ الهيءَ اجنبيءَ معافي ورتي ته، ته مون کي ڪجهه غلط فهمي ٿي هئي. پر اتان لڪري جڏهن ٽس، ڪليئر سان گڏ واپس وڃي رهي هئي ته هن شادي ملتوي ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو، مگر ڪليئر انهيءَ تي آماده نه هو.

انهيءَ رات ٽس، پنهنجي اياڪ سان تعلقات متعلق هڪ ڪاغذ تي اعترافِ گناهه طور لکي ڪليئر جي ڪمري ۾ دروازي جي هيٺان وجهي آئي ته جيئن ڪيس سڀڪجهه خبر پئجي وڃي، پر صبح جو جڏهن هوءَ ڪليئر سان ملي ته ان ۾ ڪابه تبديلي نظر نه آئي. هو اڳئين وانگر پرجوش ۽ جذبات سان پرپور هو. شاديءَ جو ڏينهن اچي ويو ۽ انهيءَ صبح جو ٽس کي انهن ئي

اچي خيال ٿيو تہ ڪليئر جي ڪمري جو چڪر لڳائي ۽ ڏسي تہ اهو "اعتراف" ڪٿي آهي. دروازي ۾ اندر داخل ٿيڻ کان پهرين هن قالين جي ڪنڊ مٿي ڪئي جو ڏٺي تہ خط اتي ائين جو ائين پيو هو. هن ٽڪڙ ۾ اهڙيءَ طرح خط کي اڇليو هو جو اهو قالين جي هيٺان اچي ويو هو. پاڻ گويا ڪليئر جي لاءِ اجا تائين بہ بلڪل معصوم ۽ پاڪيزه عورت هئي. ڪيس غشي اچي وئي. مگر هينئر هئڻ مان وقت نڪري چڪو هو. هن پنهنجا هوش ۽ حواس درست ڪيا ۽ خط کي ڦاڙي ٽڪر ڪيائين.

شادي ٿي وئي ۽ هاڻي هوءَ مسز اينجل ڪليئر بنجي وئي. مگر اهو سوال سندس ذهن ۾ سدائين کٽڪندو رهيو تہ ڇا ڪيس مسز ڪليئر سڏائڻ جو حق پهچي ٿو؟ انهيءَ ئي شام جو ڪليئر چانهہ پيئندي اوچتو ئي اوچتو ڪيس چيو:

"ٽس! مان هڪ اعتراف ڪرڻ چاهيان ٿو." ۽ انهيءَ کان پوءِ هن ٻڌايو تہ لنڊن ۾ ٻہ راتيون ڪنهن ٻيءَ ڌاري عورت سان گذاري چڪو آهيان. مون کي اميد آهي تہ تون مون کي معاف ڪندينءَ. ٽس بہ انهيءَ موقعي تي اعتراف ڪرڻ مناسب سمجهيو ۽ ندامت کان ڪنڌ جهڪائي ايلڪ وارو سڄو قصو ڪري ٻڌايائين ۽ معافيءَ لاءِ عرض ڪيائين. ليڪن عورت جي پاڪدامني ۽ مرد جي پاڪدامنيءَ ۾ دنيا وڏو فرق رکي ٿي ۽ دنيا وارا مرد کي معاف ڪن ٿا، باقي عورت کي نہ. جيئن ڪليئر ٽس جو اعتراف ٻڌو، ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو ۽ اهو چئي نڪري ويو:

"مان هڪ گهڙيءَ لاءِ بہ هتي ترسي نٿو سگهان."

ڪليئر تي انهيءَ غير متوقع انڪشاف جو ڏاڍو گهرو اثر ٿيو ۽ نيم مجنونانہ حالت ۾ ٻہ-ٽي دفعا پس رڳو اهو چوندو رهيو:

"ٽس منهنجي زال تہ مري چڪي." ۽ حقيقت بہ اها آهي تہ جنهن ٽس کي هو چاهيندو هو، جنهن کي زال بڻائڻ چاهيائين ٿي، اها تہ هڪ پاڪ ۽ معصوم دوشيزه هئي ۽ نہ هيءَ بي عصمت عورت! جڏهن ڪليئر جو هوش ٺڪاڻي آيو، تڏهن کانئس جدا رهڻ جو فيصلو ڪيائين ۽ ٽس کي ضرورت لاءِ ڪجهہ رقم ڏنائين. ٽس رنجيده ۽ دل شڪستہ پنهنجي ماءُ پيءُ جي گهر هلي وئي، جتي وري بہ سندس ماءُ ڪيس سخت تنبيہ ڪئي تہ اعتراف ڪرڻ جي ڀلا ڪهڙي ضرورت هئي؟

* * *

هيڏانهن ڪليئر بہ پنهنجي خاندان ۾ پهچي اتان برازيل جي لاءِ سفر جي تياري ڪئي. هوڏانهن ٽس جو اهو حال هو جو گهر جي خرچ خاطر ڪيس ڪانٽا نوڪري ڪرڻي ٿي پئي. روزانو ڪيس پنهنجي مڙس جو انتظار رهندو هو يا گهٽ ۾ گهٽ سندس خط جو، جنهن ۾ هو ڪيس برازيل اچڻ جي دعوت ڏئي. ليڪن نہ ڪليئر آيو ۽ نہ وري سندس ڪو خط- ٽس مشڪل کان مشڪل ڪم ڪيا ۽ روزي ڪمائي، فقط انهيءَ اميد ۽ آسري تي تہ ڪليئر ڪيس معاف ڪري ڇڏيندو ۽ ضرور ايندو يا ڪيس گهرائيندو. روزيءَ خاطر وري بہ ڪيس پنهنجي والدين جو گهر ڇڏڻو پيو. هڪڙي ڏينهن سندس گذر اهڙي هنڌان ٿيو، جتي هڪ پادري وعظ ۾ مصروف هو ۽ چئي

رهيو هو تہ ڪنهن زماني ۾ پاڻ بہ وڏو گنهگار هو، عياش هو، ليڪن آخر کيس هدايت نصيب ٿي ۽ نيڪ توفيق ملي. ٽس سچائي ورتو تہ اهو پادري اباڪ ڊربرو يل هو. ايلڪ جي منهن ۾ نور هو ۽ ٽس کهڻيءَ دير تائين کيس چتائي ڏسندي رهي تہ اهوئي سندس ميني مصيبتن جو باعث هو. ايلڪ بہ کيس ڏسي ورتو ۽ وعظ ختم ڪرڻ کان پوءِ سائس گڏيو. ٽس کان ٻار جي پيدائش ۽ موت جي خبر پڌي وائڙو ٿي ويو. ٻن-ٽن ڏينهن کان پوءِ هن ٽس سان ٻنيءَ تي ملاقات ڪري شاديءَ جي پيشڪش ڪئي ۽ چيو تہ آفريڪا ۾ هلون ۽ اتي هلي مسيحت جو پرچار ڪريون.

ٽس کيس ٻڌايو تہ هوءَ شادي شده آهي، پر پنهنجي مڙس کان جدا آهي. ڇو تہ سندس مڙس کي ايلڪ سان تعلقات جي جڏهن خبر پئي تڏهن کيس ڇڏي ڏنو. ايلڪ جو شوق مرده نہ ٿي ويو هو، پر صرف دٻجي ويو هو ۽ ٽس کي ڏسي سندس هوس پرستانہ جذبات کي وري تحرڪ اچي ويو. تقدس سڄو ويندو رهيو ۽ وري بہ اها ساڳي روش اختيار ڪيائين، جا اڳ ۾ هڪ دفعو ڪري چڪو هو. چيائين: ”سنهنجي محبوبہ! مڙس تي لعنت وجهہ ۽ هل مون سان گڏ. هاڻ ان جو خيال لاهي ڦٽو ڪر.“ ٽس ان کي ڪاوڙ ۾ چماٽ هڻي ڪڍي. تڏهن چوڻ لڳو، ”ياد رک ڏس، مان هڪ دفعو توتي فتح حاصل ڪري چڪو آهيان ۽ وري بہ توکي شڪست ڏيندس.“

اها ڳالهہ ٻڌي ڪلينر کي ٽس هڪ ڏاڍو دردپربو ۽ التجائن وارو خط لکيو تہ مون کي بچاءِ. انهيءَ خطري کان بچاءَ جو سنهنجي مٿان لٽڪي رهيو آهي. مگر اڳين خطن وانگر هن خط جو بہ جواب ڪونہ آيو. انهن ئي ڏينهن ۾ ٽس جو پيءُ مري ويو ۽ جيئن تہ ٽس کي ڳوٺ ۾ ڇڳيءَ نگاهہ سان نہ ڏٺو ويندو هو، انهيءَ ڪري سندس ماءُ کي ڳوٺ ڇڏي ڪنهن ٻئي هنڌ رهڻو پيو. ٽس کي محسوس ٿيو تہ سندس ڪري ئي ان جي ماءُ کي ائين ڪرڻو پيو. ايلڪ مدد جي پيشڪش ڪئي، جنهن کي ٽس ٺڪرائي ڇڏيو ۽ پوءِ غم ۽ غصي جي باهہ ۾ جلندي اينجل ڪلينر کي لکيائين تہ تو مون سان ڏاڍو بڇرو سلوڪ ڪيو. ظالم، مان هاڻي توکي وسارڻ جي ڪوشش ڪنديس. سندس ساهيڙين بہ ڪلينر کي خط لکيا تہ هو ايڏو ظلم نہ ڪري. ٽس جي پٺيان هڪڙو دشمن لڳل آهي ۽ انهيءَ کان اڳ ۾ جو هوءَ ان جو شڪار بنجي، هو ٽس کي اچي بچائي. مگر انهيءَ جو بہ ڪلينر جي طرفان ڪو جواب نہ آيو.

ڪلينر جڏهن پنهنجي خاندان ۾ موٽي آيو، تڏهن سڀ ان کي ڏسي حيران ٿي ويا. هو بلڪل ڪمزور ۽ بيماريءَ کان بيحال هو. جڏهن کيس ٽس ۽ سندس ساهيڙين جا خط ڏنا ويا جي تازو اتي پهتل هئا تہ هو سندس تلاش ۾ لڪري پيو. ڳوليندي ڳوليندي اچي ٽس جي گهر پهتو، پر هوءَ اتي ڪانہ هئي. سندس هڪڙي ساهيڙيءَ کان ڪلينر ڏاڍي التجا سان ٽس جي خبر ورتي. تڏهن کيس معلوم ٿيو تہ هوءَ سنيڊبرن ۾ آهي. پڇائيندي پڇائيندي ڪلينر اتي بہ وڃي هڪ گهر تي پهتو. کيس ٻاهر وهاريو ويو ۽ ٽس نمودار ٿي، زرق برق لباس پهريل ۽ زريءَ سان شال ويڙهيل - ڪلينر کي ڏسي چيائين:

”هاڻي تہ تمام دير ٿي چڪي آهي. مون تنهنجو ڪيڏو انتظار ڪيو، ڪيڏو انتظار ڪيو! آخر بلڪل نااميد ٿي پيس ۽ تون هاڻي آيو آهين؟ هاڻي ڪهڙو فائدو؟ ايلڪ وري بہ منهنجي بيوسيءَ جو فائدو ورتو مون کي پنهنجي دام ۾ ڦاسايو ۽ پنهنجي هوس جو شڪار بنايو. ان مون کي ۽ منهنجي ماءُ ۽ ڀينرن کي بکن کان بچايو. هو مٺي آهي. مون کي ڪانئس سخت نفرت آهي. ۽ هاڻي ڪهڙو فائدو. وڃ! خدا جي واسطي هليو وڃ.“

اهو ٻڌي ڪليئر تي بجلي ڪري پئي. وري بہ انهيءَ بدحواسي ۽ نيم مجنونانہ انداز ۾ اٿيو ۽ نڪري ويو. مگر ٿوريءَ دير کان پوءِ ٽس بہ سندس پٺيان ڀڄندي ۽ ڏڪندي آئي ۽ رڙ ڪري چيائين: ”ٻڌين ٿو ڪليئر! مون ان کي ماري ڇڏيو. قتل ڪري ڇڏيو. هاڻي تہ تون مون کي معاف ڪندين نہ؟“ آخر ڪليئر جي دل پرجي آئي ۽ ٽس کي پنهنجي آغوش ۾ کڻي ورتائين. ”هاڻي مان توکي ڪڏهن بہ نہ ڇڏيندس. تنهنجو بچاءُ ڪندس، تو ڇا بہ ڪيو هجي.“ ۽ ايترو چوندي ٽس کي چمين مٿان چميون ڏيندو رهيو.

ٻئي ڪڏ وڃڻ لڳا ۽ ليوفارسٽ جي هڪڙي گهر ۾ اچي پناهہ ورتائون. اتي ڪين پنج ڏينهن گذري ويا ۽ اهو سوچي تہ اتان ڪاڏي پري نڪري وڃن گهرجي، ڇهين ڏينهن اتان نڪري پيا. ٽس چيو: ”منهنجي زندگي چند هفتن جي مهمان آهي ۽ مان نٿي چاهيان ڪليئر تہ جڏهن قانون مون کي موت جي سزا ڏيندو تہ ان وقت مان تنهنجي محبت کان محروم ٿي وڃان. ڇا تون مون کي ائين ئي ساڳي طرح چاهيندو رهندين اينجل؟“

ڪليئر چيو: ”ٽس! هاڻي مان توکان ڪڏهن بہ نفرت ڪري نٿو سگهان.“

* * *

هلندي هلندي آخر ٻئي جٿا اچي سٽونہنج پهتا. هتي هڪ قديم ديول هئي. ٽس ٿڪجي پئي هئي، تنهنڪري ديول ۾ اندر وڃي هڪ ڪنڊ ۾ سمهي پئي. اها ڪنڊ دراصل ديول جي قربان گاهہ هئي. جڏهن هوءَ اتي ستي پئي هئي تہ ڪليئر مٿس نظرون کپائي ڪيس ڏسي رهيو هو ۽ ڏسندو رهيو. ايتري ۾ ڪنهنجي قدمن جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو ۽ پوءِ هڪدم پٺيان ڪيترائي پوليس جا ماڻهو آيا. چون پڇون جي ڪري ٽس جي اک کلي وئي. هن پڇيو: ”اينجل! ڇا هي منهنجي لاءِ آيا آهن؟ چڱو، خير سٺو ٿيو. ايتري گهڻي خوشي منهنجي برداشت کان ٻاهر هئي.“ ۽ پوءِ ان کي قانون پنهنجي گرفت ۾ کڻي ورتو. جولاءِ جي هڪڙي صبح جو ائين بچي ڪيس ڦاسيءَ جي تختي تي چاڙهيو ويو.

سجاد حيدر [ريڊيائي ناٽڪ]

ترجمو ۽ پيشڪش: انور بلوچ

مٽيءَ جا رانديڪا

[پنجابي ڊرامي "گهگهو-گهوڙا" جو ترجمو.]

تقدير جي انصاف تي سٻني هڪ علامتي ڊرامو.

ڪردار

بردو سڄار- 'مالڪ' جي نظر ۾ 'بردو'، ۽ 'سلڇڻيءَ' جي لاءِ 'سڄار' هڪ خاموش طبع ۽ نيڪ انسان، جنهن کي روحاني اشارا ٿين ٿا. هونئن سندس آواز تمام نرم، پر جڏهن جذبهء عرفان سان ڳالهائي ٿو تہ سندس آواز تمام رعبدار ٿي وڃي ٿو.

سلڇڻي - مالڪ لاءِ 'ٻانهي' ۽ سڄار لاءِ 'سلڇڻي' هڪ خوبصورت ۽ نازڪ نازنين، جيڪا هر ڏکئي وقت ۾ سڄار جو سهارو تلاش ڪري ٿي.

سرس- هڪ پوڙهو ڪيمياگر، جيڪو سون ٺاهڻ جو خفتي آهي، جنهن جو آواز بلڪل سپاٽ ۽ ڳالهائڻ جو نمونو خفتي ۽ چڙچڙن ماڻهن جهڙو آهي.

لکي - سرس سوناري جي زال، جنهن عمر رسيده هئڻ جي باوجود زندگيءَ جي رنگينين سان پنهنجو ناتو نہ ٽوڙيو آهي. بردي تي ٽوڻا ڦيڻا ڪرڻ چاهي ٿي. پر هو ليڪ بندو هن ڏانهن ڪو ڌيان نٿو ڏئي.

لاڏو- لکيءَ جو نوجوان پٽ، ڪمزور دل ۽ دماغ جو مالڪ، وهمن ۽ وسوسن جو شڪار.

سوداگر- برده فروش، جنهن جو آواز ٿلهو ۽ ڪرخت آهي.

سردار- ان ٽولي جو سردار، جيڪو سڄار کي ڳولڻ لاءِ لڳو هو.

(۱)

[پراڻي زماني ۾ غلامن جي وڪري واريءَ بازار جو گوڙگهمسان. زنجيرن ۽ چابڪن وغيره جو تاثر. انهن آوازن تي نغاري جو آواز بلند ٿئي ٿو ۽ ماڻهن جو گوڙگهمسان گهٽجي وڃي ٿو. آهستہ آهستہ نغاري جو آواز پڻ بند ٿي وڃي ٿو. سوداگر پنهنجي ٿلهي ۽ اڻ وڻندڙ آواز سان واڪ ڏئي ٿو.]

سوداگر- اي دوآبي جا رهواسيو! هڪ وڏو سوداگر آيو آهي، پنهنجي نصيب جو سودو ڪريو، برڪت وارو ڏينهن آيو آهي. آءٌ هنسن جو جوڙو وڪڻڻ آيو آهيان. اڇو هين نوجوان جي سونهن ڏسو، جنهن جي انگ انگ ۾ مستي آهي. هي نيڪ سيرت، خوبصورت ۽ شريفن جو اولاد آهي. علم ۾ سقراط جو ثاني، حسن ۾ هزارن کان حسين. هيءُ واوي پار جو نشان آهي، جيڪو پاڄي هيڏانهن هليو آيو آهي. هيءُ جتي به ويندو محلن جي رونق وڌائيندو. هيءُ راجائن، مهاراجائن لاءِ سوغات آهي ۽ علم و هنر جي دولت آهي. ڏسون ته هن کي ڪهڙي سخيءَ جو دروازو نصيب ٿو ٿئي. مهربانو قدردانو! آءٌ هن جي ٻولي هڪ هزار گنيون لڳايان ٿو.

مليل جليل آواز- هڪ هزار؟ هڪ هزار گنيون!

سوداگر- مهربانو! هيءُ جهڙي تهڙي جو ڪم نہ آهي، هيءُ وڏن ماڻهن جو سودو آهي. جوڙا روز روز وڪامڻ ڪو نہ ايندا آهن. هن جوڙي جوان هٿيارن کي هٿ نہ لائڻ جو قسم کنيو آهي، نہ تہ پلا هيءُ منهنجي هٿ ڪيئن اچي ها. ڏسو ٿا ڪهڙو ڪوبو جوان آهي، پر حد درجي جو شريف آهي. اوهان اعتبار ڪريو، سون هنن ڏهن ڳوٺن ۾ هن جو آواز تائين ڪو نہ پڌو آهي. ڪنهن نيڪ ساعت جي پيدائش ۽ ڪنهن نصيبن واري جو اولاد آهي. هرڪو هن جو خريدار ٿو ٿي سگهي. مان بہ وڏو جوهر شناس آهيان. هن جي قيمت هرگز گهٽ نہ ڪندس.

سرس سونارو- هڪ هزار هڪ سؤ گنيون!

سوداگر- ڏنو، هڪ هزار هڪ سؤ گنيون! هيءُ ڪهڙي سرڪار جي ٻولي آهي؟

سرس سونارو- سرس جي ٻولي آهي.

سوداگر- ڏسو مهربان، سون ۽ موتين جي پارکو سرس سوناري جي ٻولي هڪ هزار هڪ سؤ گنيون.

هڪ آواز- هڪ هزار ٻہ سؤ گنيون.

سوداگر- ڏسو مهربان، واڪ وڌي ويو، ٻولي چڙهي وئي. هيءُ ڪهڙي صاحب جي ٻولي آهي؟

هڪ آواز- سان شمن جي نواب صاحب جو خاص ماڻهو آهيان.

سوداگر- خير هجي نواب صاحب جو! مهربانو قدردانو! هاڻي ٻولي آهي سون جي هڪ هزار ٻن سؤن گنين جي.

سرس سونارو- هڪ هزار پنج سؤ!

سوداگر- قدردانو! سرس سوناري جن جي ٻولي آهي هڪ هزار پنج سؤ گنيون. هاڻي نواب صاحب سرڪار جي ٻولي ڪهڙي آهي؟

(هڪ آواز ساڳيو)- هڪ هزار ڇهہ سؤ گنيون.

سرس سونارو- ٻہ هزار!

سوداگر- واه سائين واه، ڪيتري نہ سهڻي قيمت لڳائي ويئي آهي. حضور نواب صاحب جن جي طرفان ڪهڙو حڪم آهي سرڪار؟

(هڪ آواز ساڳيو)- نواب صاحب جن جي حڪم موجب سون کي ان کان اڳتي وڌڻ جي اجازت ناهي.

سوداگر- ڪو ٻيو مهربان قدردان! ڪوبہ ڪونهي، قدردانو! منهنجو عرض آهي تہ سون پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي هيءُ شهزادو هٿ ڪيو آهي، هن جي قيمت ٻہ هزار تمام ٿوري آهي.

(هڪ آواز ساڳيو)- سون کي نواب صاحب طرفان اجازت تہ ڪانهي، پر مان پنهنجي طرفان ٻولي وڌايان ٿو، ٻہ هزار ٻہ سؤ گنيون.

سرس سونارو- ٽي هزار.

سوداگر- ڪيئن سرڪار، اڳتي وڌو نه.

(هڪ آواز ساڳيو)- نه سائين، سرس سوناري کان گوءِ کٽڻ ڏکي آهي.

سوداگر- ته پوءِ قدردانو مهربانو، هاڻي ٻولي آهي ٽي هزار. ٻيو ڪو صاحب اڳتي وڌندو؟ ڪوبه نه؟ هڪ هيري جي ٻولي هاڻي ٽي هزار آهي، ٽي هزار هڪ، ٽي هزار ٻه، ٻولي ختم ٿئي ٿي، ٽي هزار ٽي!

سرس سونارو- وڃ پٽ لاڏو! هيءَ ٿيلهي وڃي سوداگر جي حوالي ڪر.

[ٿيلهيءَ مان اشرفين ڪرڻ جو آواز اچي ٿو،
۽ ان ۾ هڪ پازيب جو آواز بلند ٿي
نمايان ٿئي ٿو ۽ ٻيجهو اچي بند ٿي وڃي ٿو.]

سوداگر- پتنگ پنهنجو پرواز چڙهي هاڻي لهي آيو آهي. رنگن جي پوشاڪ لاهي هيءَ دل وندرائي ٿو. هيءَ آسمان جو تارو آهي جيڪو هيٺ لهي آيو آهي. هيءَ ڳاڙهي گلاب جو ٻوٽو ۽ آرزوئن جي حرارت آهي. هيءَ بهار جي اوائلي منڊ جي مکڙي ۽ خوشبوءِ جي جهونڪو آهي. هيءَ نئين چنڊ جو هوش اڏائيندڙ جمال آهي. تخت لاهور جي هيءَ سوکڙي هينئر تمام مهانگي آهي. هن نازآفرين حسينه جو ملهه دل کولي لڳايو، اوهان به هن جي قيمت لڳايو، مهربانو قدردانو منهنجي طرفان هن جو واڪ آهي هڪ هزار گنيون.

هڪ آواز- هڪ هزار پنج سؤ گنيون.

سوداگر- تمام سٺو، تمام مناسب قدردانو، ته هاڻي واڪ آهي هڪ هزار پنج سؤ گنيون.

هڪ آواز- ٻه هزار.

سرس سونارو- ٻه هزار هڪ سؤ.

سوداگر- اڄهو سرس سونارو وري ميدان ۾ اچي ويو آهي. سندس واڪ آهي ٻه هزار هڪ سؤ گنيون.

هڪ آواز ساڳيو- ٻه هزار پنج سؤ.

سوداگر- سائين! هتي هڪبئي کان وڌيڪ پارکو موجود آهن، وڌ ۾ وڌ واڪ آهي ٻه هزار پنج سؤ.

لاڏو- ٽي هزار.

سرس سونارو- اڙي لاڏا چريو ٿي ويو آهين ڇا، ايڏي وڏي رقم جو لالو ورتو آهي تو؟

لاڏو- بابا سون کي هيءَ ڇوڪري وڻي ڏيو، ڀلي ڪيتري به قيمت ڏيڻي پوي.

سرس سونارو- اها ڳالهه آهي ته پوءِ حوصلو رک پٽ!

سوداگر- ها ته مهربانو! منهنجي صاحب ٽن هزارن جو واڪ ڏنو آهي.

هڪ آواز ساڳيو- ٽي هزار ٽي سؤ.

سوداگر- واه سائين واه، خدا جو شان آهي هن چنڊ جهڙي دوشيزه جي قيمت لڳي آهي ٽي هزار ٽي سؤ. پر اها ته هن جي هٿ جي هڪڙي آڱر جي قيمت به نه آهي. آهي ڪو هن هيري جو قدردان جيڪو هن جي صحيح قيمت لڳائي سگهي.

لاڏو- ٽي هزار پنج سؤ.

سوداگر- واه سبحان الله! خانداني ساهو وري به خانداني ٿيندو آهي. وڏ-گهراڻا انين ٿي ته سڃاتا ويندا آهن. ها ته سرڪار، هاڻي قيمت لڳي آهي ٽي هزار پنج سؤ گنيون.

هڪ آواز ساڳيو- مان به هن جو چيهه ڏسي رهندس، منهنجو واڪ آهي ٽي هزار آٺ سؤ.

لاڏو- بابا سائين، مان ڇهن هزارن جو واڪ تو ڏيان.

سرس سونارو- پٽ! جيڪا تنهنجي مرضي، پر ڏسجئين، ان کان اڳتي نہ وڌجئين.

سوداگر- شهزاديءَ جي ٻولي چار هزار، آهي ڪو مائي جو لال جيڪو اڳتي وڌي.

هڪ آواز ماڻهو- نہ بابا، هن کان اڳتي وڌڻ تہ ڏاڍو ڏکيو آهي.

سوداگر- تہ پوءِ مهربان! واڪ ختم ٿئي، ڇهن هزارن تي ڇا نالو آهي سائين جن جو.

سرس سونارو- هيءُ منهنجو پٽ آهي، لاڏو.

سوداگر- الله ڀلو ڪري اوهان جو، نيڪن جو اولاد نيڪ ۽ سخين جو سخي. هيءُ سودو ڪو مهانگو ڪونهي سرڪار، هيءَ دوشيزه وڏن ڀاڳن واري آهي. جتي بہ ويندي، سمجهو تہ چانڊوڪي ڪري ڇڏيندي چانڊوڪي.

سرس سونارو- وٺ پٽ هيءُ ڳنڍ جي ڳوٿري ڏيئي ٻانهيءَ کي وٺي اچ تہ گهر هلون.

[ٿيلهيءَ مان اشرفين ڪڍڻ جو آواز. ٻانهيءَ جي پازيب جو ڇمڪو ۽ بازار جي ماحول جا آواز ٿورو نمايان ٿي آهستي آهستي ختم ٿي وڃن ٿا.]

[هلڪي موسيقي]

(٣)

[ڪنهن ليبارٽريءَ ۾ ڪم ڪرڻ جو تاثر. حمام دستي مان ڪنهن شئي کي ڪُٽڻ جو آواز- ڪرل ڪرڻ جو تاثر- ڌنوڻ مان باهہ کي تيز ڪرڻ جو آواز. ديڳڙيءَ تي ڍڪ رکڻ ۽ لاهڻ جو آواز. ٿانوَ ۾ ڪا پاڻياٺي شئي وجهڻ ۽ ڪيڏڻ جو تاثر.]

سرس سونارو- اڙي بدنصيب! هيءُ حڪيم ارسطو جو علم آهي، جنهن کان تون اکيون بند ڪيو ويٺو آهين. مون تہ سمجهيو هو تہ تون عالمن جي صحبت ۾ رهيو آهين، ڪجهہ ڪيمياگريءَ جو شونق بہ هوندو توکي، پر تون تہ صفا ڪو گهگهو آهين! تو تہ جهڙو وات سبي ڇڏيو آهي ۽ اکيون بند ڪري ڇڏيون اٿئي. ڪجهہ سکي وٺ ڇريا، مٽيءَ مان ڦري سونُ ٿي پوندين.

بردو سچار- اها نظر نصيب ۾ ڪٿي!

سرس سونارو- اڙي نظر نہ، علم ڇنو ڇريا علم.

بردو سچار- ها علم ڇريو ٿيڻ نٿو ڏئي.

سرس سونارو- منهنجو پٽ ٿورو عقل جو هاڪو آهي، نہ تہ منهنجي دل چاهيندي آهي تہ پنهنجي علم کي پڻ تائين پهچايان. چڱو پُٽڙا اچ توکي ڪيميا جا گُر ٻڌايان ٿو. سڀ مادا چار خاصيتون رکن ٿا. گرمي، پاڻي، مٽي ۽ هوا. هوا ۾ گرمي ۽ خنڪي، باهہ ۾ خشڪي ۽ گرمي. انهن قدرتي جزن ۾ ئي اسان واڌ ۽ گهٽ ڪري انهن جي خاصيتن کي بدلائي سگهون ٿا. ڪيمياگريءَ جي وسيلي سون ٺاهڻ جو اهوئي اصول آهي. جيڪڏهن اهو سڄو عمل تيز ڪري ڇڏجي، جنهن مان سونُ زمين جي تَهن ۾ پنهنجي ڪمال کي پهچندو آهي. اڙي تنهنجو خانو خراب ٿئي، تون تہ ويٺي ويٺي سمهي رهئين.

بردو سچار- سائين! رڳو سمهڻ لاءِ ٿي تہ اکيون بند نہ ڪيون آهن.

سرس سونارو- چڱو! تہ تون منهنجي ڳالهہ ڌيان سان ٻڌي رهيو هئين.

بردو سچار- جي ها، ڌيان ٿي تہ ڏنو هوم.

سرس سونارو- جيڪڏهن تو هن علم سان دل لاتي آهي تہ اچ استاد 'جابر' جا چارئي ڪتاب

توکي پڙهائي ڇڏيندس. هو ڪيميا جي فن جو تمام وڏو ماهر هو. هن ميءَ اصول ڳولي لڌو هو ته جيڪڏهن ڪنهن به ڌاتوءَ کي ڪٽ لڳي ته وکهڙ جي خاصيت ڪري گندرف ۽ پاري جا جزا منجهس هوندا. انهن جزن جي نسبت بدلائي ڪمال جو ڌاتو سون حاصل ڪري سگهجي ٿو. هونئن ته استاد 'جابر' کي سمجهڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. هو رمزن ۽ اشارن ۾ ڳالهائي ٿو. اڙي تو هن مرڪب ۾ ڪچونءَ جي جيري جو ست وڌو هو، ڏسان ته سهي.

بردو سچار- (پنهنجي خيال ۾) هو سچي ٿو پر مان ته توبهه جي در تي ويٺو آهيان.

سرس سونارو- جوش ڪيا آهن تو؟

بردو سچار- ٽي دفعا ڏنيو.

سرس سونارو- اڙي چريا، جوش ڪيا آهن يا نار. اهي هي اوپاريان پيو يا ناريان پيو.

بردو سچار- اصل حالت ته نار آهي. جوش ته ڪي ساعتون هوندو آهي.

سرس سونارو- ڪهڙي نه آبتي ڪوپري آهي، تنهنجي. سڌهه جي پوڻي مون کي ستين تاءَ ۾ وجهڻي آهي. ناريل مرڪب ۾ ناهي وجهڻي. ڪيمياگريءَ جا ڪي ٿلها ٿلها اصول ته سمجهي وٺ. چگو هاڻي پاهه پاريندو رهه. جيڏيءَ مهل ستون جوش اچي ته مون کي سڏي ونجانءِ. آءٌ پر واري ڪمري ۾ ڪيميا جو هڪڙو ڪتاب ڏسي اچان.

[ڏنوڻ سان پاهه کي تيز ڪرڻ جو تاثر جاري رهي ٿو. پري کان پازيب جو آواز آهسته آهسته ويجهو اچي ٿو.]

سلچڻي-سچارا آءٌ ڪنهن مهل کان هن پيت جي پنيان لڪي ويٺي آهيان تہ سونارو وڃي ته مان توکي پنهنجو حال ٻڌايان. اڄ ته هن لاڏي نامراد سون کي منجيءَ سان ٻڌي تلهڙن سان ماريو آهي.

بردو سچار- (آهسته) سون کي خبر آهي.

سلچڻي- توکي ڪيئن خبر پئي؟

بردو سچار- مون هن جي گفتگو ٻڌي هئي، توکي چئي رهيو هو ته "سون کي پنهنجو لاڏو چئو."

سلچڻي- هائو بلڪل اهائي ڳالهه آهي، پر تون ڪٿي هئين؟

بردو سچار- مان اتيئي هوس.

سلچڻي- پر هتي بند دروازن کان اڱڻ جو آواز ڪيئن تو اچي سگهي؟

بردو سچار- آواز رڳو ڪنن سان ئي نٿا ٻڌجن.

سلچڻي- ڇا ڪريان سچار! سون کي ٻڌاءِ مان ڇا ڪريان.

بردو سچار- آءٌ توبهه جي در تي ويٺو آهيان، دروازو اڃان ڪونه کليو آهي. آءٌ دعا کان سواءِ هٿ نٿو ڪٿي سگهان. تون شر کان بچڻ لاءِ پنهنجي چوطرف سچ جو ليڪو ڪڍي ڇڏيندي ڪر. سچي سائينءَ جو نالو وٺندي ڪر، اهوئي تنهنجو ڪوٽ آهي.

سلچڻي- تون سچ پچ سچار آهين. تنهنجو نالو به سچار آهي.

بردو سچار- نالو نه عرف چئو. انسانن جا نالا صفتن تي رکيا ويندا آهن ۽ اهي صفتون اهڙيون هولديون آهن، جيڪي انسانن ۾ صفا موجود ڪونه هونديون آهن. اندي جو نالو 'سجو' رکي ڇڏبو آهي، جيئن منهنجو نالو سچار آهي. هونءَ باباسائينءَ جي اها خواهش هئي ته مان سچ کي حق سمجهان.

سلچڻي- بابا سائين تون پنهنجي پيءُ کي سڏين ٿو؟

بردو سچار- پنهنجي مرشد کي، جنهن مون کي سٺي ۽ خراب، سچي ۽ ڪوڙي، اونداهي ۽ روشني جي پروڙ ڏسي. جنهن مون کي ٻڌايو ته سچ هڪ تمام وڏي طاقت آهي. هڪ چمڪندڙ سج وانگر جنهن سڄي ڌرتيءَ تي پنهنجي روشني ٽڪيڙي آهي. پر اهو سڀ بابا سائينءَ جو هڪ خواب هو.

سلڇڻي- نه سچار نه، مون سچ جي راهه تي تو کي ستو سنئون هلندي ڏٺو آهي. تون سچو آهين.

بردو سچار- سچو ته نه، پر شايد ڪڏهن ٿي ويان: هن وقت ته مان نفس جي طوفان آڏو هڪ ڪک مثل آهيان، باهه جي آلن سامهون ٽهيل ڪکن جي هڪ جهوپڙي آهيان.

سلڇڻي- تنهنجو هن باهه مان ڪهڙو واسطو، هيءَ ته سرس سوناري پنهنجو دوزخ دکايو آهي.

بردو سچار- بابا سائينءَ ٻڌايو هو ته ڪنهن بزرگ پنهنجي مريد کي چلم پرڻ جو حڪم ڏنو. مريد چيو باهه ڪانهي. بزرگ چيو وڃي دوزخ مان ڀري اچ. مريد اتي ٻه وڃي پهتو ۽ ڇا ٿو ڏسي ته هڪ تمام وڏو ميدان آهي، جتي باهه جو نام و نشان به نه آهي. هن دوزخ جي داروغي کان پڇيو: باهه ڪٿي آهي؟ هن جواب ڏنو: هتي باهه ڪانه ٿيندي آهي، جيڪو ايندو آهي پنهنجي باهه پاڻ سان ڪٺي ايندو آهي.

سلڇڻي- اسين ته هتي سوناري جي باهه ۾ پيا سڙون. آءٌ ته خير عورت ذات هيس، پر تو جهڙو ڳڀرو جوان ڪيئن اچي ڦاٿين؟

بردو سچار- مان ڦاڙهن جو تمام وڏو شڪاري هوس. ڪئين ڪئين ڏينهن انهيءَ شغل ۾ مصروف رهندو هوس. هڪڙي ڏينهن شام جي وقت ٻيلي ۾ هڪ ڦاڙهي جي ٽنيان پيس، جيڪو اوچتو هڪڙي جهڳٽي وٽان ڦريو ته مون پوريءَ طاقت سان تير تاڻي هن ڏانهن اڇلايو، پر هو بچي ويو. جهڳٽي ۾ هڪ ماري لڪو ويٺو هو، تير سندس سيني ۾ کُپي ويو ۽ هو ڳڀرو جوان اتي ئي پورو ٿي ويو. آءٌ موٽي آيس ۽ بابا سائينءَ کي اچي سڄي حقيقت ٻڌايم. هنن مون کي حڪم ڏنو ته اچ کان هٿيار اڇلائي ڇڏ ۽ روز شام جو ان جهڳٽي جي پرسان ويهي پنهنجي گناهه جي معافي گهرندو ڪر. هڪڙي شام جو مان ان جاءِ تي اکيون بند ڪيو ويٺو هوس ته منهنجي ٺيان ڪنهن چار اڇلائي ۽ ٻٻري جيان جهلي ڪٺي مون کي ڪلهن تي رکيو. آهي سوداگر جا ماڻهو هئا، جن مون کي وڃي سوداگر جي حوالي ڪيو.

سلڇڻي- تڏهن انهيءَ سوداگر ماڻهن کي ٻني ٻڌايو ته هن سورمي هٿيار نه ڪڻڻ جو قسم کنيو آهي، نه ته هن کي جهلڻ ڏاڍو ڏکيو هو.

بردو سچار- ها، مون اها ڳالهه ڪاوڙ ۾ هن کي ٻڌائي هئي ۽ ڪاوڙ ۾ انسان ڪڏهن ڪڏهن اهڙيون ڳالهيون به ڪري ويندو آهي.

سلڇڻي- خبر اٿئي ته اڄ لڪي تنهنجي لاءِ ڇا ٺئي چيو، چيائين ٺئي ته تون ته صفا گهگهو آهين.

بردو سچار- ها سرس سونارو به مون کي گهگهو سڏيندو آهي. جيڪو خاموش رهي تنهن کي ماڻهو گهگهو ئي چوندا آهن.

سلڇڻي- پر مون سان ته تون ڏاڍيون سٺيون ڳالهيون ڪندو آهين، پر لکيءَ سان ڇو لٺو ڳالهائين.

بردو سچار- لفظ داڻن جيان هوندا آهن، انهن جو رنگ زمين تي نه ٽڪيڙڻ گهرجي. جتي خاموش رهڻ سان ڪم نڪري، اتي ڳالهائڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي.

سلڇڻي- (چيڙائڻ واري انداز ۾) هان ته اتي خاموشيءَ سان ڪم نڪرندو آهي.

بردو سچار— ها، مان خاموش ٿو رهان، منهنجو بچاءُ انهيءَ ۾ آهي.

سلڇڻي— ۽ هوءَ ڇو توسان ڳالهيون ڇوريندي آهي.

بردو سچار— شايد منهنجو غلاف هن کي وڻندو هجي ۽ هوئڻ به آءٌ بنا هٿيار جي بيوس ۽ مجبور به ته آهيان، جنهن کي وٺي مون تي چار اچلائي مون کي ڦاسائي ڇڏي، پر جنهن وقت مون پنهنجي اندر تي قبضو ڪري ورتو ته منهنجو وجود به امان ۾ اچي ويندو.

سلڇڻي— تنهنجي گفتگوءَ جو نمونو ڏاڍو سٺو آهي. ڪجهه ڳالهائيندو ڪر، آخر ڪهڪهو ڇو ٿو سڏارائين پاڻ کي.

بردو سچار— ڪهڪهو ته منهنجي صفت آهي سلڇڻي! منهنجي ۽ تنهنجي اسان ٻنهي جي پيرن پيغمبرن کي ڇڏي پين جن به ماڻهون کي هرحال ۾ سچ ڳالهائڻ جو اذن آهي. مخلوق جون ٻه صنفون آهن، ڪهڪهو ۽ ڪهوڙا. ڪهڪهو آهي ويچارا آهستي آهستي ڪلڻ ۽ آهستي آهستي هلڻ وارا، خاموش طبع، ڪنڌ هيٺ ڪري پنڌيان پنڌيان هلڻ ۾ عار نٿا سمجهن. اِها مخلوق وات ڦاڙي ڳالهائڻ جو راز نٿي سمجهي، پر جنهن وقت سندن سرير ۾ سچ جو ساهه ڦوڪي ڇڏجي ٿو تڏهن انهن محسوس ٿيندو آهي ڄڻ جنگ جي دهشت ڪان اوسي پاسي هڪ طوفان برپا ٿي ويو هجي.

سلڇڻي— ۽ ڪهوڙا، سچار؟

بردو سچار— حياتيءَ جي ڊوڙ ۾ پين کي ٿڏا هڻي اڳتي نڪرڻ وارا، ماڻهن کي چيڀاٽي پاڻ آسودو ٿيڻ وارا. جيڪي بلنديءَ کي رسڻ لاءِ پاڻ کان نڌين غريب ماڻهن کي ڪماند وانگر چوپي سندن چوپا رستن تي اڇلائي ڇڏيندا آهن. پر پين کي هٿيار وانگر استعمال ڪندڙ اهي سورما ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي ئي وٺ ۾ ڦاسي ويندا آهن، جڏهن هٿ جو هٿيار خود کين ئي پنهنجي گرفت ۾ وٺندو آهي.

سلڇڻي— پوءِ ته لڳي ٿو تنهنجو نالو صحيح رکيو آهي.

بردو سچار— ها، اِهي ڪهوڙا آهن— سرس سونارو، لاڏو، لڪي ۽ بردہ فروش سوداگر ۽ اسين ڪهڪهو آهيون— سلڇڻي ۽ سچار.

سلڇڻي— واهه جي ڳالهه ڪئي اٿئي، لڳي جيڪڏهن پڏي ته ڇا چوي.

بردو سچار— تون آرسيءَ ۾ جيڪڏهن پنهنجي شڪل ڏسين ته توکي عجيب لڳندي؟ لڳيءَ کي به اِها ڳالهه عجيب ڪانه لڳندي، عجيب ته رڳو ان وقت لڳندي، جڏهن ڪهڪهو ڳالهائيندو.

سلڇڻي— ڪهڪهو ڪڏهن ڳالهائيندو؟

بردو سچار— جڏهن هن جي سرير ۾ سچ جو ساهه ڦوڪيو ويندو.

سلڇڻي— سرس سونارو اچي پيو، آءٌ هلان ٿي.

(پانهيءَ جي وڃڻ جو تاثر)

سرس سونارو— ڇو اها ڏي خبر، ستون تاءُ آيو آهي يا نه...؟

بردو سچار— نه.

سرس سونارو— آيو به هجي ته توکي ڪهڙي خبر، ميان تو ته اکيون پوري دنيا کي ويڙهي سيڙهي ڪٿي هڪڙي پاسي رکيو آهي. اکيون پوري آخر ڇا پيو سوچين!

بردو سچار— سوچيان نٿو، ڏسان ٿو.

سرس سونارو— اکيون پوري ڏسين ٿو، اهو عجب لقاءُ آهي! ميان اکيون بند هجن ته ٻاهر ڇا ڏسڻ ۾ ايندو؟

بردو سچار— ٻاهر نه، اندر.

ورس سونارو- ميان پنهنجون ڳالهيون پاڻ لي سمجهه. هيءَ وٺ ڪرل ۽ سفوف ٿاهه.

[ڪرل ڪرڻ جو تاثر- ٻاهه ٻرڻ جو تاثر- پانياڻي شيءِ جو ڪنهن ٿانو ۾ لاهڻ جو آواز- اِهي آواز فيڊ آئوٽ ٿين ٿا- ته گهوڙي جي پري ڪان ٽاپ ٽاپ جو آواز ويجهو اچي ٿو- گهوڙو بيهي ٿو- گهوڙي کي بيهارڻ لاءِ ٻُنڪار.]

(٣)

لاڏو- (سڏ ڪري ٿو) پانهي!

(پري کان پازيب جو آواز ويجهو اچي ٿو)

لاڏو- اچي گهوڙو جهل ته آءٌ هيٺ لهان.

ساچٽي- مون کي ڊپ ٿو ٿئي، متي گهوڙو منهنجو پير نه چيپائي.

لاڏو- (سختي سان) چڱو چڱو هاڻ جهل لغام ۽ هڪ پاسي ٿي بيهه.

[تپ ڏئي گهوڙي تان لهڻ جو تاثر]

لاڏو- وچ چيني کي طنبيلي ۾ ٻڌي اچ.

ساچٽي- هاو هاو، هيءَ ته هلي ٿي نٿو، بيهي رهيو آهي.

لاڏو- تو وانگر هيءَ به ارڏايون ٿو ڪري. هٿانس هڪڙي چهبڪ.

ساچٽي- نه نه، بي زبان تي ڪهل ڪريو. آءٌ آهسته آهسته هن کي وٺي ٿي وڃان.

[اڳيان پازيب ۽ پٺيان گهوڙي جي هلڻ جو آواز- آهسته آهسته فيڊ آئوٽ ٿئي ٿو]

لاڏو- (پنهنجي منهن) هيءَ پانهي آهي يا بادشاهه زادي! ڪيئن نه موڙا توڙا ڏيئي ٿي هلي. سندس هرهڪ قدم سان زمين پٺي ڏڪي. ساموهون اچي ٿي ته سندس حسن جو تاب نٿو جهلي سگهجي. خدا ڄاڻي ڪهڙو اسرار آهي. عورت ذات آهي يا ڪا ٻي بلا آهي. آهي ته پنهنجي هٿن جي پانهي، پر الائي چو ٿي دل ڊڄي.

(پازيب جو آواز ويجهو اچي ٿو)

لاڏو- مون سان اچ.

ساچٽي- ڪيڏانهن؟

لاڏو- منهنجي اڳڻ ۾، چو ڊڄين ٿي؟

سلچٽي- اڳي ڊڄندي هيس، پر هاڻي نه!

لاڏو- چو هاڻي ڪو محافظ رکيو. اٿئي ڇا حفاظت لاءِ؟

ساچٽي- نه، مون پاڻ ئي پاڻ سان هٿيار رکيو آهي.

لاڏو- ڇا چيئه ... تو ڪو هٿيار لڪائي رکيو آهي. ڏيکارا! نه ته آءٌ تلاشي وٺندس.

سلچٽي- اهو هٿيار توکي ڪونه ملندو. ان جي خبر ته فقط ان وقت پوندي آهي، جڏهن اهو لڳندو آهي.

لاڏو- اهو ڪجهه هٿيار توکي ڏنو ڪنهن؟

سلچٽي- ڪنهن مون جهڙي، جيڪي بلڪل بيوس هوندا آهن، تن وٽ اهو هٿيار موجود هوندو آهي.

لاڏو- چڱو، اچ مون سان. آءٌ توکي ڪجهه به نه ٿو چوان.

[پازيب جو آواز- پوءِ دروازي کولڻ ۽ بند ڪرڻ جو تاثر]

لاڏو- هتي ويهه. اڙي هيٺ ويهي رهي آهين، هتي سوڙي تي ويهه.

سلچٽي- پانهيون سوڙن تي نه ويهنديون آهن.

لاڏو- آءٌ توکي پانهي نه، سانئڻ سمجهندو آهيان.

ساچٽي- رکو سمجهڻ سان ڇا ٿو ٿئي، انهيءَ سان انسانن جي ڪا حيثيت ته نٿي بدلجي.

لاڏو- ڪهڙي خبر، تنهنجي حيثيت مون کان وڏيڪ هجي، اهو ته سڀ قسمت جو چڪر آهي.

سلچڻي- سرڪار، مان هڪ تندور واري جي ڌيءُ آهيان. ٻاهران ڪاٺيون ميڙي ايندي هيس ۽ منهنجي گهر ۾ باهه ٻرندي هئي. پوءِ اسين سڀ گهر جا ڀاتي سچ جي چوڌاري ويهندا هئاسين. گهر جي سچ ۾ ڪيڏو نه تاءُ هوندو آهي.

لاڏو- پوءِ اسان جو گهر ته ڏاڍو گرم هوندو. اسان جي گهر ۾ ته باهه ڪڏهن وسامي ئي ڪانه. ڌمين ڪانه ٿي، منهنجو پيءُ هر وقت پيڙ ٻاريو ويٺو هوندو آهي.

سلچڻي- اها ته حرص جي باهه آهي. انهيءَ ۾ ساڙ ته هوندو آهي، پر تپش ڪانه ٿيندي آهي. اهڙي باهه جي ويجهو ڪک نه هئڻ گهرجن، نه ته اها باهه گهر ٻار ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيندي.

لاڏو- ڪک! ڪهڙا ڪک.

سلچڻي- اٽو ۽ سچار.

لاڏو- سچار! ها هُو بردو. ناٺو ته سئو رکيو آهي هُن-سچ جي راهه تي هلندي هلندي هيستائين اچي پهتو آهي.

سلچڻي- ان کان اڳتي به ڪو رستو هوندو سرڪار، سڀ اتي اچي ته ختم ٿيا ٿي وڃن.

لاڏو- هيڏانهن اچ منهنجي جان! منهنجي ويجهو ٿي ويهه.

سلچڻي- نه نه، منهنجي ويجهو اچڻ جي ڪوشش نه ڪجانءِ.

لاڏو- اڙي هي ڇا! پنهنجي چؤطرف آگر سان هي ليڪو وري ڪهڙو ڪڍيو اٿئي؟

سلچڻي- ليڪو نه، قلعو آهي، جنهن ۾ مون پناهه ورتي آهي.

لاڏو- (کلندي) ته پوءِ پنهنجي هٿيار سان به مون کي مار.

سلچڻي- مارڻ اوهان جو ڪم آهي، منهنجو ڪم بچائڻ آهي. جيڪي ڪجهه باقي بچيو آهي، اهو بچي وڃي ته وڏي ڳالهه آهي.

لاڏو- تون ڪنهن تندور واري جي ڌيءُ ڪانه ٿي لڳين.

سلچڻي- ڇو، عقل ۽ شعور رڳو اميرن لاءِ آهي ڇا؟

لاڏو- نه رڳو عقل ۽ شعور، پر تنهنجو هيءُ حسن، جنهن جي اڳيان اک به نٿي ڪٿي سگهجي.

سلچڻي- مان تہ رڳو فانوس آهيان سرڪار، بتي ته منهنجي وجود ۾ روشن آهي.

لاڏو- مان ڪيڏي مهل سوچيندو آهيان ته تون ڪٿي ڪا ٻي مخلوق ته نه آهين. پر جڏهن مان ڏسندو آهيان ته تون روزانو منهنجي حڪم جي بجاآوري ڪندي پنهنجي مٽي جهي وارن سان منهنجي اڱڻ جي صفائي ڪندي آهين، پوءِ مون کي يقين ٿي ويندو آهي ته تون منهنجي خريد ڪيل هڪ بيوس ۽ مجبور ٻانهي آهين.

سلچڻي- ڀلو ٿئي اوهان جو. اوهان اهو حڪم ڏيئي مون کي تاري ڇڏيو آهي. هيءَ منهنجي وارن جي ٻهاري ته منهنجي اندر جا سڀ ڄارا پٽي لاهي. روشنيءَ کي رستو ملي ويو آهي. منهنجي ته مشڪل آسان ٿي وئي آهي.

لاڏو- خدا ڄاڻي ڇا پئي چئين؟ چڱو هاڻي مون کي پنهنجو لاڏو چئو، ضد ڇڏ.

سلچڻي- اهو منهنجو نه، پر اوهان جو روز روز جو ضد آهي. وات جي ڳالهه جيڪڏهن دل مان نه نڪتي هجي ته اها هوا وانگر هلڪي ٿيندي آهي. جنهن ڳالهه کي سچ جي سچائي نصيب نه ٿي هجي، ان کي ٻڌڻ مان فائدو؟

لاڏو- تون ائين نه مڃيندينءَ. اٽو اچ تو کان اها ڳالهه چورائيندس. ڪٿي آهي منهنجو گيندي جي کل جو چهبڪ.

(ھڪڙي ٻيٽي مان ڪا شئي ڳولڻ جو تاثر)

سون تہ ھن صندوق ۾ رکيو ھو... آخر ڪيڏانھن ويو. شايد ڪنھن چورايو آھي. اھو سچو ڪم ھنن لڪ حرام غلامن جو آھي، سڀجون ٿا تہ جيڪڏھن چابڪ نہ ملندو تہ سندن ڪلُ نہ لھي سگھندي.

(اھي ڊائيلاگ مائيڪ ڏانھن پُٺ ڪري ڳالھائيندا ۽ ھيٺيان ڊائيلاگ مائيڪ ڏانھن منھن ڪري).

پڌاءِ منھنجو ھنر ڪٿي آھي... ھان... ھي ڇا؟

(ٻليءَ جي مياڻو مياڻو جو آواز آيري ٿو) ھيءَ ڪاري ٻلي ڪٿان آئي. ھتي تہ ڀانھي وٺي ھئي. ھي ڪھڙو اسرار آھي. ھن ٻليءَ جون اکيون ڪيئن ڏيئن وانگر ٻرون ٻرن. اڙي ھن جو قد بہ نئڊي ڪتي جيڏو آھي. انھن تو معلوم ٿئي جڻ وڌندي وڃي.

(ٻليءَ جي مياڻو مياڻو جو شور وڌندو وڃي ٿو ۽ آخر انسان جي چيٽي جي ڪِڪِوڙ جو تاثر پيدا ٿئي ٿو).

لاڏو- اڙي... ھيءَ ٻلي آھي يا چيتو! مون کي ڇڏ اَءُ توکي تنگ نہ ڪندس. اڙي ھيءُ ڪارو چيتو تہ مون ڏانھن وڌندو اچي... اَءُ پلنگ تي چڙھي وڃان... بچايو... ڪو... مون کي بچائي... ھيءُ تہ مون کي کائي ڇڏيندو. اڙي ھيءُ تہ پلنگ جي ھيٺان گھڙي آيو آھي. ھائي منھنجو بچڻ ڏکيو آھي. بچايو بچايو...

(لاڏو بيھوش ٿي وڃي ٿو)

(ٻاھران ماڻھن جو گوڙ ٿئي ٿو ۽ ويجھو اچي دروازو کولين ٿا. ڪجھ ماڻھن جو ڪمري ۾ داخل ٿيڻ جو تاثر).

لکي- (ٿورو ڳرو مردانو آواز) ڇا ٿيو آھي؟ ھيءُ رڙيون ڪنھن پئي ڪيون... منھنجا ٻچا... ھن کي ڇا ٿيو آھي ڀانھي.

ساچتي- جي... مون کي سارڻ لاءِ چابڪ پئي ڳولھيائون پوءِ خبر نہ آھي ڪھڙي شئي ڏسي ڊجي ويا ۽ رڙيون ڪرڻ شروع ڪيائون. چيائون پئي تہ ڪارو چيتو مون کي کائي ڇڏيندو. پوءِ پلنگ تي چڙھي ويا ۽ اتي بيھوش ٿي ڪري پيا.

لکي- ۽ تون ھتي فرش تي ويٺي ھئينءَ... تو منھنجي ٻچڙي کي بچائڻ جي ڪوشش بہ نہ ڪئي ڪمذات؟

سلچتي- اَءُ ڪيئن ڪنھن کان بچايان ھا اندر جي خوف کان ڪير تہ ڪنھن کي بچائي سگھي.

لکي- آئي وڃتو ھڻ منھنجي لال کي... ۽ بردا... تون وڃي ڀائي پري اچ.

بردو سچار- مون کي علم رمل جي تہ خبر ناھي، پر اڄڻ سائون کي ضرور سڃاتان ٿو. بس ايتري ڳالھ آھي تہ وڌيڪ روشنيءَ ۾ اک ٿي کلي سگھي.

لکي- ڇگو... تون وڃ ڀانھي... اَءُ ڀائي پنھنجي لال کي وجھو ٿي ھتان.

(وڃڻ ھٿڻ جو تاثر)

لکي- لاڏا پٽ جاڳ... اک کول ٻچا.

لاڏو- (ننڊ جي غنودگيءَ واري انداز ۾) امان! وڃو چو پئي ھئين، مون کي ڪا اھڙي گرمي تہ ڪانہ پئي لڳي.

لکي- پٽ! تون بيھوش ٿي ويو ھئين نہ!

لاڏو- نہ امان، مان تہ ستو پيو ھوس.

لکي- تو ڪو پوائنتو خواب ڏٺو ھو پٽ.

لاڏو- ھا... امان... پر مون کي ياد ڪرنھي. ڀانھي ويٺي ھلي ڇا؟

لکي- ھا، مون ھن کي موڪلي ڇڏيو آھي.

لاڏو- چڱو ڪيئي امان! امان، ھوءَ عورت ذات نہ، پر مون کي تہ ڪا ٻي مخلوق ٿي لڳي!

لڪي- اڃا، تون به ڇرڻو ٿي پيو آهين ڇا. هن ويچاري جو ڇا آهي.

لاڏو- نه امان! توکي خبر ناهي، ڪيئن بردا؟

بردو سچار- ها، هوءَ ڪنهن ٻيءَ دنيا مان آئي آهي، جنهن جي اوهان کي ڪا خبر ڪانهي.

لاڏو- ٻڌءِ امان!

لڪي- ها ٻڌم، هن جي تہ انسانن واري خصلت ئي ناهي. گهگهو جهڙو (ڪيلي ٿي) ٻُڌ، تون ٿورو آرام ڪر. پوءِ ٿوريءَ دير ٻاهر چڪر هڻي اچجانءِ، دل وندري ويندءِ. هل بردا، تون مون کي ميندي پسائي ڏي، آءٌ اڄ ٻانهيءَ کي ڪوبہ ڪم ڪو نہ چوندس. مون کي وهم ٿي پيو آهي.

(هلڪي موسيقي)

لڪي- هلي آ، هاڻي اڪيلا ويهي ڏجهہ ڳالهيون ڪريون.

بردو سچار- اڪيلائي! ڪٿ مٽي گولي.

لڪي- تنهنجو مون سان ڳالهائڻ تي ارواح ڪو نہ ٿو وري؟

بردو سچار- جيڪڏهن ڏيڻ ڪنهن پاسي اڪل هجي تہ اڪيلائي بہ ڪُندن ڪريو ڇڏي ۽ جيڪڏهن حضوري نہ آهي تہ اڪيلائي وڏو ڳنڀير ڏک آهي.

لڪي- اڙي، تون هي ڪهڙيون فيلسوفيون ويٺو ٿوڪين، ڪا ڪم جي ڳالهہ ڪر.

بردو سچار- هن کي بہ اڪيلائي زنجير ٻارائي ڇڏي آهي.

لڪي- اڄ تو ڳالهايو تہ آهي، پر تنهنجي گفتگو منهنجي سمجهہ ۾ نٿي اچي.

بردو سچار- خيال هيٺ مٿي ٿي ويو آهي، سامهون وجود جو پردو اچي ويو آهي.

لڪي- مون ڏانهن نهار تہ سهي، اکيون ڇو بند ڪيون اٿئي.

بردو سچار- توبهہ جو دروازو اڃا بند آهي ۽ آءٌ ان جي چانئٺ وٽ ويٺو آهيان.

لڪي- اڄ پر منهنجي ۾ ويهہ، آءٌ توکي غلام نٿي سمجهان، پر سٺو ٿي سمجهان.

بردو سچار- ڪهڙي پاسي وڃان مُرشد، مون کي رستو نظر نٿو اچي.

لڪي- اڄ، آءٌ پاڻ تنهنجي ويجهو اچي ويٺي آهيان، ظالم نہ ٿيءُ، مون کي تنهنجي ضرورت آهي.

بردو سچار- او تون مُڙين نٿو، وري هن جي ٻنيان اچي پيو آهين. ڏکندڙ هٿن سان پنهنجي چنني پاسي هو ليڪو بہ نٿو ڪيدي سگهي.

(آئي هلي ٿو)

لڪي- نہ وڃ پيارا، مون کي سڄيءَ وانگر ڦٽڪندو ڇڏي نہ وڃ.

بردو سچار- هٽي پري ٿيءُ مون کان، مُلجڻي مون کي مدد لاءِ سڏي رهي آهي.

لڪي- تہ پوءِ ڇا ٿيو، مُلجڻي لاڏي جي زرخريد آهي. هن سندس قيمت ادا ڪئي آهي. هن جو مٿس حق آهي.

بردو سچار- (جلال جي عالم ۾ رعبدار آواز سان) حق جي ڳالهہ نہ ڪر لڪي، توکي جانورن وانگر آدمزاد کي خريد ڪرڻ جو حق ڪنهن ڏنو آهي؟ توکي ڏچين وانگر انسانن کي پيرن هيٺان لتاڙڻ جو حق ڪنهن ڏنو آهي؟ سيني ۾ روشن حق جي چراغ کي ڦوڪن سان وسائڻ جو حق توکي ڪنهن ڏنو آهي؟ حق جو فيصلو روح جي روشنيءَ ۾ ٿيندو آهي لڪي. ظلم جي اونداهين ۾ نہ. اٿي هلي ڏس تہ هتي ڪهڙو اندير پيو ٿئي.

لڪي- توکي خبر نہ آهي، ڇا ٿي ويو آهي،
تنهنجي تہ جونءِ بدلجي ويئي آهي.

(ٻنهي جي قدمن جا آواز ۽ دروازي کلڻ
جو تاثر)

سلڇڻي- (ڊوڙي ويجهي اچڻ جو تاثر) سچار، منهنجا سائين، شڪر ٿيو اوهان اچي ويا آهيو نہ تہ هي ظالم تہ ذري گهٽ منهنجو ساهہ ڪڍي ڇڏي ها.

لاڏو- تہ هاڻي توکي بچائڻ لاءِ ڪهڙو سورمو، آيو آهي، منهنجي پيءُ جو غلام منهنجي آڏو ڪيئن ٿو اچي سگهي، هٽي پري ٿيءُ اڳيان، اڄ مان هن جي جسم تي نيزي جي ڦر سان داغ هڻڻ چاهيان ٿو، هاڻي هيءُ وري ڪڏهن بہ جيڪڏهن ٻليءَ جي روپ ۾ ظاهر ٿي تہ مان هن کي انهيءَ داغ جي وسيلي سڃاڻي وٺندس. هن ڇڱو منهنجو تماشو بنايو آهي، (رعب سان) هٽي پري ٿيءُ منهنجي اڳيان.

بردو سچار- (اهڙي آواز ۾ جڻ تہ شينهن انسانن وانگر ڳالهائي رهيو هجي) پري ٿيءُ پري ٿيءُ.

لاڏو- اڙي منهنجي ماءُ، بردو تہ شينهن تي سوار آهي، اسان تو شينهن جو آواز ٻڌو آهي.

لڪي- ماءُ صدقي، تون وري ڪنهن شئي کان ڊنو آهين؟ بردو تہ فرش تي بيٺو آهي، هتي شينهن ڪٿي.

لاڏو- اماں، مون کي ڪوڙا دلاسا نہ ڏي، شينهن در تي بيٺو آهي ۽ مون کي پنهنجي خوني اکين سان ڏسي رهيو آهي، هُو چپن تي زبان پيو ڦيري، هُو مون کي کائي ڇڏيندو اماں، مون کي بچاءِ!

لڪي- سچار، تون هليو وڃ، لاڏو وري ڊنو آهي.

لاڏو- هُو شينهن کي مون ڏانهن هڪليو پيو اچي، (ڊپ ۾) مون کي بچاءِ اماں، مون کي بچائي.

بردو سچار- (تمام نرميءَ سان) هل نہ هلون ساڃهي.

(ٻنهي جي قدمن جا آواز)

لڪي- پُٽ، تنهنجي طبعيت ٺيڪ نہ آهي، هتہ تي ليٽي آرام ڪر.

لاڏو- اماں هنن ٻنهي کي آزاد ڪري ڇڏيو مون کي هنن کان ڏاڍو ڊپ ٿو ٿئي.

لڪي- پٽ، آدمزاد آهن، ڊپ وري ڇاجو.

لاڏو- نہ اماں، هي آدمزاد نہ آهن، هي ڪا ٻي مخلوق آهي.

لڪي- ڇڱو، مان تنهنجي پيءُ سان ڳالهہ ڪنديس، تون هاڻي آرام ڪر، آءٌ ٿوريءَ دير کان پوءِ اچي توکي ڏسي وينديس، تون سمهڻ جي ڪوشش ڪر.

لاڏو- نہ اماں! تون اتي ئي ترس، آءٌ سمهي رهان تہ پوءِ هلي وڃجانءِ.

لڪي- ڇڱو، جيڪا تنهنجي مرضي پٽ، (پنهنجي منهن ٿوري وقفي کان پوءِ) خبر نہ آهي منهنجي ٻچڙي کي ڇا ٿي ويو آهي، ڳالهہ ڳالهہ تي ڏچهو وڃي!

(گهوڙن جي ٽاپ ٽاپ جو گوڙ ٿئي ٿو
۽ پوءِ در جي ٺڪ ٺڪ)

لڪي- ڏسان تہ هي گوڙ ڇاجو آهي، ايترا هينئر تہ منهنجو ٻچڙو آرامي ٿيو آهي، (ڪجهہ ماڻهن جي ويجهو اچڻ جو آواز) اڙي سُنيئرا هي تہ ڪي ماڻهو آهن، پيئون ٻڌل ۽ هٿن ۾ ڀالا اٿن.

سردار- هل مائي! اڳيان هل.

هڪ آواز- هن سٽل کي بہ وٺيو هلون.

لکي- خدا جو واسطو اٿوَ، هن کي بيزار نه ڪريو، هيءُ ته اڳيئي بيمار آهي.

سردار- ڪيس ڪٿي اڳ ۾ پهچايو.

لکي- برباد ٿيو مٺا، هيءُ ڪهڙو ظلم پيا ڪريو!

سردار- سڌي ٿي هل، نه ته هيءُ ڪنل جو چابڪ ڏسين ٿي.

لکي- اڙي، هي ته منهنجي پٽ جو گينڊي جي کنل وارو چابڪ!

سردار- اهو سيٺي ماريندڙن وٽ هوندو آهي مائي، هي تنهنجي پٽ جو چابڪ تنهنجي ئي پٽ جي کل ۾ لاهي سگهي ٿو.

لکي- منهنجي پٽ آخر توهان جو ڇا ڪيو آهي ظالمو؟

سردار- بس هاڻي گهڻي ٽر ٽر نه ڪر، هل اڳيان، هل.

(ڇڪ ڇڪان جي آوازن سان گڏ سيٺي ماڻهن جي روانگيءَ جو تاثر)

سردار- اڇي، سائين هاڻي سڄو خاندان اوهان جي قدمن ۾ آهي.

لکي- هيءُ، ڇا توهان جو مالڪ آهي؟

بردو سچار- اسان وٽ مالڪ ۽ غلام نه ٿيندا آهن مائي، هي منهنجي پيءُ جا دوست آهن، جڏهن سوداگر مون کي هتي ڪٺي آيو هو تڏهن منهنجي پيءُ کيس عرض ڪيو هو ته مون کي ڳولي اچن، هنن کي سوداگر جي ديري مان منهنجي هتي اچڻ جي خبر پيئي ۽ هي مون کي وٺڻ آيا آهن.

سرس سونارو- خوشيءَ سان وٺي وڃن بابلا، پر منهنجي رقم.

سردار- فڪر نه ڪر پوڙها، اها رقم اسان تنهنجي زال ۽ تنهنجي پٽ کي وڪڻي تنهنجي جهوليءَ ۾ وجهنداسين.

بردو سچار- ڪيس اهو امرو نه ڏيو، هي ته پنهنجي سموري خاندان سوڌو وڪامڻ لاءِ تيار ٿي ويندو، هن کي ته هر حال ۾ دولت کپي، جيڪڏهن سون ملي ته بهتر نه ته انسانن جو وڪرو اسان جو واپار نه آهي.

سردار- تو بلڪل سچ چيو آهي سچار، انهيءَ ڪري ته هن موذي برده فروش کي ماري ڇڏيوسين ته جيئن هن غليظ ڪاروبار جي پاڙئي پٽي ڇڏجي.

بردو سچار- ڇا سوداگر کي ماري ڇڏيو آهي توهان، غضب ڪري ڇڏيو، ظلم کي ظلم سان ختم نه ڪيو آهي، توبهه جو دروازو اڳيئي بند آهي ۽ مان ان جي اڳيان بيٺو آهيان.

سردار- اهو گناهه اوهان جي سر تي ڪونهي، دل هاڪي نه ڪريو.

بردو سچار- بس مونکي سڌو بابا سائينءَ وٽ وٺي هلو، پاڻهي پائيهي انصاف ڪندو.

سردار- ٺيڪ آهي، پر هنن موذين کي ڇا ڪجي، دل چوي ٿي ته هنن کي چوڪنيو پڌي غلامن جي بازار ۾ اڇلائي اچجي پر تون نٿو مڃين، وري هن خفتي پوڙهي، هن بد دماغ عورت ۽ هن چٽل ڇوري جو خريدار ڪٿي ملندو، هرو ڀرو ماڻهن سان جهيڙي هٿبي.

بردو سچار- اسان هنن کي به وٺي ٿا هلون، اتي هلي هي به انسان ٿي پوندا.

سردار- جيڪا اوهان جي مرضي، جهليو هن کي.

سرس سونارو- هڪڙي منهنجي آخري خواهش آهي بابلا، ٿورو باهه تي رکيل ٿانوَ کي ته هڪ

نظر ڏسي اچ. اچ تہ مصالو بہ ٺيڪ ٺيڪ ۽ صحيح ملايو هوم ۽ تاءُ بہ پورا ٿي ويا هوندا.

بردو سچار- آءٌ ڏسي ٿو اچان.

سردار- دوستو، سڀني چبوتري تي هڪڙي ڏولي ڏٺي هئيسين سا تہ وڃي کڻي اچو.

آواز- جيڪو حڪم، کڻي ٿا اچون.

بردو سچار- (پري کان ايندي) آءٌ ڏسي آيو آهيان: عرق جي ڪاٺان سنهڙو پيلي رنگ جو تہ جميل هو.

سرس سونارو- (بي قابو ٿيندي) ٺهي ويو، اچ ملي ويو. اوهان کي واسطو آهيا پيلي، سون کي چڏي ڏيو، آءٌ اوهان سڀني کي پوريون پوري سون ڏيندس.

بردو سچار- اسان جو بار ا- وڏاءُ ۽ ٻاڻ بہ تڪليف ۾ نہ پئو، بس هلو. توبھ جو دروازو اڃا هينئر کليو آهي.

سرس سونارو- هاءِ، جيڪڏهن اچوڪو ڏينهن سون کي ملي ها، تہ سون ڪيميا جي آخري حد کي ڇهي ورتو هوا

سردار- اٿي اکيان ٿي پوڙها، ڪيستائين ديگڙي ۾ پنهنجن نهڪندڙ هڏن جو ماتم ڪندين؟ چڱو، سائيو ڀيي سلچڻيءَ کي پالڪيءَ تي ويهاريو. بسم‌الله، ڪن پوڙها تون اکيان ۽ چورا تون پنيان هل، پوڙهي تون بہ وک کڻ. (هلڻ جو تاثر).

سردار- گهوڙو تيار ڪريان تولاءِ سچار؟

بردو سچار- نہ گهوڙو نہ. (عاجزيءَ سان) آءٌ تہ ڪهڪهو آهيان، ڪنڌ جهڪائي پنيان پنيان هلڻ ۾ عار نٿو سمجهان.

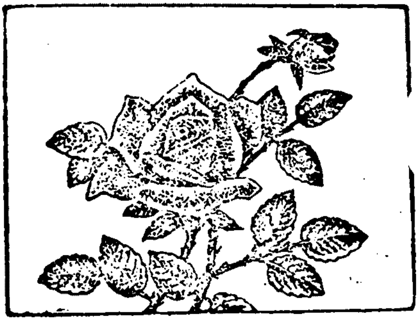

۳

مقالا

'ادب' جي نظريي کي جامع نموني ۾ سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته انسان جي ٻوليءَ بابت ڪن عام حقيقتن جو اپياس ڪجي. سڀ کان اول اهو ياد رکڻ گهرجي ته انساني ٻولي ڀ هڪ سماجي پيداوار آهي. علم لسان جي ماهرن ۾، انساني ٻوليءَ جي وجود ۾ اچڻ ۽ ان جي ارتقا جي سببن متعلق فلسفيانه دليلن ۽ تجربن بابت ڪئي ڪيترا ئي اختلاف هجن، پر انهن مان سڀ کان اهم سبب، جنهن تي سمورا ماهر يڪراءِ ۽ متفق آهن، هي آهي ته 'جڏهن انسان ۾ پنهنجن ذات-ڀاين، يعني انسانن کي اطلاع ڏيڻ يا خبر پهچائڻ، يا خبر وٺڻ جي خواهش پيدا ٿي، تڏهن ئي خبر پهچائڻ جو اهو ذريعو يعني انساني ٻولي وجود ۾ آئي.'

ٻولي محض ڪن شين جي خاصيتن بيان ڪرڻ يا سندن باهمي لاڳاپن ظاهر ڪرڻ جو ذريعو نه آهي: ٻولي هڪ اهڙو اوزار آهي، جنهن کي زندگيءَ خاص انهيءَ مقصد سان وجود ۾ آندو آهي، ته ان جي مدد سان انسان اهڙن ٻين شخصن جو پاڻ ڏي ڌيان ڇڪائي، جيڪي 'ڪل انساني ماحول' جي ڪن تفصيلي مقصدن ۽ مخصوص عملي نتيجن حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ باهمي ۽ مشترڪ ڪوشش ۾ مصروف آهن.' —اي. ڪي. بروهي

سيد حسام الدين راشدي

اصفهان نصف جهان ۽ سدم سنڌ سونهاري

اين خط جا دهاکہ بصحرا نوشته اند
ياران رفته با قلمِ پا نوشته اند

ايران ۽ سنڌ جو تعلق ايامن کان هڪٻئي سان رهيو آهي، تاريخ جي ڪتابن ۾ جڏهن "ولايت" جو لفظ اچي ٿو ته ان مان مراد ايران ئي آهي. انهيءَ ولايت ۽ پنهنجي ديسين جي باهمي سٻنڌ جون قديم ترين نشانيون ۽ آهڃاڻ "موهن جي دڙي" کان وٺي "تخت جمشيد" جي پٿرن تائين محفوظ ۽ موجود آهن. اهڙيءَ ريت سنڌ جي تاريخي شهرن ۾ پڻ ايران جي آبادن جا نشان ۽ پتا اڄ تائين انهيءَ تعلق جو اظهار ڪندا رهن ٿا. ويجهي تاريخ ۾ ٺٽي ۾ شيرازين جو محلو، سبزوارين جو محلو، مشهدين جو پاڙو، مغلواڙو، انهيءَ آمدورفت جي سلسلي جون نشانيون آهن.

عالم هجي، اديب هجي، شاعر هجي يا مولوي ۽ مدرس، جڏهن به ڪو صاحب، ايران مان نڪتو تنهن پهريون اچي سنڌ جو سلام ڪيو. ڪن هتي رهڻ ۾ سعادت سمجهي، ته ڪو هندستان هليو ويو. جن جا هت پساهه پورا ٿيا انهن مان ڪيترن جون قبرون سنڌ جي پراڻن ۽ مکيه شهرن ۾ موجود آهن، مڪليءَ جي تاريخي قبرستان ۾ ايران جي تقريباً هر معروف شهر جا مکين مدفون آهن، جن جي ڪتبن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي تبريزي هو، هي مرحوم شيراز مان آيو، هي لاهيجاني هو ته هي ڪاشاني يا سبزواري غريب الوطن هو.

اڳئين زماني ۾ اصفهان ۽ شيراز ايران جا به مکيه علمي، تمدني ۽ سياسي مرڪز هئا. انهن ٻنهي شهرن جا ڪيترائي اديب، عالم ۽ شاعر هتي آيا، جن سنڌ کي پنهنجو وطن بنايو.

هڪ لڳا ايران جي گاديءَ جو هنڌ اصفهان ٿيو ۽ تڏهن کان "نصف جهان" سڏجڻ لڳو. انهيءَ سمي ۾ سنڌ سان اصفهان جو سنڌ وسنئون سياسي ۽ علمي تعلق وڌيو. ڪيترا شاعر ۽ اديب سنڌ اندر پهتا، جن مان ڪن شاعرن جا نالا پاڻ کي ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جهڙوڪ: جودت اصفهاني، امتيازخان خالص اصفهاني، صالح اصفهاني، امتياز اصفهاني، صدر اصفهاني، شڪيبي اصفهاني، عاشق صفاهاني، مشرب صفاهاني، مير معز صفاهاني، مقبل اصفهاني، مهدي اصفهاني، وحشت اصفهاني،

هوشيار ۽ آصف صفاهاني(١). اهي ٻه اصفهان جا آهي شاعر آهن، جن پنهنجو ديس ڇڏي اچي سنڌ جو پرديس وسايو ۽ سنڌ نالا ڪتابن جي ذريعي پاڻ تائين پهتا. جيڪي غريب الوطن هن سرزمين ۾ بي نام و نشان رهيا ۽ مئا، اهي ڪيترا ۽ ڪهڙا ڪهڙا هئا، سا خبر خاوند کي آهي!

*　　*　　*

اسان جي سياسي تاريخ جا پنو ڪي واقعا اصفهان جي دامن سان ٻڌل آهن. آءٌ ڪيترا ڀيرا اصفهان ويو آهيان، ليڪن انهن ماڳن ڏسڻ جو موقعو ملي ڪونه سگهيو آهي.

هن دفعي جڏهن ١٧ مارچ (١٩٧٤ع) صبح جو آءٌ اصفهان جي هوائي اڏي تي لٿس، تڏهن مون ياڪر پاڻ شرط پنهنجي عزيز دوست ڊاڪٽر لطف الله هنرفر کي (تصوير ١) - جنهن جي سموري حياتي اصفهان جي آثارن کي ڏسڻ ۽ انهن جي تاريخ لکڻ ۾ صرف ٿي آهي ۽ سندس ڪتاب "گنجينهٔ آثار تاريخي اصفهان"(٢) ڪلاسيڪ حيثيت رکي ٿو - چيو ته هن ڀيري آءٌ اصفهان ۾ فقط چند خاص جاين کي ڏسڻ آيو آهيان، جن سان ٻن جو تعلق سڌو سنئون سنڌ جي تاريخ سان آهي:

(١) جي — ۽

(٢) مسجد علي.

*　　*　　*

ڊاڪٽر هنرفر اصفهان يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ ۽ فنون لطيفه جو استاد ۽ انهيءَ شعبي جو رئيس آهي. اصفهان جي "ڪوچهٔ شهزادگان" ۾ رهي ٿو ۽ سچ پڇو ته پاڻ به شهزادو ماڻس آهي. جهڙو آهي صورت جو سهڻو اهڙو ئي وري آهي سيرت جو صاحب. اصفهان جي خوبصورتيءَ، عمارتن مٿان ڪاشيءَ جي گلڪاريءَ، چهار باغن جي سرو نازن ۽ سهي سرون جي بيهڪ ۽ بهاريءَ، باغن ۽ بستانن جي رنگ برنگي نظارن، گلاب ۽ گلن جي رنگين طوفانن سندس طبيعت ۾ نزاڪت، فڪر ۾ سونهن ۽ سوچ ۾ سوڀيا پيدا ڪري ڇڏي آهي. نزاڪت ۽ نفاست سندس ٻه خاص علامتون آهن. اصفهان جي تاريخ برزبان ۽ اصفهان جي هڪ هڪ سر ۽ هرهڪ پٿر سان عشق اٿس. اصفهان جي ڳالهه ڪبي ته ٽڙي پوندو.

هنرفر هميشه مون تي مهربان رهيو آهي. اسان جي پاڻ ۾ دوستي آهي. جڏهن مون کيس پنهنجو مطلب بيان ڪيو، تڏهن عالمن جي قطار ڇڏي — جيڪي يورپ جي الڳ ملڪن جي نمائندگي ڪري رهيا هئا — فوراً مون سان اچي پيڙو ٿيو.

---

(١) ڏسو مقالات الشعراء جا صفحا ١٦٢-١٨٨-١٩٣-١٩٣١-٣٤١-٣٣١-٣٦٢-٣٩٠-٧٦٠-٧٦٤-٧٦٦-٧٨٤-٨٢٦-٨٥٠ (٢) تهران ڇاپو ١٣٤٤، ٻيو ڇاپو ١٣٥٠.

جي:

تاريخ معصوميءَ جي مصنف، بکر ۽ سکر جي خونخوار، ظالم ۽ جابر حاڪم ۽ حڪمران، سلطان محمود بکريءَ جي گهراڻي جو مذڪور ۽ سندس ظالمانه طبيعت جو بيان ڪندي ابن ڏاڏن جي اصلوڪي وطن بابت لکيو آهي:

”و محل سکونت اجداد او موضع ”خراسان“ بوده، و اصل ايشان از ”ملوڪ چين“ من اعمال دارالسلطنت اصفهان بود“(۱).

انهيءَ عبارت ۾ خراسان، ملوڪ چين ۽ اصفهان جو نالو ۽ جغرافيائي فاصلن ۽ تضاد جو مسئلو مدت کان منجهائيندڙ هو. ليڪن مضمون ۾ گهرو وڃي انهيءَ عبارت کي اڄ سوڌو ڪنهن ڪونه پروڙيو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ تضاد ڏانهن يا ته ڪنهن جو ڌيان نه ويو يا مرڳوئي انهن اڄاترو — جيئن پنهنجي عادت اٿون — اک ترڪائيندا اڳتي هليا ويا آهن، اها خبر ڪنهن کان لڌي ته:

ڪاڏي منهه مريم جو، ڪٿي تندو الهيارا

ڪٿي خراسان، ڪاڏي اصفهان ۽ ڪٿي رهيا ملوڪ چين؟ — جڏهن وري تاريخ معصوميءَ جو سنڌي ترجمو ٿيو تنهن وقت به چڙو مک مٿان مک ماري وئي، بلڪ هڪ وک وڌائي مرڳو غلط عبارت جو ترجمو به غلط ڪيو ويو:

”سندس وڏا خراسان ۾ رهندڙ هئا ۽ سندس بنياد چين جي بادشاهن سان ملي ٿو، جو اصفهان جي شهنشاهت جو هڪ پرڳڻو هو“(۲).

گويا اصفهان جي شهنشاهت ايران جي بادشاهت کان الڳ شئي هئي، ۽ چين جو ملڪ انهيءَ ولايت جو هڪ پرڳڻو هو، ۽ خراسان ڳوٺ هو جتان جا رهاڪو سلطان محمود جا ابا ڏاڏا هئا.

* * *

ٻه سال اڳ ايران جي عالمي ڪانفرنس ۾ پڙهڻ لاءِ مون ”سلطان محمود ۽ شاهه طهماسپ جي باهمي تعلقات“ تي هڪ مقالو لکيو. مقالو لکندي جڏهن انهيءَ عبارت تي پهتس ان وقت ڪن ڪڙا ٿيا. خراسان؟ اصفهان جي بادشاهت؟ چين جا مُلوڪ؟ ٻئي ڏينهن مٿي ۾ ڀڻڀڻاٽ رهي، نيٺ ڪتابن جا ورق ورائيندي هن نتيجي تي پهتس ته مير معصوم عبارت غلط ڪانه لکي هوندي، ڇاڪاڻ ته پاڻ ڪي ٻه ٽي ڏينهن اصفهان ۾ رهي چڪو هو، انهيءَ عبارت ۾ ضرور ڪاتبن پنهنجي ڪرامت ڏيکاري هوندي، جنهن عبارت کي هن شعر جي مصداق بنائي ڇڏيو آهي:

(۱) تاريخ معصومي ۲۱۸ (۲) سنڌي ترجمو ۲۵۸

چہ خوش گفتہ است سعدي در زليخا،
الايا ايهاالساقي ادرڪاساً و ناولها.

ڪتاب جاميءَ جو، شعر حافظ جو، چيو شيخ سعديءَ.

*　　*　　*

ڪتابن اڳلائيندي معلوم ٿيو تہ اصل عبارت هن ريت هجڻ گهرجي ۽ مير معصوم ۾ ائين ئي لکي هوندي:

"محل سکونت اجداد او موضع خوراسکان و اصل ايشان از بلوڪ جي من اعمال دارالسلطنت اصفهان بوده".

سندس مائٽن جي رهڻ جو ماڳ خوراسکان هو، جيڪو جئي جي تحصيل جو ڳوٺ آهي ۽ جي اصفهان جو تعلقو آهي.

ڪتابن ۾ جي(١) بہ ملي، ان جو ڳوٺ خوراسکان بہ موجود هو، ۽ هو بہ واقعي اصفهان جي حدن اندر.

انهيءَ عقدي حل ٿيڻ بعد مون کي جي ۽ خوراسکان ڏسڻ جي خواهش پيدا ٿي. ڪانفرنس ختم ٿيڻ بعد اصفهان تہ ويس، ليڪن "جي" ڏسڻ جو اوتار دل تان لهي ويو. اصفهان هڪ اهڙو ماڳ آهي، جتي پهچڻ بعد حيرانيءَ ۾ ماڻهو سڀ ڪجهہ ڀلايو ڇڏي. ڪڏهن ڪڏهن انساني عقل ايترو خطا ٿيو وڃي، جو پنهنجو پاڻ بہ وسري وڃي ٿو.

هن پيري هتان ڪراچيءَ مان ئي رومال کي ڳنڍ ڏئي نڪتو هئس، سو سترهين مارچ جو پهريون ڪم اهو ڪيم جو شام ٿيڻ کان اڳ ئي اها تاريخي تشنگي پوري ڪري ورتم.

اصفهان جي پاهران، ليڪن لڳولڳ، ڪنهن زماني ۾ جيڪي وڏا شهر جي حيثيت رکندا هئا، انهن مان هڪ "جي" آهي. درحقيقت انهيءَ ڳوٺ کي اسان جي

---

(١) گنجينه آثار تاريخي اصفهان ص ١٦-١٧ تا ٢٧

اصفهان تي هي ڪتاب پڙهڻ گهرجن:

١) لصف جهان في تعريف الاصفهان — محمد مهدي اصفهاني.
٢) محاسن اصفهان — مافروخي.
٣) تاريخ اصفهان — ابونعيم اصفهاني.
٤) الاصفهان — مير سيد علي.
٥) جغرافيائي اصفهان — مرزا حسين خان.
٦) سلجوقي ۽ صفوي پادشاهن جون تاريخون.

اصطلاح ۾ تعلق رکندڙ چئي سگهجي ٿو، جنهن سان ڪيترائي واهڻ ۽ وستيون متعلق هئا، جن مان هڪ خوراسڪان هو جتان جي پيداوار زياده تر ڪپهه هئي ۽ ملڪان ملڪ مشهور ۽ معروف هئي ۽ هاڻي به آهي. خود جئي جي ڦٽل ڪوٽ جي زمين پڻ نهايت شاداب ۽ سرسبز آهي. مختلف قسمن جو فصل سائو جهڙو ڇهڇ بيٺو هو. خوراسڪان پرپرو هو اوستائين ته پهچي ڪونه سگهيس باقي "جي" جي ڪولڙي ۽ انهن جي ڦٽل آثارن کي ڏاڍو ڳهمي ڦري ڏٺم.

* * *

هخامنشي دؤر ۾ ان جو نالو "گي" يا "گابه" هو. جڏهن "جي" ڦٽي ۽ پرسان پيو شهر آباد ٿيو، تڏهن رفته رفته ان جو نالو اصفهان ٿيو. صفوي سلطانن جڏهن "ميران شاه"، ۽ ان جا محل ۽ ماڙيون ٺهرايون ۽ گاديءَ جو هنڌ ڪيو ان وقت مٿس "نصف جهان" جو لقب پيو ويو. درحقيقت 'جي' اصفهان جو پهريون نالو چئي سگهجي ٿو. عربن جڏهن ان تي قبضو ڪيو، تڏهن (گاف) ڦري (جيم) جي جاءِ ورتي ۽ 'گي' جي بجاءِ 'جي' ٿي ويو. جي قديم پهلوي اکر آهي، جنهن جي معنيٰ آهي فتح، نصرت ۽ زندگي. اهو ساڳيو لفظ هنديءَ ۾ جيءَ آهي، بنگاليءَ ۾ جئه ۽ سنڌيءَ ۾ جئي جيو وڃي ٿو. معنيٰ توڙي مفهوم ۾ بڻ بنياد به هڪ ئي اٿس.

* * *

وڌيڪ ۽ تاريخي معلومات جنهن کي حاصل ڪرڻي هجي سو ته اصفهان جون تاريخون ۽ عربيءَ جو معجم البلدان يا انهيءَ قسم جا ٻيا جغرافيائي ڪتاب پڙهي. آءٌ هتي فقط اهو لکي رهيو آهيان جيڪي پاڻ اکين سان ڏٺو اٿم.

جي "زائنده رود" درياهه جي ٻنهي پرن تي آباد آهي. انهيءَ درياهه جي پرانيءَ شاخ (تصوير ٥) تي تاريخي ۽ قديم پُل آهي، جنهن تان هرڪو فاتح لنگهي اصفهان تائين پهتو آهي. آخري دؤر ۾ افغانن انهيءَ پُل کي پار ڪري اصفهان مٿان قبضو ڪيو ۽ پوءِ نادر افشار اهائي پُل اڪري افغانن کي ماري باقي بچيلن کي انهيءَ پل تان ٽپائي ڀڄائي ڪڍيو. "زائنده رود" تي الهوردي خان جي پل (تصوير ٢-٣) ۽ خواجوءَ جي پل پوءِ ٺهيون. اصفهان جو جڳ مشهور "چهار باغ" مسجد مادر شاه ان ڦيندو پيئي پليون ٽپندو "جي" تي اچي ڪٽي ٿو. "باغ هزار جريب"(٢) جي ايراضي به "جي" ڏانهن وڌندي ٽپڻي پوي ٿي. "جي" جي انهيءَ پُل کي هن وقت "پل شهرستان" سڏيو وڃي ٿو. قديم دؤر ۾ انهيءَ کي "جسر حسين" ۽ "پل جي" (تصوير٤) سڏيو ويندو هو.

جڏهن آءٌ گهمي ڦري پل تي پهتس، ان وقت "زائنده رود" ۾ سج پڌي رهيو هو ۽ اولهه سڄو ڳاڙهو رتائون لڳو پيو هو. انهيءَ پل مٿان ٽپي جن ظالمن پنهنجي ديدي

(١) گنجينهٔ آثار ص ٣٩٢ تا ٣٥٤ (٢) باغ هزار جريب جي ايراضيءَ تي هاڻي يونيورسٽي ٺهي آهي.

۾ بالادستيءَ لاءِ انسانن جو قتلام ڪيو آهي، انهن سڀني بيگناهه شهيدن جي ياد گويا تازي ٿي رهي آهي.

ڳوٺ ۾ نيون جايون معمولي قسم جون موجود آهن (تصوير ٦). ماڻهو گهڻو ڪري زراعت ۽ ٻني ٻورهئي تي گذارو ڪن ٿا.

*　　*　　*

"جي" جي چوگرد قديم زماني ۾ شهرپناهه لاءِ مٽيءَ جو قلعو موجود هو، جيڪو هاڻي تباهه ٿي چڪو آهي. هڪ جاءِ تي ديوار جا ڪي نشان موجود آهن، جنهن مان قلعي جي ٻيهڪ ۽ عظمت جي چڱيءَ پر پروڙ پوي ٿي.

ڪٿي ڪٿي رهڻ جي قديم جاين جا آثار بہ آهن، جن جون ديوارون ڊٺيون ۽ اندران ٻاهران پٿر ۾ سڌ جي پرائين جاين جهڙيون ميريون ۽ جارا (تصوير ١١ تا ٢١) موجود آهن.

مسجدون تہ پراڻي شهر ۾ ـ جيڪو ايترو اهم ۽ تاريخي آهي ـ گهڻيون ئي هونديون، ليڪن اڄ ڪابہ سلامت ڪانہ آهي. ايستائين جو جامع مسجد جيڪا اڌ ميل ۾ پکڙيل ڪٿي چنجي تہ وڏاءُ نہ ڏيندو، اها اهڙيءَ ريت ڊهي وئي آهي، جو جيڪڏهن ڪوئي ڪري ان جون حدون نروار نہ ڪن ها تہ هوند نالو نشان ڪو نہ لڀي ها. هن وقت فقط زمين آهي ۽ منجهس بنيادن جا ڪٿي ڪٿي نشان.

مسجد جي سرزمين جي سڄاڻپ هن ڪري ٿئي ٿي جو انهيءَ جي لڳولڳ عباسي خليفي الراشد باالله (٥٢٩-٥٣٠هه) جو مقبرو موجود رهجي ويو آهي، جنهن ڪي ماڻهو، شهزادي ابراهيم ۽ حسين بن زيد بن حضرت علي (رض) جو آرامگاهه سمجهي عقيدت سبب برباد ٿيڻ کان بچائيندا رهيا آهن (تصوير ٧ تا ١٠).

حقيقت ۾ اهو مقبرو المسترشد باالله جي پٽ الراشد باالله جو آهي. پٽس ١٨ ذي القعد ٥٢٩ هجريءَ جو هڪ باطنيءَ جي ڇُري سان فوت ٿيو. الراشد باالله ساڍن مهينن ۾ بغداد جي خلافت تي ويٺو پر نون مهينن کان مٿي اهو بہ هلي نہ سگهيو. سلطان مسعود (٥٢٩-٥٤٧هه) بن محمود سلجوقي بغداد مٿان ڪاهي آيو. خليفي اتان ڀڄ ڪائي اچي "جي" ۾ پناهه ورتي. ۽ سال آوارگيءَ ۾ گذاري، دائود بن سلطان محمود سلجوقيءَ (٥٢٥-٥٢٦هه) وٽ آذربائيجان ويو، ڪانئس لشڪر جي مدد وٺي اصفهان جي محاصري لاءِ اچي دوبارو "جي" ۾ لٿو. محاصري جي حالت ۾ باطني فدائين اڱاري ڏينهن ڇويهين رمضان ٥٣٢هه جو ٽيهري وقت اوچتو حملو ڪري کيس ماري وڌو.

خليفي جي لاش کي جامع مسجد جي هڪ گوشي ۾ دفن ڪيو ويو(١). بروقت تہ خلافت سان عقيدت سبب ماڻهو انهيءَ مقبري جو احترام ڪندا رهيا، پر بعد ۾

---

(١) ڏسو تاريخ دولت آل سلجوقي عماد ڪاتب و گنجينۂ آثار ص ٢٠٧.

جڏهن صفوي سلطانن جي پادشاهت قائم ٿي تہ ٻين ڪيترن مقبرن وانگر هن مقبري کي بہ هڪ امامزادي جو نالو ڏيئي مذهبي مرتبو ڏنو ويو.

مقبري جو اوسو پاسو ايامن کان ڊهي ويو آهي، ليڪن مقبري جي خاص عمارت کي وقت بوقت مرمت ڪري اڄ تائين قائم رکيو ويو آهي.

سال ١٣١٦هہ ۾ مقبري جي مرمت افتخار الدوله نالي هڪ قاچاري خاتون پنهنجي سر ڪرائي ۽ ان تي ڪاشيءَ جو ڪم ڪرايو. ڪاشيءَ تي تاريخي ڪتبو ۽ آيات قرآني لکيل آهن (١). اصل گنبد سلجوقي دور جو ۽ اندران سادو پنهنجي اصلوڪيءَ صورت ۾ قائم آهي.

*　　*　　*

سج لهي چڪو هو، ٻي ڪا شي ڏسڻ جهڙي ڪانہ هئي، اسان جو قافلو اها آخري جاءِ هئي جا ڏسي سڙڪ تي بيٺل موٽر ڏانهن واپس ٿيو. آءٌ ڪٿ جي سائيءَ پوک جو پنو ورتيون هيٺ ڪنڌ ڪيون اڪتي هلندو رهيس ۽ سوچيندو رهيس تہ هيءَ ٿي اهو ماڳ آهي جتان تيمور، محمود بکريءَ جي ڏاڏن کي تڙي ڪڍيو، جن هرات ۾ اچي لڏا لاٿا ۽ جائز ناجائز ملڪيت ۽ مال هٿ ڪري وڃي مانيءَ رسيا.

ارغونن کي جڏهن تيمور جي پوٽي بابر ڪابل ۽ قنڌار مان تڙي ڪڍيو، تڏهن فاضل ڪوڪلتاش ۽ پٽس سلطان محمود، انهيءَ رولو ٽولي سان گڏجي آيا ۽ اسان جي خانہ جنگيءَ جو موقعو وٺي (٢) سنڌ مٿان قابض ٿي ويا ۽ هي انهيءَ خونيءَ ظالم ۽ خونخوار جو اصلوڪو وطن آهي جنهن لاءِ مير معصوم لکي ٿو تہ:

”در خونريزي ملاحظہ نداشت و بہ اندڪ توهم و بدگماني خان و مان مردم برمي انداخت“ (٣).

بکر جي قلعي ۾ ”خوني برج“ اڄا تائين سندس ظلمن جا داستان اسان کي ياد ڏياري، اسان جي ضمير ۽ حميت کي ڌانڌولي رهيو آهي.

تاريخ نويس بہ عجيب ماڻهو ٿين ٿا. جڏهن پنهنجيءَ تي اچن ٿا تہ اڇي کي ڪارو ۽ ڪاري کي اڇو ڪيو وجهن. مير معصوم ابتدا ۾ وٽس ملازم هئو، جڏهن سلطان محمود بکري جلندر جي مرض ۾ مبتلا ٿي مئو تڏهن مير تاريخ ڪڍي!

”در بهشت آسود“ – ٩٨٢هہ

---

(١) گنجينهٔ آثار ص ٢٠٩.

(٢) فيروز ۽ صدرالدين سمن جي تخت نشينيءَ واري ڪشمڪش.

(٣) معصومي، ص ٢٢٦.

گويا اهڙن ماڻهن جي جاءِ بهشت ۾ ئي هوندي! مير صاحب مرحوم، بهشت ۽ ڏيجيءَ جي ڪوٽ ۾ ـــ ارمان آهي جو ٿوري عرصي جي ملازمت خاطر ـــ فرق ڪري ڪونہ سگهيو!

مسجد علي :

هن ڪان مٿي سلطان محمود بکريءَ جي سلسلي ۾ مير معصوم بکريءَ جو ذڪر اچي چڪو آهي. مير مرحوم سنڌ جي هڪ عجيب و غريب ۽ جامع الصفات شخصيت هو. هڪ ئي وقت امير هو، شاعر هو، مصنف هو، مورخ هو، سياح هو، سفير ۽ سياست مدار هو. سنڌ مٿان سندس وڏا احسان آهن. هڪ تہ ظاهري اولاد اهڙي صالح ڇڏيائين، جن دليون جانيون سنڌ کي پنهنجو ماءُ ۽ مڪان سمجهي ڪا دوئي دل ۾ ڪانہ رکي ۽ پهرين ڏينهن کان ئي تانيءَ پيٽي پٽ سنڌي ٿي وياءِ پيو هن علمي اولاد ڇڏي، جن مان ”تاريخ سنڌ“ اسان جي تاريخ لاءِ هڪ صحيفي جي صورت رکي ٿي. سندس اهو عظيم علمي ڪارنامو رهنديءَ سنڌ تائين اسان کي سنڌ جي هڪ نهايت ئي خوفناڪ، پيانڪ ۽ پرائتي باب جون يادگيريون ڏياربندو رهندو.

جيڪڏهن مير معصوم پنهنجين اکين ڏٺيون ۽ اهي ڪَنن ٻڌيون ڪهاڻيون ۽ روايتون نہ لکي وڃي ها تہ هوند ـــ سنڌ مٿان پوري هڪ صدي، ڏارين جيڪي ڏاڍا هنيا، جيڪي ظلم زبردستيون ۽ مٿن مستيون ڪيون، انهن جو اهو سمورو ڪارو باب علمي دنيا جي چاڻ کان رهجي وڃي ها.

* * *

مير معصوم سڄي ڄمار هلندو چلندو رهيو. اميريءَ جي عهدي سبب ڪڏهن ڪٿي ڪڏهن ڪٿي ويو ۽ ويندو رهيو. تاريخي ذهن ۽ ذوق رکڻ سبب هن جي عادت هئي تہ رستي ويندي جتي ڪا نظاري جهڙي جاءِ، ڪا مسجد، ڪا تاريخي عمارت يا کو چگو ٿکر ڏسندو ان تي تاريخي عبارت ۽ پنهنجي چند شعرن جو ڪتبو هڻي ڇڏيندو هو، جيئن ايندڙ نسلن کي ڄاڻ پوي ۽ هو اڳتي هلي نہ ڇڙو سندس پنهنجي زندگيءَ جا پر هن برصغير جي تاريخ جا نقش قدم ڏسندا رهن. هندستان پاڪستان ۽ افغانستان جي ڪيترين راهن ۽ رندن تي، عمارتن ۽ مسجدن تي اهڙا ڪتبا اڄ تائين موجود آهن ۽ سندس روشن دماغيءَ، علمي ذوق ۽ تاريخي ذهن جي عظمت جي ڄاڻ ڏني رهيا آهن.

آءٌ مير معصوم جي شخصي، سياسي ۽ علمي زندگيءَ تي مفصل ڪتاب ڇاپي رهيو آهيان، جنهن ۾ سندس انهن ڪتبن، تاريخي واقعن جي ڪيترن ئي منجهيل مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ حيرت ۾ وجهندڙ حد تائين مدد ڏني آهي.

* * *

مير معصوم ۱۰۱۲-۱۰۱۳ھ ۾ اڪبر بادشاه طرفان سفير ٿي ايران جي بادشاه شاه عباس صفويءَ (۹۹٦-۱۰۳۸) جي دربار ۾ ويو هو. پنهنجي عادت مطابق هن انهيءَ سفر جي رندن راهن ۽ آمد و رفت جي تاريخن کي اهڙن پٿر جي ڪتبن ذريعي محفوظ ڪري ڇڏيو آهي. پاڻ تاريخ معصومي ۱۰۰۹ھ ڌاري ختم ڪري چڪو هو، تنهنڪري انهيءَ ۾ اهو مذڪور ڪو نه آندو اٿائين. پر ڪتابن مان ايران جي انهيءَ سفر جو احوال ملي ٿو، پر واقعات جي تاريخن جو تعين وري به سنڌ ۾ ٿي ڪتبن ذريعي ٿئي ٿو.

مير معصوم جڏهن ايران پهتو، ان وقت ايران جي سرحد تي پادشاه جنگ ۾ مصروف هو، جنهنڪري مير کي ڪيئي مهينا انتظار ڪرڻو پيو ۽ انهيءَ فرصت جو فائدو وٺي هن ايران جا ڪيترا شهر ڏسي ورتا. انهن جي شاعرن ۽ اديبن سان ملاقاتون ۽ رهاڻيون ڪري ڪيترن سان دائمي دوستيون رکيائين. انهن جي سياسي، سماجي ۽ ادبي ماحول مٿان انهن ملاقاتن جو تمام چڱو اثر پيو، بلڪ ڪن ڳالهين ۾ ته ايران ۾ مستقل اثر ڇڏيائين.

شاهه عباس جڏهن جنگ تان موٽي ايروان(۱) ۾ اچي منزل انداز ٿيو، ان وقت مير معصوم پنهنجي سموري سفارتي عملي ۽ شاهي سوکڙين ۽ سوغاتن سميت پيش ٿيو. ڪجهه وقت شاهي پڙاءَ ۾ مهمان ٿي رهيو ۽ جڏهن موٽ جي اجازت مليس ان وقت اصفهان ۾ اچي ڪجهه وقت لاءِ رهيو. اصفهان ۾ پنهنجي انهيءَ قيام جو يادگار هڪ ڪتبو ڇڏيو اٿائين، جنهن جي ڏس ۽ انهيءَ ماڳ ۽ مڪان کي — جنهن کي مير معصوم ڏٺو، جتي رهيو ۽ جن رستن تي هليو چليو — ڏسڻ جي سِڪ، سالن کان دل ۾ سانڍيو ٿي وتيس. اڄ اهو ڏينهن هو، جڏهن منهنجي اها آس ۽ اميد پوري ٿي رهي هئي.

* * *

مسجد علي ۽ گنبد هارون ولايت ٻه گڏيل تاريخي عمارتون اصفهان جي پراڻي حصي ۾ موجود آهن — اهو پاڙو سلجوقي دور جو يادگار آهي.

گنبد هارون ولايت ۾ امام زادو هارون بن علي دفن آهي، جيڪو امام علي نقيءَ جو اولاد هو. گنبد يا آسپاس واري عمارت نهايت خوبصورت آهن، جنهن کي

---

(۱) ايروان: ارمنستان جي گاديءَ جو هنڌ آهي (U.S.S.R) شاهه عباس ۽ عثماني ترڪن جي وچ ۾ جنگيون ٿيون. آخر ۱۰۱۲ھ ۾ شاهه عباس فتح ڪيو. اهو زمانو هو جڏهن مير معصوم ايران ۾ هو. ڏسو خلافت شرقي لي اسٽرينج (ترجمو فارسي ص ۱۹٦) دهخدا الف ص ٥٦٦ ڪلمه ايروان.

۹۱۸هه ۾ شاه اسماعيل صفوي‏ءَ انهن سر تعمير ڪرايو، صفوي دور جي عمارتن ۾ عمارتي فن ۽ ڪاشيءَ جي گنڊاريءَ سبب اها عمارت شاهڪار شمار (تصوير ۲٦ تا ۳۲) ڪئي وڃي ٿي(۱).

انهيءَ درگاه سان گڏ سلجوقي دور جي هڪ جامع مسجد ـــ مسجد عليءَ ـــ جي نالي سان موجود آهي. سلجوقي زماني ۾ شهر جي آباديءَ جو اهو اهم ترين ۽ آباد حصو هو، تنهنڪري ظاهر آهي ته صفوي دور واري اصفهان ۾ جڏهن ته عمارتون اڃا نه ٺهيون هيون، مير معصوم شهر جي انهيءَ ئي حصي ۾ غالباً رهيو هوندو، گنبد هارون ولايت جون زيارتون ڪيون هونداءِن ۽ نمازن جي ادائگي به انهيءَ مسجد ۾ ئي هوندي. انهيءَ عمارتي مجموعي ۾ هڪ ڪاروان سراءِ آهي، ڀانئجي ائين ٿو ته انهيءَ دور جي رواج مطابق انهيءَ سراءِ ۾ مير صاحب جي قافلي قيام ڪيو هوندو.

مير پنهنجي عادت ڪي پوري ڪرڻ لاءِ سوءِ ادب سببان گنبد هارون ولايت ۾ ته ڪتبو هڻي ڪونه سگهيو تنهنڪري مسجد عليءَ ۾ محراب جي مشرقي ديوار تي (تصوير ۳۳-۳۴) پٿر هڻي ان تي ڪتبو اُڪري پنهنجو يادگار قائم ڪيائين.

مسجد عليءَ جي تعمير لاءِ مختلف روايتون آهن. صحيح روايت مطابق ان کي سلطان محمود (۵۱۱-۵۲۵) بن محمد بن ملڪ شاه سلجوقيءَ اصفهان تي پنهنجي چوڏهن ورهين جي حڪومت دوران جوڙايو، جنهن صورت ۾ سلطان سنجر (۵۱۱-۵۵۲) سان ويجهي مائٽي هيس، تنهنڪري ان تي ”مسجد سنجريه“ نالو رکيائين. محمود سلطان سنجر جو ڀائٽيو هو، ۽ ڄائو به اتي هو. صفوي دور ۾ مذهبي اثر سبب ان تي حضرت علي عليه السلام جي احترام سبب ”مسجد علي“ (تصوير ۳۵) نالو پئجي ويو جيڪو اڄ تائين هليو اچي ٿو(۲).

* * *

جڏهن موٽر گهٽيءَ ۾ داخل ٿي (تصوير ۲۲) ۽ منزل سامهون آئي، تڏهن جذبات ۾ منهنجي دل ڌڙڪي رهي هئي. پنهنجي قسمت جي خوبيءَ تي ناز هو، رب ڪريم جي عنايت ۽ احسانن جا شڪرانا بجا ٿي آندم ۽ دل منجهان جناب مهرداد پهلبد وزير فرهنگ و هنر لاءِ دعائون ٿي نڪتيون، جنهن جي ڀاڪين آءٌ ايران جي ڪنڊ ڪڙڇ گهمي ڏٺي آهي.

* * *

مسجد جي در تي (تصوير ۲۳) جڏهن موٽر بيٺي تڏهن هيڪر ته مون لهي مسجد جي ميدان ۾ داخل ٿي پري ڪان ڪتبو ڏٺو ـــ گوهر مقصود سامهون هو! جيئن هڪ

---

(۱) گنجينهٔ آثار ص. ۳٦ انهيءَ مقبري تي هڪ شعر اُڪريل آهي:

با قبال خان دورمش کامکار، بماند از حسین این بنا یادگار.

انهيءَ درمش خان ۽ ميرزا حسين جو احوال ڏسو روضة السلاطين جو ديباچو از راقم ص ۱۹-۲۰

(۲) گنجينهء آثار ص ۳٦۹

شڪاري شڪار هٿ ڪرڻ بعد مطمئن ٿي ويندو آهي، تيئن آءٌ بہ پنهنجو مقصود هٿ ڪري پهريون مسجد جي صحن ڪي چوڌاري اک ڦيرائي ڏٺم. پوءِ ٻاهر نڪري رند ۽ راهون گهميس، ان کان پوءِ گنبد هارون ولايت جي زيارت ڪيم. اهو سڀ هن ڪري ڪيم جيئن واسي ڏسان تہ مير معصوم ضرور هتي رهيو هوندو، هتي ويٺو هوندو ۽ هتي گهميو هوندو. چڱي طرح پنهنجي خيال مطابق هڪ هڪ شيءِ جو نقشو اکين ۽ ذهن ۾ وهاري موٽي مسجد ۾ داخل ٿيس. جيئن جيئن ڪتبي جي ويجهو ٿيندو ويس، تيئن تيئن جسم ۽ روح ۾ تازگي ۽ توانائي ايندي ويئي.

* * *

آءٌ ايران ۾ مير معصوم جي اهڙن ڪتبن ڪسي ڳولي لهڻ لاءِ گهٽوني ڦريو آهيان، ڪٿي ڪتبا لڌا اٿم ۽ ڪن جاين تي اچا پهچي ڪونہ سگهيو آهيان — حياتي رهي ۽ قسمت هوندي تہ اهي بہ هڪ ڏينهن وجي هٿ ڪندس. چوٽي آهي تہ:

همت مردان مدد خدا!

* * *

هي سنگ سرمر جو ڪتبو مشرق واري ايوان سان لاڳيتي ديوار تي لڳل آهي. ڊيگهہ ۾ ۱۰۶×۱ ميٽر ۽ چوڙائي ۾ ۹۰ سينٽي ميٽر اٿس. جيئن تصوير مان خبر پئجي سگهندي (تصوير ۳۶)، مثانس مثنوين جا مختلف اشعار آهن ۽ آخر ۾ سال ۽ سندس نالو. اهوئي مير صاحب جي اِين ڪتبن جو انداز ۽ نمونو آهي. ڪتبي جي عبارت آهي:

نی بہ تمناش تو از خود تهي — ناله ز سودائي تو در فربهي

(از معدن الافکار)

بحر ز گرداب شده کام گر — تا نمي از جود تو يابد مگر

مهر که عالم همه محتاج اوست — خال جمال شب معراج اوست

(معراج)

نالهٔ من شعلهٔ دوزخ ضمير — دانهٔ اشکم شرر دير مير

(حسب حال)

چرخيست اگرچه تيز رفتار — برجاست همان چوگاو عصار

(توحيد)

ميگردد و گردنش بہ بند است — از مهر و مهش دو چشم بند است

حمد ش چو قلم شروع کرده — صد سجده بيک رکوع کرده

(خمسہ متحيره)

تا ز تو سايہ برکنار شده — آفتاب از تو ساير دار شده

(حسن و ناز)

حديث لعل آن بر چشمهٔ نوش — شده پيرايهٔ لب چون در گوش

بزير سايه سرو ار ستادي — بان سوي، وگر سايه فتادي

(از اکبرنامه)

بگل چيني‌ء آن گلستان شدم — سراپا صبا‌وار دامان شدم

(در جنگ)

سرو دست ببريده افتاده پست — چو گرزي که يابد ز دسته شکست

در حيني که از هند به رسالت نزد شاه عالمپناه فلک بارگاه شاه عباس آمده بود، از ايروان در سن ۱۰۱۳ ﻫ مرخص شده بود باينجا رسيد. اين چند بيت از خمسه که در راه با تمام رسيده بود، ثبت نمود ـــ قايله و راقمه محمد معصوم الحسيني النامي.

* * *

ڪتبو واري ڪنڌ تي "منارو سنجريه" آهي (تصوير ۲۲-۲۴-۲۵-۲۶)، جيڪو به سلجوقي دؤر جي منارن ۾ مخصوص حيثيت رکي ٿو(۱). هارون ولايت جي وارد ٿيڻ واري دروازي لڳ قتل مدرسو آهي جيڪو دراصل سلطان محمد سلجوقي ٺهرايو هو ۽ هاڻي مدرسه حاج حسن جي نالي سڏيو وڃي ٿو، انهيءَ مدرسي سان لڳ مٿيون منارو آهي. مسجد جو چٽائون حصو ڪافي ڪشادو آهي(۲).

هارون ولايت جي پٺت واريءَ گهٽيءَ ۾ پراڻي ڪاروان سراءِ آهي، جيڪا هن وقت زبون آهي. قرين قياس اهوئي آهي، جنهن صورت ۾ انهيءَ دؤر ۾ شهر جو اهو حصو زياده آباد هو، تنهنڪري مير معصوم پنهنجي قافلي سميت انهيءَ ڪاروان سراءِ ۾ رهيو هوندو.

بهرحال ڪتبو ڏٺم، مختلف زاوين کان تصويرون ورتم، جڏهن آخر ۾ چوڌاري هڪ سرسري نگاهه وجهي، در کان ٻاهر نڪتس ان وقت نه فقط دل تان سالن جو بار لٿل هو، بلڪ منهنجي خوشيءَ ۽ اطمينان جو عالم ڏسڻ وٽان هو. تاريخ جي متلاشيءَ لاءِ اهو موقعو عيد کان به وڌ سعيد ٿيندو آهي، منهنجي لاءِ اچوڪي گهڙي مچ پڇو ته عيد کان به وڌيڪ هئي.

* * *

جڏهن جهاز تي سوار ٿيس ٿي، ان وقت استاد هنرفر کي ڀاڪر پائي گهڻن مٿان نڪراني جون مٺيون ڏئي سندس سوين ٿورا مڃي کانئس جدا ٿيس.

ـ ڪراچي ۱۰ اپريل ۱۹۷۴

---

(۱) گنجينه آثار ص ۲۷۷، ص ۲۷۹، ص ۳۳۲ تا ص ۷۳۷-۱۹۷ (۲) مناري جو ڪتبو ڏسو ص ۱۹۹

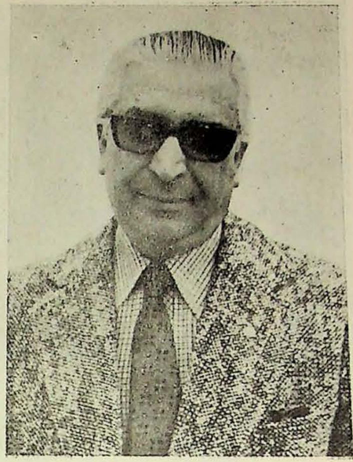

(1) ډاکټر لطف الله هنرفر

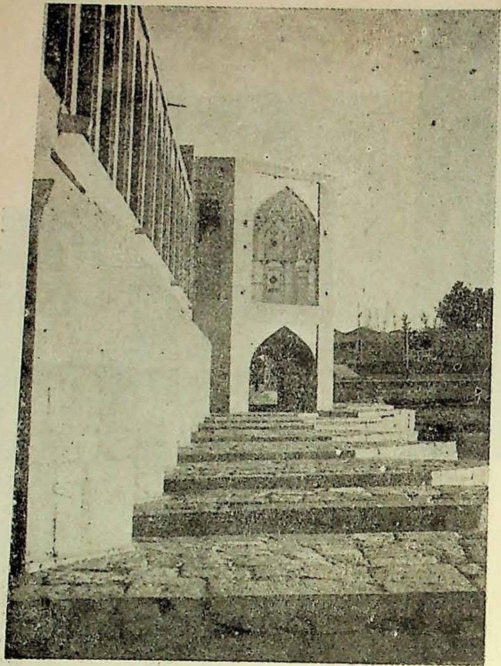

(2) پل الله وردي خان زاینده رود تي

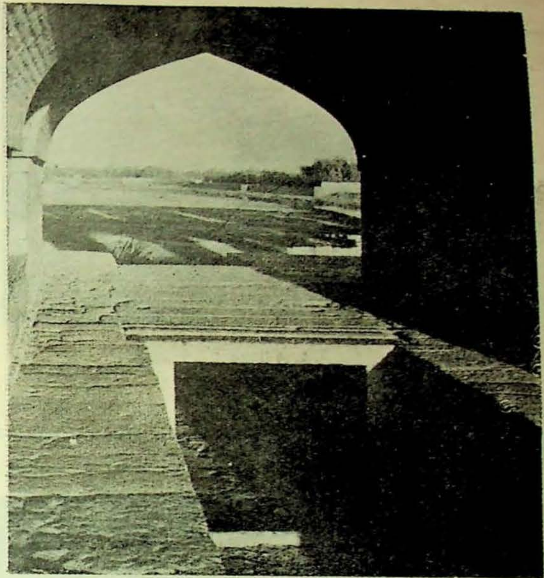

(3) اصفهان – پل الله وردي خان

(4) جي – پل شهرستان

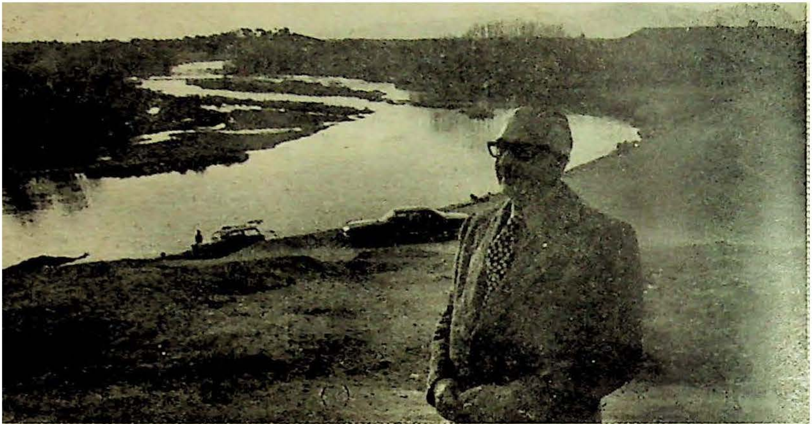

(5) جي- زنده رود جي شاخ، جنهن تي پل شهرستان آهي

(6) جي- شهر جو نظارو، سنڌ جهڙا اوڏڪا ڪوٽ

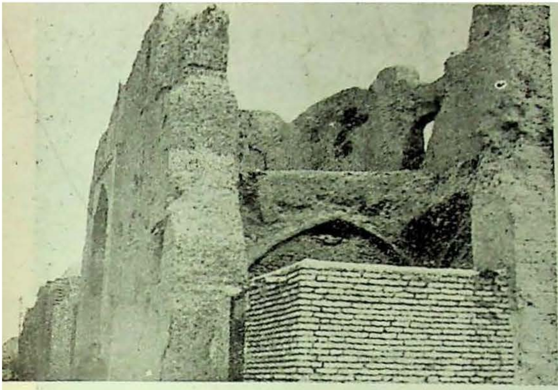

(7) جي - المسترشد باالله جي گنبد جو قديم حصو

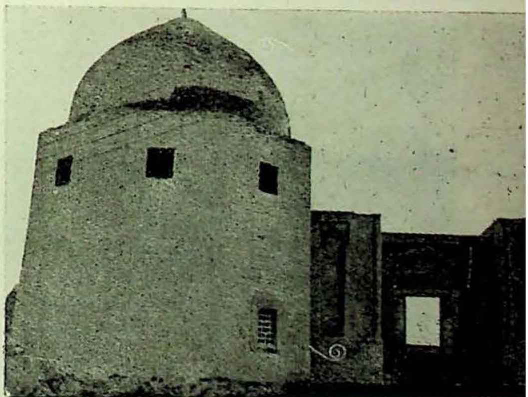

(8) جي - گنبد المسترشد باالله

(9) جي- المسترشد باالله جو مقبرو

(10) جي- دروازو ۽ ڪتبو المسترشد باالله

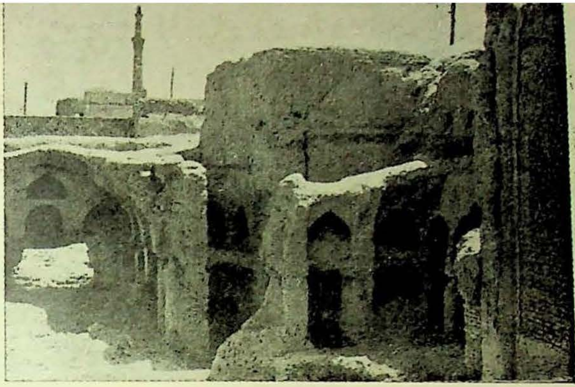

(11) اصفهان- منڌ جي ڇاپن جهڙيون ميريون ۽ جاڙا

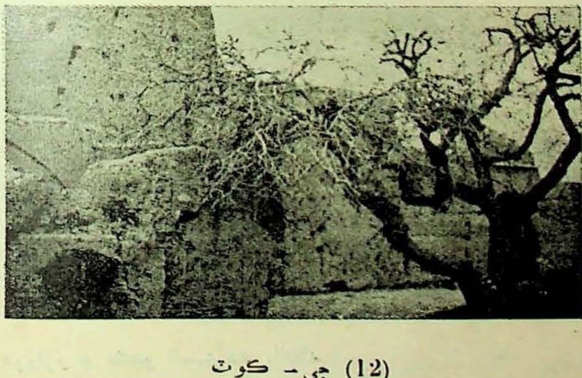

(12) جي- ڪوٽ

(13) جي- جاين جي ساخت (سنڌ جهڙي)

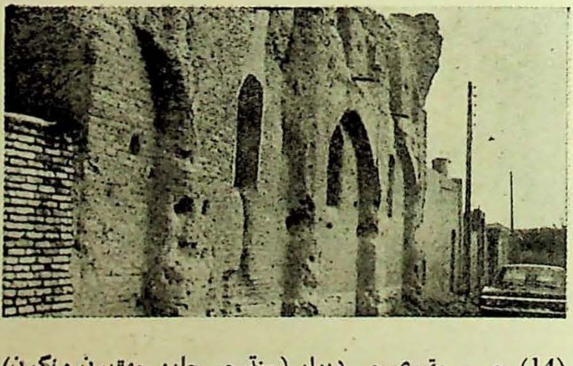

(14) جي- مقبري جي ديوار (سنڌ جي جاين جهڙيون ونگون)

(15) ڳڙهي ياسين - سنڌ جي حاويلن جي ساخت

(16) ڳڙهي ياسين - اصفهان ۾ جي جي قديم جاين وانگر جارا، سيريون ۽ جوڙجڪ

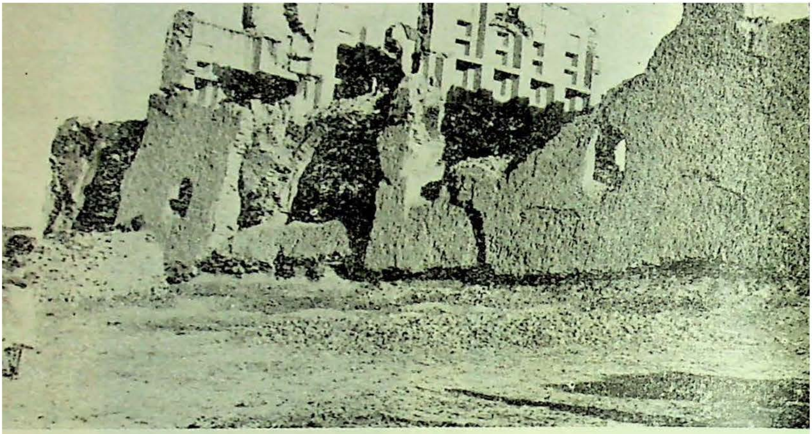

(17) ڳڙهي ياسين - اصفهان ۽ سنڌ جي حاويلن ۽ ديوارن جي ساخت ساڳي آهي

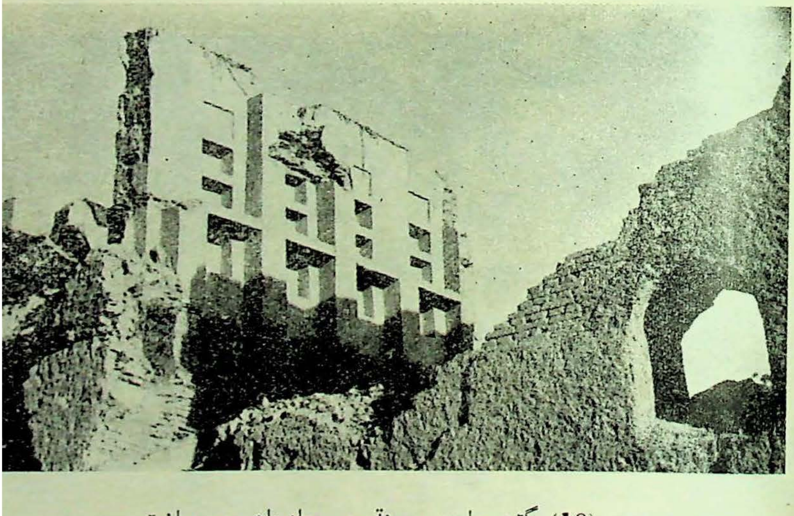

(18) ڳڙهي ياسين - سنڌ جي حاويلن جي ساخت

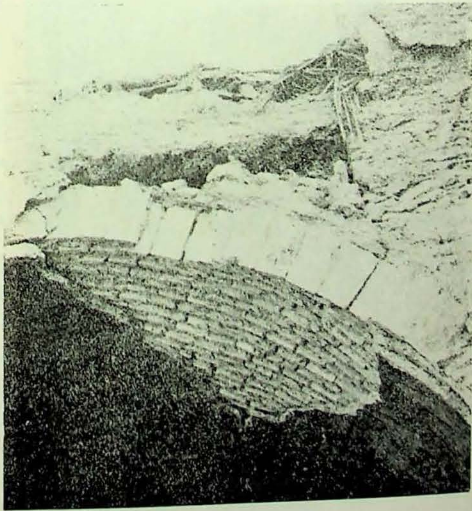

(19) ڳڙهي ياسين – سنڌ جي جاين جي ساخت ۽ ميري

(20) ڳڙهي ياسين – عمارت جي ميري ۽ ديوار

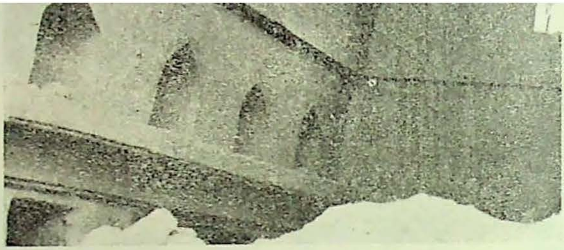

(21) ڳڙهي ياسين - جاين ۾ جارا ۽ ميربون

(22) اصفهان- مسجد علي ۽ هارون ولايت جي گهٽي

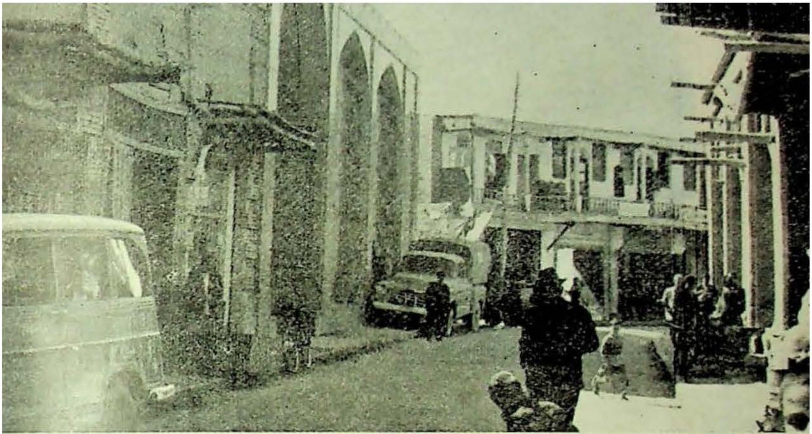

(23) اصفهان– مسجد علي ۽ هارون ولايت جا داخلي دروازا آمهون سامهون

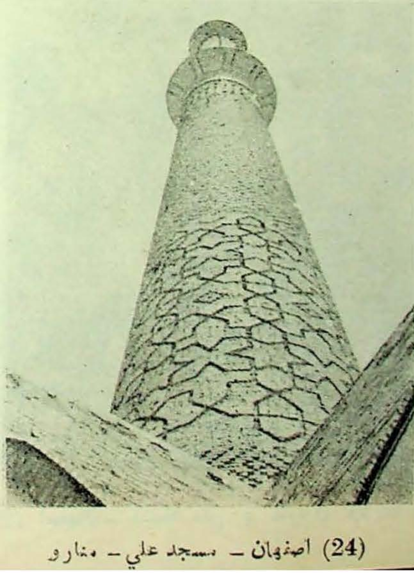

(24) اصفهان – مسجد علي– منارو

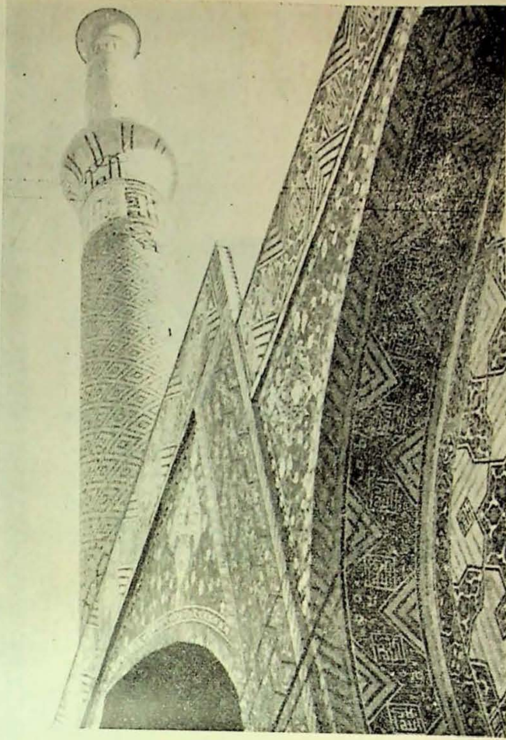

(25) اصفهان - مسجد علي ۽ منارو

(26) اصفهان - گنبد هارون ولايت ۽ منارو مسجد علي

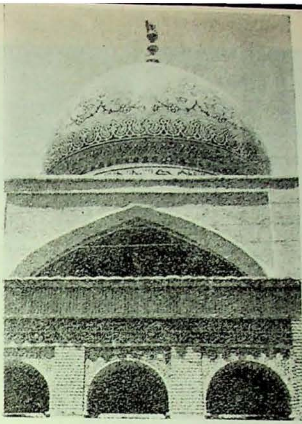

(27) اصفهان۔ هارون ولايت

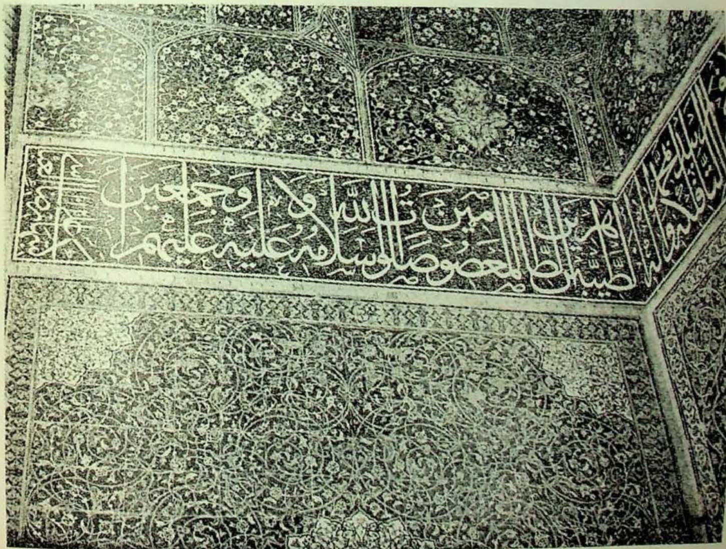

(28) اصفهان۔ هارون ولايت جي داخلي دروازي جي آرايش

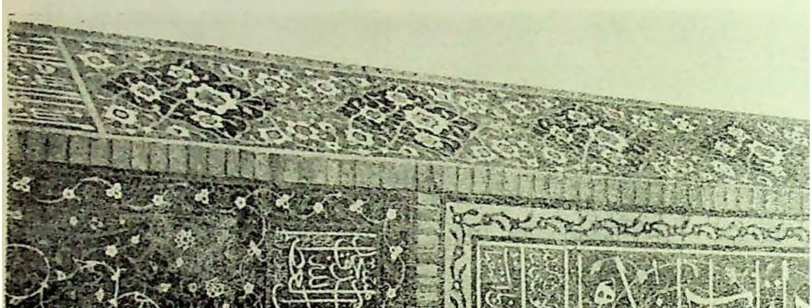

(29) اصفهان– هارون ولایت

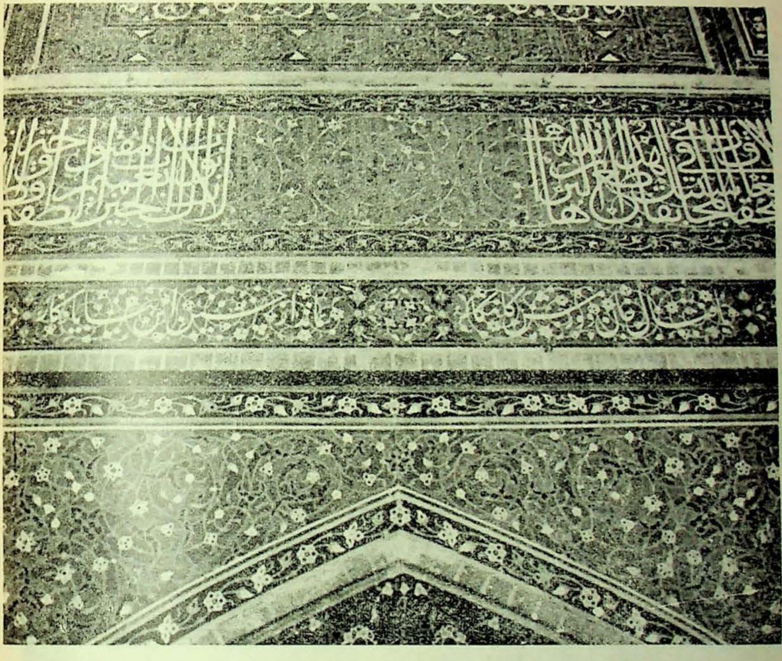

(30) اصفهان- هارون ولايت جي پيش طاق جي آرايش ۽ ڪتبا (٩١٨ھ) بيت جو ڪتبو پڻ ظاهر آهي

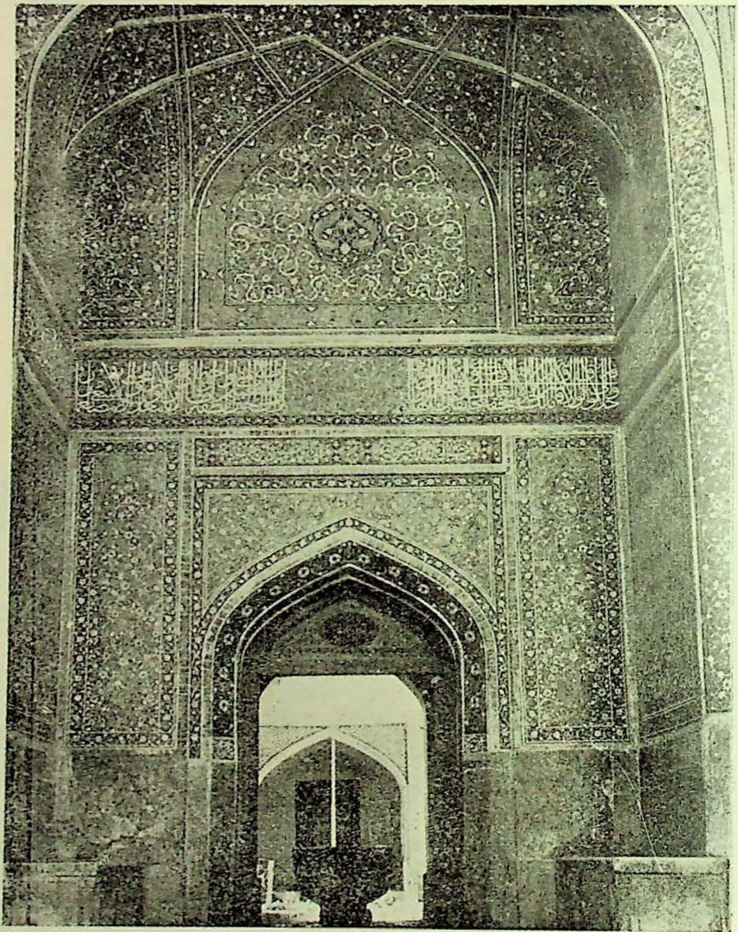

(31) اصفهان ـ داخلي دروازو هارون ولايت

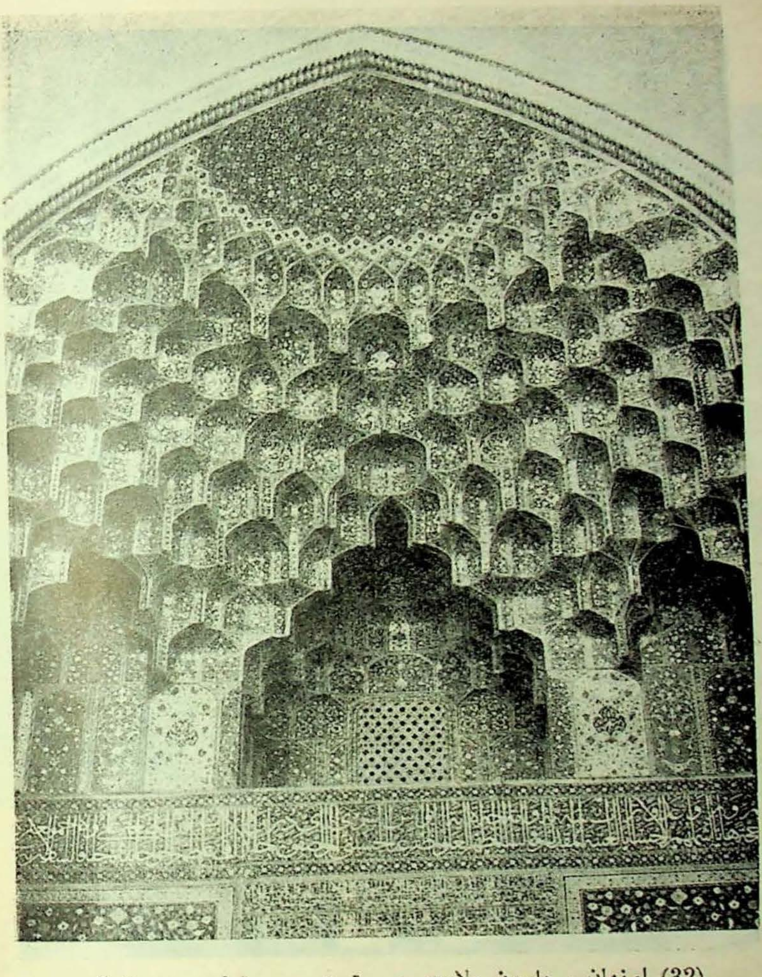

(32) اصفهان- هارون ولايت جي مقبري جي مقرنس جي چٽسالي

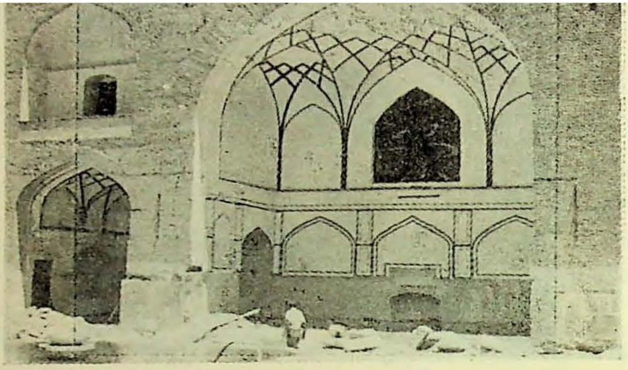

(33) اصفهان- مسجد عليء جو مشرقي محراب
نندي ۽ وڏي محراب جي وچ تي ڪتبو لڳل آهي

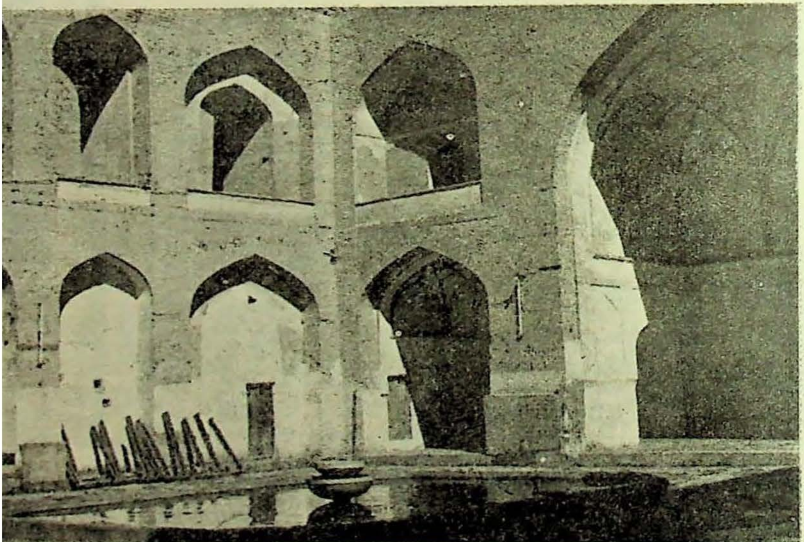

(3t) اصفهان- مسجد علي جو مشرقي محراب ۽ مير معصوم جو ڪتبو

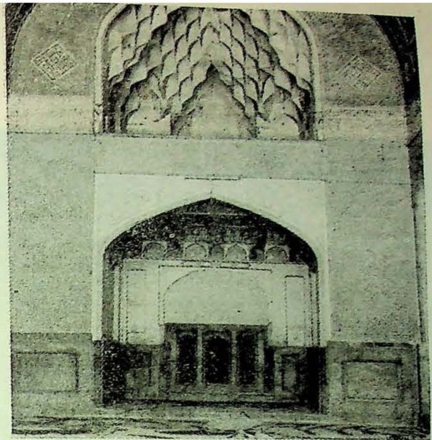

(35) اصفهان — مسجد عليءَ جو محراب

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي ادب جا نوان موڙ

١- سنڌو ماٿري جاگرافيائي قدامت توڙي تهذيب ۽ تمدن جي لحاظ کان بين الاقوامي حيثيت جي مالڪ آهي. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ سنڌو ماٿريءَ جي ڪيترن ئي مسئلن جي حل ڳولي لهڻ ۾ مدد ڪئي آهي. هن قديم تهذيب جي کوٽائيءَ مان لڌل مهرن ۽ انهن تي نشانين ۽ شڪلين جي صورت ۾ لکيل ٻوليءَ مان اهو ثابت ٿيو آهي ته آرين جي اچڻ کان اڳ هن قديم تهذيب جا رهواسي ڪا ٻولي ڳالهائيندا هئا، ۽ هو اها ٻولي لکي به سگهندا هئا. ليڪن اهو هڪ راز هو ته آخر اها ٻولي ڪهڙي هئي، ڪهڙي خاندان مان هئي، موجوده ٻوليءَ سان ان قديم ٻوليءَ جي ڪا نسبت آهي يا نه؟ تازو هن قديم تهذيب جي قديم ٻوليءَ جي رازسلجهڻ جا آثار نمودار ٿيا آهن. روس ۽ اسڪنڊينيويا جي ماهرن ڪمپيوٽرن ذريعي هن قديم لکت کي پڙهڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. هنن هن راءِ جا آهن ته موهن جي دڙي واري ٻولي دراوڙي ٻولين جي بڻ بنياد جي حيثيت ٿي رکي.¹ انهن ڪن لفظن جون پڙهڻيون به ڏنيون آهن. جيڪڏهن انهن ماهرن جي اها راءِ درست آهي ته پوءِ موهن جي دڙي واريءَ سنڌ جي ٻوليءَ ۽ موجوده سنڌي ٻوليءَ جي وچ ۾ مٽي-مائٽيءَ جي لاڳاپي متعلق کوجنا جي ضرورت آهي؛ بلڪ دراوڙي ٻولين، موهن جي دڙي واريءَ ٻوليءَ ۽ جديد سنڌيءَ تي تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي، ڇوته موهن جي دڙي واريءَ انهيءَ قديم ٻوليءَ جا ڪيترائي آثار ديسي آوازن، لفظن ۽ صرفين جي صورت ۾، روزمره واريءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ اڄ به موجود آهن.

٢- سنڌ جي هڪ ٻئي قديم آثار، ڀنڀور جي کوٽائيءَ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ هڪ نئين باب جو اضافو ڪيو آهي. ڀنڀور جي کوٽائيءَ مان لڌل ٺڪرن تي لکيل اکر اٺين صدي عيسويءَ جي آڳاٽي-ناگري (Proto-Nagari) نمونې جا آهن. ڀنڀور مان لڌل ٺڪرن تي لکيل اکرن، انهن ماڻهن جي ان دعوا کي رد ڪيو آهي، جن لکيو هو ته سنڌي ٻولي ٻارهين صدي عيسويءَ ڌاري موجوده صورت ورتي آهي. انهن ٺڪرن سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ ۾ اسلام جي آمد (٧١٢ع) کان به اڳ جي روزمره واريءَ ۽ واپاري ڏي-وٺ واري ٻولي ثابت ڪيو آهي.

جهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد يا سنڌي ٻوليءَ جي قدامت لاءِ ڪا پختي راءِ ڏيڻي نٿي سگهجي، ساڳيءَ طرح اهو چوڻ به مشڪل آهي ته سنڌي ادب جا آڳاٽا آهڃاڻ ڪڏهن کان ملن ٿا. عرب سياحن جي سفرنامن مان ظاهر آهي ته عربن جي سنڌ ۾ آمد (٧١٢ع) کان اڳ سنڌ

۾ علم ادب جو چرچو هو. راجا ۽ وزير به ودوان هوندا هئا. عرب سياحن جي بيانن مان هوا به ظاهر ٿو ٿئي ته سنڌ جا ماڻهو علو نجوم، علم منطق، حسابن جي علم ۽ طب ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هوندا هئا. هو پنهنجي ٻولي لکي به سگهندا هئا. مذهبي علم گائڻ، ڏندڪٿائن ۽ ناٽڪن تي مشتمل هوندو هو(۱). بهرحال عرب سياحن جي سفرنامن مان سنڌ جي ان وقت جي علمي ۽ ادبي ماحول ۽ سنڌي عالمن جي ذهانت جي خبر پوي ٿي.

۳- ڪنهن به قوم جي علم ادب کي سمجهڻ لاءِ اُن قوم جي چوڌاري واري سياسي ۽ سماجي حالتن کي سمجهڻ ۽ انهن جي ڄاڻ رکڻ ضروري آهي، ڇو ته انهن حالتن مان ئي اديب ۽ شاعر جي خيالن جي ڌارا ڦُٽي نڪري.

سنڌي ادب جا لکت ۾ آڳاٽا سڀ کان پهرين سومرن جي دؤر (۱۰۵۱ع کان ۱۳۵۱ع) ۾ ملن ٿا. هيءُ دؤر سنڌي ادب جي تاريخ لکندڙن لاءِ تمام اهم دؤر آهي، ڇاڪاڻ ته قومي ۽ وطنيت جي جذبي ۽ خود قربانيءَ واري جذبي جي لحاظ کان هيءُ دؤر خاص اهميت وارو آهي. هن دؤر جي سومرن جي سبق سنڌين ۾ جاڳرتا آئي، سنڌن ارادا پختا ڪيا ۽ حوصلا بلند ڪيا. اڄ به هيءُ دؤر سنڌ جي نئين نسل جي ذهن ۾ زنده رهڻ جا آڳاٽا اجاگر ڪري رهيو آهي. اڄ به دودي جي دليري، ننگر جي بهادري، باگهل بائيءَ جي حب الوطني ۽ ابڙي سمي جو سر ڏيئي سام جهلڻ وارو روايتي سنڌي اخلاق شاعرن جي ڪلام ۾ موضوع طور ڪم اچي رهيا آهن.

هيءَ اها حقيقت آهي ته هر دؤر جو ادب اُن دؤر جو جديد ادب هوندو آهي. جديد ادب کي گذريل دؤر جي ادب کان الڳ ڪري نٿو سگهجي. حال هميشه ماضيءَ مان ساهه کڻي زنده رهندو آهي. ماضيءَ جي پيڙهه تي ئي حال جي عمارت کڙي ڪئي ويندي آهي. ۱۰۵۱ع کان وٺي مغلن جي آمد (۱۵۵۵ع) تائين سنڌ ۾ جتي صوفيائو ۽ مذهبي ادب پيدا ٿيو، اُتي ديسي چند ۾ اهڙا دوها ۽ سورٺا به چيا ويا، جن ۾ قومي جاڳرتا جو پيغام ۽ قوميت توڙي وطنيت جي جذبي وارا موضوع بيان ڪيا ويا هئا. انهيءَ ڪري سنڌ ۾ اهو جذبو سدائين اثرانداز رهيو آهي. مغلن جي نوابن جي من ماني، حاڪمانه رعب ۽ جاگيرداري نظام جي همت افزائي ڪندي ڏسي، ڪن قومي درد رکندڙ بزرگن مغلن جي نوابن ۽ انهن جي سائين، پيرن ۽ زميندارن جي سخت مخالفت ڪئي. شاهه عنايت شهيد صوفي جهوڪ وارو انهن ۾ پيش پيش هو. هن غيور درويش مغلن جي انهيءَ روش خلاف آواز بلند ڪيو، جنهن ڪري کين پنهنجن فقيرن سميت شهيد ٿيڻو پيو(۲). اهي سڀ حادثا ۽ حالتون، اهي سڀ ظلم ۽ ڏاڍايون ان وقت جي اُسرندڙ نوجوان حاذق ۽ حڪيم، لطيف سائينءَ، پنهنجين اکين سان پاڻ ڏٺيون هيون. لطيف سائينءَ مغلن جي نوابن طرفان غريبن

---

(۱) ابن نديم: "الفهرست"، هندوستان عربون کي نظر ۾، جلد دوم، ۱۹۶۲، ص ۸

(۲) پير حسام الدين راشدي: مقالو، سنڌ جو پهريون سوشلسٽ، روزنامه هلال پاڪستان، ۶ سيپٽمبر، ۱۹۷۰ع

سان ڪلور ٿيندي ڏٺا. لطيف سائين انهيءَ ماحول کان متاثر ٿيو ۽ اشارن تورڙي ڪنائين ۾ انهن حادثن، حالتن ۽ ڪلورن کي پنهنجي ڪلام ۾ بيان ڪيو اٿس. شاهه سائينءَ مارئيءَ جي روپ ۾ سومارئيءَ ۾، ۽ سُر ڏهر، سرڪاموڏيءَ ۽ سرڪنبات ۾ انهن حادثن ۽ حالتن جو ذڪر هيئن ڪيو آهي:

ستو آهين سچ، ڏلها ٿيو ٿونا هٿين،
تو جا پانڌين اچ، تنهن پاڻيءَ پنان ڏينهڙا.

—

ڪرڪئا لاهي، سک نہ سُتا ڪڏهن،
اوسيئڙو آهي، ڪاموڙين کي پنڌ جو.

—

ور سي وطن چانئيون، صحرا ستر جن،
گولاڙا ۽ گگريون، اوچڻ اباڻن،
ويڙهيا گهمن ولڙين، جهانگي منجهه جهنگن،
مرڪي ماروئڙن، سچ ڳالهائي سچ ۾.

—

نو نير ڏهہ ڏاوٿيون، پنره پند پياس،
جڏهن سڄڻ ياد پياس، چرڪ چِنائين هيڪڙي.

شاهه جي مسئي همت، جرئت، مردانگي ۽ مستقل مزاجيءَ جو سبق ٿي ڏني. اهي ئي ڪردار هئا، جن جي روپ ۾ شاهه سائينءَ سنڌ کي ڳايو، سنڌ وارن کي ڳايو، سنڌ لاءِ ڳايو ۽ عوامي ٻوليءَ ۾ عوام جي مسئلن کي، عوام جي اڳيان آڻي، کين پنهنجن مسئلن تي سوچڻ لاءِ وجهه ڏنو.

۵- سنڌ جي ماڻهن جلت کي هميشه پنهنجو ڪيو آهي. سنڌين ڌارين ۽ فرسوده ڳالهين ۽ روايتن جو هميشه مقابلو ڪيو ويو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ پنهنجي دور جي روايت سان ٽڪر ڀرين لطيف سائينءَ کاڌو. ان وقت هند ۽ سنڌ ۾ فارسيءَ جو راڄ هو. فارسي زبان کي دربار جي پذيرائي حاصل هئي. شاعرن جي اڪثريت فارسي زبان ۾ ڪلام چوندي هئي. لطيف سائينءَ انهيءَ روايت کي ٽوڙيو. هن پنهنجي وقت جي فارسي گو شاعرن وانگي فارسي شاعريءَ جي تقليد ۽ فارسيءَ جي بحرن ۽ وزنن ۾ شاعري ڪانہ ڪئي. جيت اَن وقت جي فارسي گو شاعرن هجر ۽ فراق، رقيب روسياهه، معشوق جي قدبت، گل و بلبل، سرو صنوبر جي بيان ۾ ڪاغذ ڪارا ڪري ڇڏيا هئا، اُت لطيف سائينءَ ڏُٿ ۽ ڏوٿين، ڌارين، جهانگين، سانگين ۽ سخي مردن کي ڳايو. لطيف سائينءَ جا ڪردار سنڌ جا جيئرا جاڳندا ڪردار هئا. لطيف پنهنجي وطن جي ٻاڙيءَ ٻاڙيءَ کي ڳايو ۽ ورجايو. هن سلسلي ۾ رسول بخش پليجو لکي ٿو:

”لطيف شاعري انهيءَ ڪري نٿو ڪري تہ ڪو کيس پنهنجي شاعرانہ ڪمال جي نمائش ڪرڻي آهي، پر ڇاڪاڻ تہ کيس اهڙي حساس، عميق ۽ انساني همدردين سان

> ڀرپور دل آهي جو هو بي‌اختيار ٻاڏيو پوي. هن ڪي سنڌي زبان ۽ ٻوليءَ سان عشق آهي. هئو ان زبان جو جوهري آهي، جنهن وٽ ماڻڪن جا سٽ پريا پيا آهن. هن سنڌي زبان جي معمولي لفظن مان ڪڏهن ماکيءَ جو ڪم ورتو آهي تہ ڪڏهن شراب جو نشو پيدا ڪيو آهي. انهن لفظن مان ڪڏهن احساس جا ٽانڊا ۽ مچ ٻاري ٿو تہ ڪڏهن احتجاج ۽ بغاوت جا بارود پري ٿو. ڪوبہ اهڙو موضوع نہ آهي، جنهن ڪي لطيف سائينءَ شاعريءَ جي معيارڪان گهٽ سمجهي نظرانداز ڪيو هجي. هن سنڌ جي عام ماڻهن، مردن ۽ خاص ڪري عورتن جي جذبن جي جنهن خلوص، امنگ ۽ جذبي سان ترجماني ڪئي، تنهن جي بيان لاءِ دفتر کپن. شاهہ جي شاعري درحقيقت هتي جي عام ماڻهن جي زندگيءَ جو هڪ دردانگيز ۽ من موهيندڙ داستان آهي.“(١)

هن دؤر ۾ ايراني اثر شاعريءَ کي گهڻو متاثر ڪيو. سنڌ ۾ غزل جنم ورتو. سنڌ جي شاعرن فارسيءَ ۾ ديوان، ڪليات ۽ بياض لکيا. هن دور جي ديوانن جي مطالعي مان اٿين پيو معلوم ٿئي تہ ڄڻ تہ ان وقت بلبل گل مٿان ڦيرا پائي رهي هئي؛ پروانو شمع تي مشتاق ٿي، جلي خاڪ ٿين لڳو هو؛ عاشق وصال لاءِ واجهائڻ لڳو هو؛ سندس جيرا ۽ ٻڪيون ڪباب جيان پچڻ لڳا هئا؛ ساغر ڇلڪي رهيا هئا؛ پيمانا ۽ مئخانا مستانن مان پرجي ويا هئا؛ ساقي پري پري جام آڇڻ لڳا هئا؛ نرگسي نيڻن مان نشتر نڪري عاشق جي سيني مان پار هليا ويا هئا؛ دلبرن جي سنبل جهڙن زلفن جي وڪڙن ۽ پيچن ۾ عاشقن جون دليون قابو ٿي ويون هيون؛ حسينن جي خط و خال کي ڏسي خمار ۾ اچي وڦلڻ لڳا هئا؛ ستمگر جي پٿر جهڙي دل ڀڳهرجڻ کان انڪار ڪندي رهي هئي؛ اکين جي شوخي ڏسي، عاشق هاءِ هاءِ ڪندي غش ڪائي ڪِرڻ لڳو هو؛ برهہ جي باهہ سڄيءَ ڪائنات ۾ تپش ڦهلائي ڇڏي هئي.

اهي ڳالهيون ان وقت جي غزل جو تاڃي-پيٽو هيون. حقيقت ۾ انهن ڳالهين وارو شعر اميرن جي دلين کي وندرائي سگهيو ٿي، پر اهي ڳالهيون عام ماڻهن جي سمجهہ ۽ پهچ کان پري هيون، ڇاڪاڻ تہ اهي نظارا ۽ بيان عام ماڻهن جي زندگيءَ ۾ ڄاتل سڃاتل نہ هئا؛ عام ماڻهن لاءِ اهي شيون اوپريون ۽ ڌاريون هيون. اهي نظارا سنڌ جا نظارا نہ هئا. اهي نظارا سنڌ وارن لاءِ غيرفطري نظارا هئا. هن قسم جي شاعرن لاءِ مخدوم محمد زمان صاحب ”طالب المولي“ لکي ٿو:

> ”موزون شاعري ڌارين آهي. ان ۾ هٿرادو فاهيل ڳالهيون آهن ۽ هند هند اهل ڪرڻي پوي ٿي، جي سڀ بي‌بقا شيون آهن. موزون شاعريءَ ۾ گل و بلبل جو بيان، ساغر و صراحيءَ جو ذڪر، گلگشت و لالزار جا احوال ۽ شاهد بازيءَ جون ڳالهيون هونديون آهن. اهي سڀ شيون ٻاهريون آهن؛ اهي تصور ايراني آهن؛ اهي تخيل ئي پرايا آهن ۽ اهي مضمون ئي ڌاريان بلڪ اڌارا آهن. هيترو ضرور آهي تہ اسان جي ملڪ وارن

(١) رسول بخش پليجو: ”انڌا اونڌا ويڄ“، انسائيڪلوپيڊيا ڪارپوريشن، حيدرآباد سنڌ، ١٩٦٧ع، ص ٥٨-٥٩

بادشاهن بہ پنهنجي لاءِ اهي شيون مهيا ڪيون، پر سندن فنا ٿيڻ سان گڏ هو بہ فنا ٿي ويون. اسان جي شاعريءَ جو انهن شين سان ڪوبہ واسطو ڪونہ آهي. اسان جو ماحول بہ پنهنجو، تہ رسمون ۽ رواج بہ پنهنجا، عشق ۽ محبت جا دستور بہ پنهنجا، تہ تصور ۽ تخيل بہ پنهنجا، نظارا بہ پنهنجا، اشارا بہ پنهنجا. هت خشڪ جبل، واريءَ جون ڀٽون، بيابان، ڪنڊا، ڪرڙ، ڪبر، لٿيون، ليار، ٻير، درياهہ ۽ واهڙ وغيره آهن. اسان وٽ عورت عاشق ۽ مرد معشوق آهي. ايراني شاعريءَ ۾ بيجا شڪايتن، سخت ڪلام، محبوب تي الزام رکڻ ۽ کيس ظالم، جلاد، بيدرد ۽ بيوفا سڏڻ جائز. ايراني شاعريءَ ۾ رقيب جو تصور ايڏو گندو ۽ ذليل ڪارنامو آهي، جنهن جي حد ئي ڪانهي. اهو ايڏو تہ بي غيرتيءَ جو ثبوت آهي جو هڪ ئي مثال بس آهي. اسان جي شاعريءَ ۾ التجائون، صدائون، سڏيون تمنائون، مدعائون ۽ رڳيون دعائون آهن."(۱)

حقيقت ۾ سنڌ ۾ غزل ٻرينديءَ ئي پير سوڙڻ لڳو هو. لطيف ۽ سچل عام ماڻهن جي ذهن تي ڇانيل هئا، پر تنهن هوندي بہ ڪن شاعرن عروضي طرز تي طبع آزمائي تي ڪئي. اهي عروضي طرز تي ٺاهيل غزلن کي "سنڌي مزاج" موجب منظوم ڪرڻ لڳا. غزل ۾ عشقيہ ڳالهين کي تصوف جي روپ ۾ بيان ڪيائون. غزل ۾ ايراني مزاج جي بدران ٺيٺ سنڌي مزاج بيان ٿيڻ لڳو. زبان، ماحول، فضا ۽ سمورا امر سنڌ جا يعني مقامي بيان ٿيڻ لڳا. وڻ ۽ وليون، ماڻهو ۽ ماڳ، منظر ۽ ڏيک سڀ مقامي استعمال ٿيڻ لڳا. ٽالپرن جي آخري دؤر جي غزل گو شاعر ۽ ڀرئين صاحبِ ديوان، آخوند گل محمد "گل" جي هڪ غزل مان بہ شعر مثال طور ڏجن ٿا:

آئي رت ساوڻ سنڌي، مينهن وسي ڪيڙا ملار،
ڏٺ وسيا ۽ ٻٽ وسيا، سڙها ٿيا سانگي سنگهار،
گاهہ ساوا سبز ٿيا، هر سڀ پريا پائين تراهہ،
ڀريا ٻوڻن وني چؤطرف پنهنجا ڏڻ ڏراڙ.

انگريزن جي ابتدائي دؤر تائين سنڌي غزل جي مضمون ۽ هيئت ۾ وڏي تبديلي اچي چڪي هئي. هن دؤر ۾ غزل اهو غزل نہ رهيو هو، عرب کان ايران ۽ ايران کان سنڌ تائين پهتو هو. سنڌ تائين پهچڻ ۾ غزل هڪ نئين روپ ۾ بدلجي چڪو هو. سنڌ ۾ ان (غزل) ۾ معشوق جي ذڪر، عورتن جي حسن ۽ عاشقائين آهن ۽ دانهن جي بدران صوفيائيون صلاحون، ناصحانا نڪتا، ۽ اخلاقي ڳالهيون بيان ٿيڻ لڳيون هيون. هن دعوا جي دليل لاءِ فاضل شاهہ جي ديوان مان هڪڙي غزل جا ٻہ شعر نموني طور ڏجن ٿا:

---

(۱) مخدوم محمدزمان طالب المولي، "ڪافي"، بزم طالب المولي هالا، ۱۹۶۲ع، ص ص ۳۶-۳۷.

خوف رک خالص خدا جو، روح ۾ رڳي روھ ۾ رَبي،
آسرو اميد جو ڏي، ماڻهوءَ کي تون اوڀي، ٿَبي.
جان کي منجهه جهنڊ جالج، تن رکج تهذيب ۾،
نفس کي تون، نفي جو، چوکو چڪائج دنگ، ٿَبي.

انگريزن جي اچڻ سان سنڌين جو نون نون علمن سان واهپو ٿيو. انگريزي ادب جي اڀياس ماڻهن ۾ قومي امنگ پيدا ڪيو. ماڻهن کي پنهنجين ڪمزورين جو احساس ٿيو. هن دؤر ۾ دنيا جون سياسي، اقتصادي ۽ سماجي حالتون بگڙيون، جن برصغير جي ٻين علائقن وانگر سنڌ کي به متاثر ڪيو. ١٨٥٧ع کان وٺي ١٩١٠ع تائين واري زماني ۾ آزاديءَ جي تحريڪ، سر سيد احمد خان جي تحريڪ، بنگال جي ورهاڱي واريءَ هلچل، اني بسنت جي هوم رول واري هلچل، خلافت واريءَ هلچل ۽ مسلم ليگ جي قائم ٿيڻ واريءَ هلچل ڪري سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حالتن ۾ وڏو ڦيرو آيو. انهن تبديلين سنڌي ٻوليءَ جي علم ادب تي به اثر ڪيو. ڪيترين ئي اخبارون ۽ رسالا نڪتا، جن نثر توڙي نظم جي اشاعت جي واڌاري لاءِ وڏو ڪم ڪيو.

سنڌ جي سياسي ۽ ثقافتي تاريخ ۾ ٻيو وڏو انقلاب موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ آندو. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ کان پوءِ سنڌ وارن ۾ پنهنجي وطن جي قديم ۽ عظيم ثقافت تي فخر ٿيڻ لڳو. ساڳئي وقت ڌاري سنڌ کي بمبئي صوبي کان ڌار ڪرڻ واري هلچل به شروع ٿي، انهيءَ هلچل کي اخبارن ۽ رسالن گهڻي مدد ڪئي.

انگريزن جي دؤر حڪومت کان اڳ سنڌي نثر مذهبي دعائن، صرف و نحو جي اصولن ۽ اخلاقي آکاڻين تائين محدود هوندو هو. انگريزن جي دؤر حڪومت جي پهرئين ڏهاڪي اندر چوڏهن - پندرهن ڪتاب لکيا ويا، جن ۾ درسي ڪتاب جهڙوڪ: پارائو ڪتاب، پهريون ڪتاب، ٻيو ڪتاب، ٽيون ڪتاب، چوٿون ڪتاب، تاريخ معصوميءَ جو ترجمو؛ ٻئي ڏهاڪي ۾ ايسپ جون آکاڻيون، پيءُ زميندار جي ڳالهه، سنڌي وياڪرڻ، سڌاتوري ۽ ڪڌاتوري جي ڳالهه، انگي حساب، جاگرافي، جاميٽري، دنيا جي تاريخ، علم هيئت ۽ الجبرا. ٽئين ڏهاڪي ۾ ڪولمبس جي تاريخ، هندستان جي تاريخ، انگلستان جي تاريخ. مطلب ته ٽيهن سالن اندر ستر کان آسي ڪتاب لکيا ويا، جن ۾ انڊين پينل ڪوڊ، شاهه جو رسالو، اصول علم طب، راسيلاس (ناول)، ديوان گل، قصو وڪٽي ڏاتار جو، قصو دلوراءِ جو، قصو سيف الملوڪ جو، قصو مهر منير، علم منطق، مفتاح القلوب، جواهر اللغات، ميزان الشعر، ديوان قاسم، سنڌي - انگريزي لغت جهڙا ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا. مختلف موضوعن تي لکيل اهڙن ٻين ڪتابن جي فهرست ڏسڻ سان اها دعوا ڪري سگهجي ٿي ته انگريزي حڪومت جي شروعاتي دؤر ۾ سنڌي نثر توڙي نظم لاءِ نيون راهون، نوان گهاٽ ۽ نوان گس گهڙجي چڪا هئا.

اڳ ۾ مختلف تحريڪن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهن تحريڪن جي اثر ڪري ڪيترائي رسالا ۽ اخبارون نڪتيون. ڇاپخانا وجود ۾ آيا. انهيءَ ڪري نظم سان گڏوگڏ نثر لکڻ جو رواج

به وڌي ويو. هن زماني ۾ 'سعاون'، 'سند سڌار'، 'سرسوتي'، 'پريات'، 'جوت'، 'الحق'، 'مسافر'، 'الهلال'، 'تعليم'، 'تحفةالاحباب'، 'ماتا'، 'بهار اخلاق'، 'جعفر زٽلي' ۽ 'ڪچڪول'، رسالا ۽ اخبارون نڪتيون، جن ۾ سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان جي پرچار ڪان سواءِ مسلم قوم، برصغير جي آزادي ۽ عام جاڳرتا جهڙن موضوعن تي مضمون ۽ شعر ڇپبا هئا.

هن زماني ۾ ماڻهن ۾ نثر توڙي نظم ۾ ڇپيل علم ادب پڙهڻ جو چاهه وڌيو. ماڻهن ۾ مطالعي جو شوق ڏسي ڪيترن هندن توڙي مسلمان اديبن نثر توڙي نظم ۾ سوين ڪتاب لکيا. طنزيه ۽ مزاحيه شاعريءَ هن ئي زماني ۾ زور ورتو. هن دور جي ٻانيڪار نثر نويسن ۾ مرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوڙومل چندن مل، ميان شمس الدين "بلبل" خاص طور مشهور هئا. سنڌي نثر جي اسلوب ۽ عبارت کي جديد صورت ڏيڻ ۾ "بلبل" مرحوم جو وڏو هٿ هو. هو حقيقت نگار هو. هو پهريون سنڌي نثر نويس هو، جنهن سنڌ وارن کي سنڌ جي تمدن، معاشري، عام ماڻهن جي جذبن ۽ خيالن طرف متوجهه ڪيو. هن جي مضمونن ۾ مختلف ڌنڌن وارن ماڻهن جون صحيح ۽ زنده تصويرون نظر اچن ٿيون. بلبل مرحوم شاعري به ڪندو هو. هن نثر ۽ نظم ذريعي ماڻهن کي خراب رسمن کان آگاهه ڪيو. پيرن جي درگاهن ۽ درگاهن جي ميڙن تي ٿيندڙ خراب ڳالهين تي هن سخت لفظن ۽ طنزيه جملن ۾ گهڻوئي ڪجهه لکيو. ساڳئي وقت ڌاري سندس هڪ سائيءَ، مولوي الهه بخش "ابوجهي"، "مسدس ابوجهو" لکي قوم کي سجاڳ ٿيڻ لاءِ للڪاريو. حاصل مطلب ته هن وقت تائين سنڌي شاعريءَ توڙي نثر ۾ نئون سوڙ اچي چڪو هو، انهيءَ نوان ۽ نئين راهه گهڙڻ واريءَ سوچ، ايندڙ دور جي اديبن توڙي شاعرن لاءِ راهون هموار ڪيون.

١٩١٤ع ۾ پهرين مهاڀاري لڙائي لڳي. انهيءَ لڙائيءَ دنيا جي حالتن ۾ وڏو ڦيرو آندو. انهن حالتن سنڌ تي به اثر ڪيو. عوام ۾ ذهني انقلاب جا آثار نمودار ٿيا. انهيءَ ذهني انقلاب، انهيءَ سجاڳيءَ ۽ جاڳرتا جو اثر، ان وقت جي نثر توڙي نظم تي بالڪل نمايان نظر اچي ٿو. اديب توڙي شاعر عوام جي مختلف مسئلن طرف متوجهه ٿيا. هنن عام ماڻهن جي مسئلن تي سوچيو. انهن زندگيءَ جي مختلف مسئلن تان پردا هٽائي، انهن کي اصلي حالت ۽ سچي روپ ۾ پيش ڪيو. اهي حقيقتون هڪ طرف افساني جي روپ ۾ پيش ڪيون ويون ته ٻئي طرف ناول ۽ ڊراما به لکيا ويا. مرزا قليچ بيگ پهريون افسانو "شريف بيگم" جي عنوان سان ١٩١٤ع ۾ لکيو. اهڙيءَ طرح شاعريءَ ۾ سائين حيدربخش جتوئيءَ انهن مسئلن کي موضوع بڻايو. هن ڏس ۾ پير حسام الدين راشدي لکي ٿو:

"پورئين دور (١٨٥٧ع-١٩٣١ع) ۾ جن شاعرن جهاد ڪيو، تن ۾ سڀ کان سرويچ ۽ سورهيه حيدربخش جتوئي هو. هي پهريون سنڌي شاعر هو، جنهن سنڌيءَ ۾ شڪوو لکيو. ڪفر جون فتوائون سنائين، مهراڻ جي سوجن سان مخاطب ٿيو؛ ۽ اهڙن عنوانن هيٺ شعر چيائين، جن ذهني انقلاب آڻڻ ۾ جادوءَ جو ڪم ڪيو."

١٩٠٥ع کان وٺي ١٩٢٠ع تائين سنڌ ۾ ڪيترين ئي اخبارون ۽ رسالا نڪتا، جن ۾ قوميت ۽ قومي جاڳرتا، انگريز سامراج جي خلاف آواز اٿارڻ لاءِ مضمون ۽ شعر ڇپجڻ لڳا.

ڄيٺمل ڀرسرام، لالچند امرڏنومل، ليلارام پريم چند، پيرومل مهرچند آڏواڻي، ميلارام منگترام واسواڻي، محمد هاشم "مخلص"، سيد اسدالله شاهه "فدا"، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولانا دين محمد وفائي ۽ شيخ عبدالمجيد "سنڌيءَ" جهڙا ماهر هنن تحريڪن کان متاثر ٿيا. هنن بزرگن مواد ڇپائڻ لاءِ ڪن ادبي ادارن جو بنياد به وڌو، جن جي مدد سان هنن ڪيترائي ڪتاب ڇپائي پڌرا ڪيا. 'سنڌي ساهت سوسائٽي' هن ئي دؤر ۾ قائم ٿي. هن سوسائٽيءَ طرفان ماهوار رسالن جو سلسلو شروع ٿيو. انهن رسالن ۾ زياده تر ڪهاڻين کي همٿايو ويندو هو.

هن دؤر ۾ مسلم قوميت جي جذبي رکندڙ بزرگن سنڌ جي مسلمانن کي سجاڳ ڪرڻ لاءِ الڳ ڪم ڪيو. مرحوم شمس الدين "بلبل" انهن مان هڪ هو. مسلمانن ۾ سجاڳي آڻڻ جي سلسلي ۾ هو "جام جم" (ص ٥٦) ۾ لکي ٿو:

"خدا ڪي ڏانهن آهي تہ مسلمانن جي حال تي ڪو رحم ڪري. اسان جو اهو مطلب نہ آهي تہ مسلمان اصلي سياسي ميدان تي نہ اچن، ۽ ماٺ ڪري سمهي پون. نہ نہ! بيشڪ هو واسطو رکن، ۽ شدمد سان حصو وٺن، مگر جداگانہ پنهنجا قومي، مذهبي ۽ ملڪي حق گهرن: محڪوم قوم جي غلاميءَ کان آزاديءَ جا پهه پچائين. اسان جي قوميت سيني کان مٿي هئڻ گهرجي. هندن کان صدبار وڌيڪ اسان جا پوليٽيڪل حق آهن."

٧. سنڌي ادب ۾ نيون عظيم انقلاب سنڌ جي بمبئيءَ کان ڌار ٿيڻ سان آيو. سنڌ وري ڌار صوبي جي حيثيت ورتي. نثر توڙي نظم ۾ نون موضوعن جو واڌارو ٿيو. سنڌ جي مسئلن متعلق ذهنن ۾ نيون ڳالهيون آئيون ٿيون، ۽ سنڌ جي اديبن کي وڏيرن، پيرن ۽ سرمايدارن سان ڪام ڪلا مقابلو ڪرڻو پيو. هن ڏس ۾ پير حسام الدين راشدي لکي ٿو:

"سنڌي ادب جو پيو دؤر ١٩٣٦ع کان شروع ٿئي ٿو. هن دؤر ۾ سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي، سنڌ جي ليڊرشپ زميندار شاهيءَ جي قبضي ۾ اچي وئي. ڇاڪاڻ تہ وٽن (زميندارن) جام هو، تنهنڪري انهن پنهنجي مرضيءَ ۽ مقصد کي پوري ڪرڻ لاءِ وزارتن ۽ اسيمبلين کي استعمال ڪري، هڪ هڪ دفعو وري پاڻ کي جيڏان ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي."

پير صاحب اڳتي لکي ٿو:

"الهيءَ دؤر اسان جي ادب تي خاص اثر ڪيو. زميندارن ۽ پيرن جي ٿهي اچا پوريءَ ريت ٿي ڪونہ هئي، وبتر جو وزارتون، ميمبريون ۽ سنڌ جو سڄو صوبو سندن ور چڙهي ويو، تنهن سنڌ جي عوام کان آسهڻ ۽ آسرڻ جو موقعو کسي ورتو. انهن حالتن اديبن ۽ شاعرن کي نئين سر سوچڻ تي مجبور ڪيو. اسان جي اديبن سمجهيو ٿي تہ بمبئيءَ کان جدا ٿي سنڌ جا سڀ مسئلا حل ٿي ويندا، طبقاتي فرق مٽبو، غريبن جا ڏک لهندا ۽ سنڌ جو عوام ربان کيان ٿي، زندگيءَ جي جدوجهد ۾ صحتمندانہ قدم اڳتي وڌائي، دنيا ۾ آبرومندانہ مقام حاصل ڪندو: ليڪن مسئلو

حل تہ ڪونہ ٿيو، الٽو غلاميءَ ۽ ذڪ ڏاڪڙي جا ڪيئي زنجير سندن هٿن، پيرن، ذهن ۽ سوچ تي پنهنجي ويا. انهيءَ دور ۾ ضرورت جي پيش نظر حيدر بخش جتوئيءَ، عبدالڪريم "گدائي"، قادر بخش "حقير"، نارائڻ شيام، هري "دلگير" پنهنجي ڪلام کي پراڻين اندرسڀائي روايتن کان ڇني ڌار ڪري منجهس نئون روح ڦوڪي، بيان ڪيل فرعوني ۽ سلطاني طاقتن کي ڪيرائڻ لاءِ ڪتب آندو. انهيءَ دور جو سمورو ادب مذڪوره زماني جي سنڌ جي چشم ديد ۽ حقيقت پري تاريخ آهي."

هن نئي زماني ۾ ڪشنچند "بيوس" جو قلم تيز هلڻ لڳو. "بيوس" سنڌي شاعريءَ ۽ نثر ۾ نوان تجربا ڪيا. هن نوان مضمون، نوان خيال، نوان لفظ، نيون تشبيهون ۽ استعارا، نوان محاورا ۽ نوان ماڻا ڪم آندا. حيدر بخش جتوئي "حيدر" ۽ ڪشنچند "بيوس" جي ڪهڙيل هن نئين موڙ کان اڳ سنڌي شاعري علم عروض جي قانون، عربي ۽ فارسيءَ جي غيرفطري لفظن ۽ اصطلاحن سان جنجهيل، تصوف جي مضمونن سان پريل ۽ ايراني طرز جي زمين جي پابند هئي. انقلابي تحريڪ جي اثر کان حيدر بخش جتوئي "حيدر"، "بيوس" توڙي ٻين شاعرن سنڌي شاعريءَ ۾ انقلاب آندو. هنن سنڌي شاعريءَ ۾ جدت آندي، نواڻ آندي؛ ان ۾ نوان نوان تجربا ڪيائون. غزل جي بدران نظم ۽ مسدس تي طبع آزمائي ڪيائون. گل و بلبل، سرو صنوبر، ساقي ۽ شراب جي بدران غريب جي جهوپڙي، هاريءَ جي حالت، مزور جي زندگي، وطن جي آزادي، وطني حب، قومي جاڳرتا جهڙا موضوع بيان ڪيائون. گويا سنڌي شاعري حاڪمن ۽ نوابن جي درٻارن ۽ محفلن مان نڪري، عام ماڻهن جي گهرن ۾ آئي هئي. ان ۾ داخلي ڳالهين بدران خارجي ڳالهيون بيان ٿيڻ لڳيون هيون. محمد صديق مسافر، مرزا قليچ بيگ اسڪولي ٻارن لاءِ اهڙا نظم جوڙيا، جن ۾ خارجي ڳالهين جو ذڪر وڌيڪ هو. مثال طور "مسافر" جي نظم جو هڪ بند پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ ماڻهن جي حالت جو ذڪر ٿيل آهي، فرمائي ٿو:

ويساک جو مهينو، جنهن ۾ اڪون ۽ جوولا،
جڻ آسمان آڇليا ٿي گرم گرم گولا.

حيدر بخش جتوئيءَ ۽ ڪشنچند "بيوس" جي شاعريءَ ڪيترن ئي نوجوان شاعرن کي متاثر ڪيو. هري "دلگير"، هوندراج "دکايل"، پرڀو "وفا"، نارائڻ "شيام" ۽ شيخ اياز ان وقت جا ناميارا اسرندڙ شاعر هئا.

٨- ائين نہ آهي تہ سنڌ جي شاعرن غزل چوڻ صفا ڇڏي ڏنو هو. ليکراج "عزيز"، سڳن آهوجا، عبدالله "بسمل"، حاجي محمود "خادم"، ڊاڪٽر محمد ابراهيم "خليل"، جمعو خان "غريب"، غلام احمد نظامي ۽ ٻين انهيءَ طرز کي جاري رکيو. انهن جي شاعريءَ ۾ ڀلي خوبيون تہ برابر هيون، پر انهن جي شاعري عام ماڻهن جي دلين کي، "حيدر" ۽ "بيوس" واري شاعريءَ جي مقابلي ۾ گهٽ ڇڪي سگهي. انهن جو ڪلام نئين نهيءَ جي دلين کي اپاري نہ سگهيو ۽ انهيءَ ڪري عام ماڻهن تي "حيدر" ۽ "بيوس" جي نئين شاعريءَ جو اثر وڌيڪ ٿيندو رهيو.

"بيوس" توڙي انهيءَ مڪتب فڪر جي ٻين شاعرن جو ڪلام نوجوانن جرن دليون انهيءَ ڪري موهي سگهيو هو جو انهن جي ڪلام ۾ موسيقي ۽ ترنم هو؛ ڇاڪاڻ ته انهن شاعرن پنهنجي چؤطرف واري ماحول جو مطالعو ڪيو هو؛ ڇاڪاڻ ته انهن حقيقي ۽ سچين ڳالهين جو لفظن جي روپ ۾ منظر چٽيو هو؛ ڇاڪاڻ ته انهن عوام جي مسئلن کي سمجهائڻ لاءِ ڪردار به سچا پچا عوام مان ئي کنيا هئا. هن ڏس ۾ ڪماري پوپٽي هيراننداڻي لکي ٿي:

"عزيز جي شعرن ۾ بحر ۽ وزن جي نيمن جو صحيح استعمال ٿيل آهي. پر 'الف' کان 'ي' تائين سيني رديفن ۾ ساڳي ڳالهه پيئي هلندي آهي. معشوق جي پير ۾ وڃڻ لاءِ سڪڻ، وصل جي واڻيءَ جو ورنن، جانيءَ جي جفا جي شڪايت، رقيب جي دشمنيءَ جو وار، شعر ناهي جنهن ته ڪنهن رئيس جي حق-پٽي زال آهي. هوءَ سندر آهي، ڪيس پڙڪيلا ڪپڙا ۽ قيمتي زيور پيل آهن، پر سندس دل ويران آهي؛ نه عام ماڻهن مان ڪو ڏانهنس لهاري سندس حسن جي ساراهه ڪرڻ جي همت ڪري سگهي ٿو، نه سندس روح ڪي پيار جو پاڻي پياري تازو ڪري ٿو."

هوءَ اڳتي لکي ٿي:

"عزيز نهايت ئي قابل ۽ ودوان شاعر آهي، پر سندس شعر عام ماڻهن کان صفا ڪٽيل آهي، ڇاڪاڻ ته صرف چند سنڌي عالم، جي پارسي شعر جي فن کان واقف آهن، سي ئي سندس شعر کي پوريءَ طرح سمجهي سگهن ٿا."

٩- ١٩٤٠ع ۾ سنڌ ۾ مسلم ليگ جو بنياد پيو. ان کان پوءِ تڪڙت يعني ١٩٤٢ع ۾ ڪانگريس طرفان انگريزن خلاف ڪئٽ انڊيا جي تحريڪ هلائي ويئي. ڪانگريس 'اکنڊ ڀارت' ۽ مسلم ليگ 'پاڪستان' جو مطالبو ڪيو. انهن ٻنهي تحريڪن جو برصغير سان گڏ سنڌ جي سياسي، سماجي توڙي ادبي دنيا تي گهڻو اثر ٿيو. ڪانگريس جي حمايت ۾ سموريون هندو اخبارون هيون، جن ۾ 'سنسار سماچار'، 'هندستان'، 'هندو'، 'هندو سنسار'، 'هندواسي'، 'قرباني' ۽ 'سوراج' هيون. مسلم ليگ جو آواز روزانه 'الوحيد' ۽ هفتيوار اخبارن بلند ڪيو. انهن اخبارن ۾ سياسي، سماجي ۽ راڄنيتي مضمون ڇپيا هئا. ١٩٤٠ع کان وٺي ١٩٤٧ع جي ستن سالن واري عرصي ۾ قومي بيداري، سماج جي ادنگين رسمن ۽ رواجن توڙي عام ماڻهن جي روزانه زندگيءَ سان واسطو رکندڙ ضروري ڳالهين جو عڪس سنڌي ادب ۾ گهڻو نظر اچي ٿو. سماجي رسمن کان سواءِ انهيءَ، لئي ۽ اجهي سان واسطيدار عنوانن تي قلم آرائي ڪئي ويئي. هن زماني ۾ تيرٿ وسنت، امرلال هنگوراڻي، آسانند مامتورا، ڪرشن کٽواڻي، آتم، ڪيرت ٻاٻاڻي، شيخ اياز، اياز قادري، گوبند مالهي، آنند گولاڻي، سگڻ آهوجا، شيخ عبدالستار ۽ ٻيا غريبن جا همدرد ليکڪ موجود هئا، جن جي ڪهاڻين جي پڙهڻ سان بدن ۾ سيانو پنجيو وڃي. هن زماني ۾ نظم ۽ گيت سان گڏ ڪهاڻي، ناول ۽ ڊرامي تي گهڻو ڌيان ڏنو ويو. ٻاغي ساهت منڊل، زندگي پبليڪيشن ۽ آزاد سلسلي

طوفان ڪيترائي ڪتاب ڇپايا ويا. ”اڳتي قدم“، ”نئين دنيا“ ۽ ”مهراڻ“ هن دور جا مشهور رسالا هئا، جن ۾ ادبي، اخلاقي ۽ قومي بيداريءَ وارا مضمون، ڪهاڻيون ۽ شعر شايع ٿيندا هئا.

١٠- آزاديءَ (١٩٤٧ع) کان پوءِ سنڌي ادب ۾ انقلابي تبديليون آيون آهن. هن دور ۾ علم ادب جي هر موضوع تي طبع آزمائي ڪئي ويئي آهي. هن دور ۾ پيدا ٿيل ادب ۾ موضوعن ۽ مضمونن ۾ وڏي قيرڦار آئي آهي. هندو ليکڪن، ناشرن، شاعرن، نثرنويسن، عالمن ۽ فاضلن جي لڏي وڃڻ ڪري ۽ سنڌي زبان سان پربندي ٿي ڪٽرپڻي واري روش ڪري سنڌي اديبن ۽ شاعرن وٽ جيڪڏهن سڀ کان اهم ۽ آتم مسئلو هو ته اهو هو سنڌي زبان جو مسئلو. ان کان پوءِ ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڌار ڪرڻ جو مسئلو، ۽ ڪراچيءَ ۾ سنڌي زبان جي ٻارڙن جهڙا مسئلا هر اديب ۽ شاعر جي نظر ۾ اهم مسئلا هئا. انهن مسئلن کان سواءِ قومي جاڳرتا، سماجي ۽ ملڪي، سياسي ۽ اقتصادي مسئلا سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن جي ڪهاڻين، ناولن ۽ نظم جو موضوع رهيا.

١٩٥٥ع ۾ ٻين صوبن سان گڏ سنڌ مٿان ون يونٽ زوريءَ مڙهيو ويو. سنڌ جي شاگردن طرفان سنڌ اسيمبليءَ جي ان اجلاس جي ٻاهر خلاف نعرا هنيا ويا، جنهن ۾ ون يونٽ جو ٺهراءُ بحال ٿي رهيو هو. انهن مٿان لٺيون وسايون ويون، ڪين پوليس گرفتار ڪري، پوليس لارين ۾ چاڙهي، ٿئين ٻارن جي ٻل جي ٻيءَ پر لاهي ڇڏيو. ون يونٽ بحال ٿي ويو. انهيءَ فيصلي سنڌي زبان جي ليکڪن، شاعرن، عالمن ۽ فاضلن کي سجاڳ ڪيو. انهيءَ فيصلي سنڌي علم ۽ ادب ۾ نئون انقلاب آندو. سنڌي ادب ۾ نئون موڙ آيو. انهيءَ انقلاب ڪئين ڪهاڻيڪار ۽ شاعر پيدا ڪيا. انهيءَ انقلاب سنڌي زبان ۽ ان جي علم ادب کي اهڙيءَ منزل تي پهچايو، جتي هونءَ جيڪر اسين ايتري ٿوري عرصي اندر مشڪل پهچي سگهون ها.

١٩٥٦ع ۾ ون يونٽ سرڪار جي لاهور وارن آفيسرن جي سازش سان ڪراچي يونيورسٽيءَ طرفان سنڌي ٻوليءَ کي ذريعءِ تعليم طور ڪم آڻڻ جي ممانعت ڪئي ويئي. سنڌي اسڪول هڪ ٻئي ڏڪ سان بند ڪيا ويا ۽ جن ٻارن جي مادري زبان سنڌي هئي، تن کي مادري زبان ذريعي تعليم وٺڻ کان زبردستي روڪيو ويو. سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن، سجاڻ ۽ سخنورن انهن فيصلن جي سخت مخالفت ڪئي. هنن آواز اٿاريو. سنڌ جون اخبارون ۽ رسالا به خاموش نه رهيا. ايڊيٽرن بيباڪيءَ سان ۽ حقيقت سان پرپل ايڊيٽوريل لکيا. ڪهاڻيڪارن انهيءَ کي افسانن جو موضوع بڻايو. مهراڻ رسالي توڙي ٻين رسالن ۾ اهي افسانا ڇپيا.

١٩٥٨ع ۾ ايوب خان جو مارشل لا آيو. هيءُ مارشل لا ١٩٤٢ع واري مارشل لا کان به سخت هو. ١٩٤٢ع وارو مارشل لا غيرن طرفان حر تحريڪ کي ختم ڪرڻ ۽ حرن کي ڪچلڻ لاءِ هنيو ويو هو، پر ايوب وارو مارشل لا آمريت جي هوس جي ڪري لڳو هو. هڪڙي فوجي آفيسر جي زباني حڪم تي سنڌي زبان جي غيرمادري زبان طور سکيا بند ڪئي ويئي؛ جيتوڻيڪ ان وقت نون سنڌين سنڌي زبان خوشيءَ ۽ چاهه سان سکڻ ٿي چاهي، جن جي ٻارن لاءِ سنڌي

زبان جي سکيا لازمي هئي، ۽ سنڌي ٻارن لاءِ اردو لازمي طور رائج ڪئي وئي هئي، نه فقط اهترو پر سنڌ يونيورسٽيءَ جي ان وقت جي وائيس چانسيلر علامه آءِ-آءِ قاضيءَ کي استعيفا ڏيڻ تي مجبور ڪيو ويو. انهيءَ کان سواءِ ايوب خان جي تعليمي ڪميشن پنهنجيءَ رپورٽ ۾ سڄيءَ سنڌ ۾ انهن ٻارن لاءِ به سنڌي ٻوليءَ جي سکيا ختم ڪري ڇڏي هئي، جن جي مادري زبان سنڌي هئي. انهيءَ تي سڄي سنڌ ۾ رنجش پيدا ٿي. هر هنڌان آواز اٿيو. سنڌي زبان جي تحفظ لاءِ سنڌي زبان سوسائٽي ٺهي. حڪومت جي متعصب آفيسرن طرفان ١٩٦٤ع تائين سنڌ ۾ استحصال ڪيو ويو. اِهي ڏاڍايون ۽ ظلم، اِهي بيداديون ۽ قهر سنڌي ادب جي موضوع جي روپ ۾ لفظن جي صورت ۾ بيان ٿيڻ لڳا. شمشيرالحيدريءَ بيباڪيءَ سان انهيءَ استحصال خلاف آواز اٿاريو. هن چيو:

اسين ظلم جي مات چوندا رهياسين،
سر عام هر بات چوندا رهياسين،
اوهين ڪيترو ئي ڏِٻايو، ڏَڪاريو،
اسين رات کي رات چوندا رهياسين.

١٩٦٥ع کان ١٩٧٠ع واري زماني ۾ ڪيترن ئي سنڌي اديبن ۽ شاعرن جي تحريرن ۽ تقريرن تي بندش وڌي وئي. ڪيترا سنڌي رسالا ۽ ڪتاب بند ڪيا ويا. هي ئي دور هو، جنهن ۾ ڪيترن ئي سنڌي اديبن، شاعرن، شاگردن ۽ استادن کي جيل ۾ وڌو ويو. هنن ڏاڍاين تي شيخ اياز فرمايو:

تون چئو نه لڄان، تون چئو نه ڪڇان، ۽ توکان هڪڙي ڳالهه پڇان،
تون ڪنهن ڪنهن کي خاموش ڪندين، اعلان هزارين مان نه رکو.

اهڙي وقت بزرگ اديب ۽ شاعر حيدر بخش جتوئيءَ کان وٺي عبدالڪريم "گدائي"، جوانن ۾ رسول بخش پليجو، استاد بخاري، فتاح ملڪ، قمر شهباز، اسر جليل، منير سنڌي، حميد سنڌي، لياز همايوني ۽ ٻين ڪيترن ئي نوجوان اڀرندڙ شاعرن ۽ اديبن سنڌ ۾ روزانه ٿيندڙ واقعن کي ڪهاڻين ۽ شعر جو موضوع بنايو.

هنن شاگردن جي مسئلن، تعليمي مسئلن، سنڌي زبان جي مسئلن، هارين نارين، مزورن ۽ محنت ڪش ماڻهن جي مسئلن تي گهڻو ئي ڪجهه لکيو. هن ڏس ۾ سرويچ سجاوليءَ جي ڪلام مان ڪي بند مثال طور پيش ڪجن ٿا:

سور سهندي سور چرندي ٿيا گذر گذرن پيا،
سانگين جا سانمن ڙيا سانوڻ ميارا سنڌ ۾!
مفلسيءَ منڙن کي ماريو، منهن ڪٽڻ جهڙا نه ٿيا،
لوڪ کان لڪندا گهمن، لالن لچارا سنڌ ۾!
مال ڇٽ ۽ مان ڇٽ، مارن جون ڇٽ ٿيون محنتون،
هر لئي هيٺن جي ويا، همراهه هچارا سنڌ ۾!
پورهيو پورهيت جو کائي بيت پيٽوڙيسن پريا،
پاپ جا هر پهر تي پسجن پسارا سنڌ ۾!

حاصل مطلب تہ هن دؤر جو سنڌي ادب سنڌ جي مسئلن جو هڪ رڪارڊ آهي. هن زماني جو سنڌي ادب سنڌ جي عوام جي ڏکن ۽ سورن جو داستان آهي. هن دؤر ۾ نہ فقط موضوعن ۾ اضافو ٿيو، پر ساڳئي وقت نظم توڙي نثر ۾ نوان تجربا ٿيا. هن دؤر ۾ سنڌ جي تاريخ جي ٻن دؤرن 'سومرا ۽ سما' تي لکيل اسٽيج ڊراما پيش ٿيا. انهن ڊرامن ۾ دودو وري سنڌ جي تاريخ ۾ پرگهٽ ٿيو هو. ماٺي پاڳهل وري نئون جنم ورتو هو. "دودو چنيسر" ۽ "دولهہ دريا خان" ڊرامن ۾ وار ڪاندارپندڙ ۽ دل ڏارپندڙ منظر ڏيکاري ڏسندڙن ۾ جوش جاڳايو ويو.

مطلب تہ ون يونٽ جي قيام کان وٺي ١٩٧٠ع تائين سنڌ ۽ سنڌي ادب جي قسمت ۾ هڪ زبردست انقلاب اچي چڪو هو. هن انقلاب سنڌي جيون ۽ سنڌي زندگيءَ ۾ هڪ وڏي ٿل آڻي ڇڏي هئي. انهيءَ ٿل سنڌي زبان جي اديبن، شاعرن، دانشورن، عالمن توڙي فاضلن جي سوچ، سوچڻ جي رنگ ۽ ڍنگ ۾ بہ ڦيرو آندو هو. سنڌ ۾ سنڌي قوميت ۽ جاڳرتا جا سڪل سلا وري نئين سر نسريا ۽ اسريا.

زندگي ترقي پذير آهي. زندگي هڪ وهڪرو آهي جو هرچيز کي پوماري سوماري کڻي ويندو آهي. سنڌ جي ڪهاڻيڪارن، اديبن، شاعرن ۽ مفڪرن زندگيءَ جهڙي اٿاهہ مهاساگر جي وهڪري جو پون وکيان وانگر سير ڪيو آهي، مطالعو ڪيو آهي. سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن پنهنجي گهري سوچ، تيزفهمي، وڏيءَ سمجهہ ۽ مشاهدي واريءَ نظر سان سنڌي جيون جي هر پهلوءَ جو مطالعو ڪيو آهي، ان جو اڀياس ڪيو آهي: هنن جي نظر ۾ زندگي هڪ پونو آهي، جتي هنن شهسوارن وانگر پيهي، ان جي ڏار ڏار حصن، رنگن، روپن، حادثن ۽ واقعن تي کهڙو ويچار ڪيو آهي، ۽ ويچار کي لفظن جو ويس وڍايو آهي. هنن ابهام ۽ فراريت کان پاسو ڪيو آهي. هنن اهڙن نون نون انوکن ۽ اڇوتن موضوعن ۽ مسئلن تي قلم کنيو آهي، جن کي پڙهي حيرت وٺيو وڃي. هنن علامتن ۽ اشارن ذريعي پنهنجن خيالن جي اظهار ڪئي آهي.

سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن پيٽ کي پنهنجو مسئلو نہ بنايو آهي. هنن پيٽ پالڻ ۽ ڪمائيءَ خاطر ڪونہ لکيو آهي. هنن داد حاصل ڪرڻ لاءِ يا خوشامدڙين کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪونہ لکيو آهي. خوشامد ڪرڻ ۽ قصيدہ گوئي سنڌي اديبن ۽ شاعرن جي طبعيت جي خلاف آهي. هنن سماج سڌار بزرگن ۽ مصلحن وانگر مسئلن کي سڌارڻ ۽ سلجهائڻ خاطر، ماڻهن ۾ جاڳرتا آڻڻ خاطر، ماڻهن ۾ ذهني سجاڳي، اخلاقي همت ۽ جرات اجاگر ڪرڻ خاطر، استادن، رهبرن ۽ رهنمائن جهڙو ڪم ڪيو آهي. سنڌ جو اديب ۽ شاعر هن دؤر جو مشنري، مبلغ، پرچاري ۽ قومي درد رکندڙ آهي. پر هو نعرا نٿو هڻي، دانهون نٿو ڪري. ان جي پدران هو نبض شناس حاذق حڪيم وانگر مرض سڃاڻي، ان جي نشاندهي ڪري ٿو ۽ نسخو ڏسي ٿو.

سنڌ جو موجودہ ادب سنڌ جي سماجي ۽ عوامي زندگيءَ جي عڪاسي آهي، ان جي چٽي تصوير آهي. سنڌ جو موجودہ ادب سنڌ جي سماجي زندگيءَ جي تاريخ آهي. سنڌي زبان جو موجودہ ادب سنڌ متعلق، سنڌ جي ماڻهن متعلق ۽ سنڌ جي ماڻهن جي روزمره جي مسئلن متعلق

آهي. سنڌي ٻوليءَ جي اديبن پنهنجي سماج کي چڱيءَ طرح سمجهيو آهي. هنن پنهنجا ڪردار به عوام مان ڪنيا آهن. هنن جا ڪردار زندگيءَ جي ڏکن سکن، امنگن ۽ جذبن سان واسطو رکن ٿا.

موجوده وقت شعر ۽ ڪهاڻين کان سواءِ تحقيقي ادب ۾ به گهڻي ترقي ٿي آهي. سنڌي ادب جي تاريخ، سنڌي تنقيدي ادب جي تاريخ، سنڌ جي سياسي تاريخ، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ تي جديد تحقيق جي طرز تي معلومات سان ڀريل تحقيقي مقالا لکيا ويا آهن. آزاديءَ کان اڳ ڊاڪٽر گربخشاڻي جديد اصولن موجب تحقيقي ادب جو بنياد وڌو. آزاديءَ کان پوءِ سيد حسام الدين شاهه راشدي، سيد غلام مصطفيٰ شاهه، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سراج الحق ميمڻ، مولانا غلام محمد گرامي، ڊاڪٽر ممتاز حسين پٺاڻ ۽ ٻين عالمن جا مقالا ۽ تحقيقي مضمون سنڌ متعلق، سنڌ جي تاريخ ۽ ٻوليءَ متعلق چڱو مواد رکن ٿا. سيد حسام الدين راشديءَ سنڌ جي تاريخ کي نئون موڙ ڏنو آهي. ان کي قومي رنگ ۾ رڱيو آهي. الحاج سيد غلام مصطفيٰ شاهه سنڌي معاشري ۽ تعليم تي لکيو آهي. مولانا قاسمي صاحب جا مقالا سنڌ جي ديني ادب ۽ دينيات متعلق آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب لوڪ ادب جي مطالعي ذريعي سنڌ جي سماجي زندگي ۽ سنڌ جي تمدن جي تاريخ جي مطالعي لاءِ نئين مواد طرف اشارا ۽ اهڃاڻ ڏنا آهن. سراج سنڌي ٻولي ۽ ان جي بڻ بنياد جي سلسلي ۾ نيون کوجنائون ۽ نوان نظريا پيش ڪيا آهن، تنهنڪري عام سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ نئين سر لکڻ لاءِ مجبور ٿي پيا آهن. اهڙيءَ طرح ٻين مقالن ۽ مضمونن ۾ سنڌ جي باري ۾ گهڻوئي مواد ملي ٿو.

نثر ۾ مختصر افسانې پنهنجو خاص معيار ۽ مقام قائم ڪيو آهي. اڄ جي سنڌي افساني ۾ هاڻ عشق ۽ محبت جون ڳالهيون گهٽ نظر اچن ٿيون. اڄ جي سنڌي افساني ۾ عورت کي جنسي هوس لاءِ رانديڪي طور پيش نٿو ڪيو وڃي، پر اڄ جي سنڌي افساني ۾ سنڌ جي سماجي مسئلن جو ذڪر وڌيڪ آهي. اڄ جي سنڌي افساني ۾ حقيقي واقعن جو بيان وڌيڪ آهي. اڄ جي سنڌي افساني ۾ انقلابي ڳالهيون آهن. اڄ جي افساني ۾ بين الاقوامي مسئلن جو ذڪر آهي. اڄ جو سنڌي اديب بين الاقوامي ادب جو مطالعو ڪندڙ آهي، ۽ ان کان گهڻو متاثر ٿيو آهي. انهيءَ ڏس ۾ هرمهيني ڪيترين ئي پرڏيهي ڪهاڻيون سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿينديون رهيون آهن، ۽ پرڏيهي ليکڪن جا ناول سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيا ويا آهن.

سنڌي افساني ۾ نه فقط موضوع ۾ نواڻ آئي آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جي افسانه نگارن افساني جي فن ۾ به نوان تجربا ڪيا آهن. هن ڏس ۾ امر جليل صاحب لکي ٿو:

"اڄ جو سڀ کان مقبول ۽ ڪامياب افسانو 'رٿا کان سواءِ' يعني Plot less افسانو آهي. 'رٿا کان سواءِ' افسانو ايڪ لاءِ تجربن جو لامحدود ميدان ٿاهي ڇڏي ٿو، ۽ ليکڪ پاڻ کي فني پابندين ۾ جڪڙيل محسوس نٿو ڪري، جيتوڻيڪ 'رٿا کان سواءِ' افسانو

لکڻ لاءِ بہ جدا ۽ سخت قسم جون پابنديون آهن. جيئن تہ اهڙن افسانن ۾ ليکڪ کي زمان ۽ مڪان جون حدون اورانگهڻيون پونديون آهن، تنهنڪري اهڙن افسانن لکڻ مهل ليکڪ کي خبردار رهڻو پوندو آهي، ڇو جو ٿوري غفلت افساني کي فني نقطہ نگاهہ کان ناڪام ڪري ڇڏيندي. اهڙا افسانا خيالن جي ڪڙي-در-ڪڙي (association of ideas) جي آڌار تي لکيا ويندا آهن. آنهن افسانن ۾ مرڪزي خيال ساڳيو رهندو آهي، پر ڪهاڻيءَ ۾ تسلسل نہ هوندو آهي. اهوئي سبب آهي جو Plotless يعني 'رٿا کان سواءِ' افسانن ۾ خيال اهم هوندو آهي."

اهڙيءَ طرح اسٽيج ڊراما، ريڊيائي ڊراما ۽ ٽي-وي ڊراما هن دؤر جون اهم صنفون آهن. ريڊيائي ڊرامن ۾ منظور نقوي، مراد علي مرزا، آغا سليم، امر جليل، غلام حيدر صديقي ۽ علي بابا نوان تجربا ڪيا آهن. منظور نقويءَ عشقيہ ڊرامن کان سواءِ جاسوسي، لوڪ ڪهاڻين، تاريخي ۽ نيم تاريخي داستان جي پلاٽ تي ريڊيائي ڊراما پيش ڪري، ٻڌندڙن ۾ نئون جذبو جاڳايو آهي. آغا سليم بہ هن سلسلي ۾ اڳرو رهيو آهي. سندس ڊراما 'دودو چنيسر'، 'دولهہ دريا خان' ۽ 'گل چنو گرنار جو' اهم ڊراما آهن. علي بابا جو 'رُج جا راهي' ڊرامو سنڌ جي تاريخ ۽ وطنيت جي جذبي کي اجاگر ڪندڙ ۽ هڪ نہ وسرندڙ ڊرامو آهي.

اهڙيءَ طرح ٽي-ويءَ تي بہ ڪافي سماجي ڊراما پيش ٿيا آهن. هن سلسلي ۾ ڪيترن ئي سنڌي ڪهاڻين کي ڊرامائي صورت ڏيئي ٽي-ويءَ تان پيش ڪيا ويا آهن. اهڙيءَ طرح مرزا قليچ بيگ جي ناول 'زينت' کي بہ ڊرامي جي صورت ۾ ٽي-ويءَ تان پيش ڪيو ويو آهي.

.١. هن دؤر جو سنڌي ادب مقصد سان ڀريل آهي. اهو مقصد علامتن ذريعي سمجهايو ويو آهي. ڊاڪٽر تنوير عباسي لکي ٿو:

"هن دؤر جي شاعري وقت جي ونڊر يا 'فردوسِ گوش' رهڻ بجاءِ پنهنجي ماحول ۽ حالت لاءِ هڪ روشن لاٽ ٿي پيئي آهي، هڪ پيغام ٿي پيئي آهي."

'سنڌيءَ جي موجوده دؤر جي شاعريءَ ۾ سنڌي ماحول ۽ سنڌي زندگيءَ جي جهلڪ گهڻي قدر نظر اچي ٿي. هن دؤر جي شاعرن جي تخيل ۽ موضوعن جي انتخاب ۾ تبديليءَ سان گڏ وسعت بہ آئي آهي. هنن ايراني شاعريءَ وارن لفظن ۽ زمين کي غير فطري ۽ غير وطني لفظ ۽ زمين سمجهي انهن جو استعمال ڇڏي ڏنو آهي. هنن جو چوڻ آهي تہ علم عروض ۽ عروضي ماپا ۽ بحر، اسان جي ٻوليءَ جي مزاج ۽ مٽا توڙي ٻيهڪ لاءِ اوپرا آهن.!

هن دؤر جا سنڌ جا شاعر پنهنجا مسئلا، پنهنجي سماج جا مسئلا ۽ پنهنجي چوڌاري ماحول جا مسئلا پنهنجي ڪلام ۾ بيان ڪن ٿا. هنن جا اشارا، ڪنايا ۽ علامتون سنڌ متعلق، سنڌ جي ماڻهن متعلق ۽ سنڌ جي مختلف مسئلن متعلق آهن. سنڌ جي جديد فڪر وارن شاعرن يا نثر نويسن جي محبوبہ ڪا پري پيڪر، حسين و جميل، نوجوان نينگر يا ڪا جوان جماڻ عورت نہ آهي، پر

هو سڀ سنڌڙيءَ کي پنهنجي محبوبه سمجهن ٿا. هو سنڌ سان عشق ڪن ٿا. سنڌ هنن جي نظر ۾ سدا سهاڳڻ آهي. سنڌ سان سندن نينهن ازل ڪان آهي. هنن جي هر ڪلام ۾، ڪلام جي هر شعر ۾، شعر جي هر مصرع ۾، مصرع جي هر چرڻ ۾، ۽ چرڻ جي هر لفظ ۾ سنڌ سان پيار جو اظهار آهي. هنن جي لفظ لفظ ۾، هر اشاري ۾ سنڌ جي سڪ جا آهچان ملن ٿا. مثال طور ڊاڪٽر تنوير عباسي فرمائي ٿو:

رات سون کـي خـواب ۾ هوشوءَ ڏنـو هڪڙو پيـام،
سـنـڌ وارن کي ڏجان منهنجا ڳـڻـي سـؤ سـؤ سـلام،
سـنـڌ سـنـڌڙي جنهن جـي خاطر ساڻ سون ڪوڙو ڪيو،
تنهن جو اڄ ڪـوئـي نـہ اوهـي ۽ نـہ واهي آ رهـيـو.

—

هـيءَ ڌرتـي آ سنڌ جي هن ڪي آهي سلام،
هـن جـي ذهـن ضمير کي ڪري ڪير غلام،
نڪو خاص نـہ عام، سڀڪو سير صدقو ڪري.

—

گهڻي گهڻي آ سنڌ جي جـڻ ميانيءَ جو ميدان،
ڳيرو ڳيرو ڳوٺ جو جـڻ هوشوءَ جهڙو جوان،
ٿيندو اڄ مـيـدان، اعـرا پُڌَ ٿا نينهن جا.

شيخ اياز فرمائي ٿو:

باغي آهيان، بـاغـي آهـيان، تنهنجو آءُ سـمـاج،
توسان وڙهندي رهندي منهنجي هرهڪ رَت ڦُڙي.
ڪيئي ڏاڙهونءَ جا گل آندم ڪاڪِ ڪوريءَ تان،
سنڌڙي، منهنجي سـومـل! مون کي توئي ذات ڏني.

—

ڪاتيءَ هيٺان ڪنڌ، پـوءِ بـہ لعرا نينهن جا،
سنڌڙيءَ جـو سوڳنڌ، مرنداسين پـر سرڪندي.

—

هن پوميءَ جو ويرُ مات نہ ڪائي موت ڪان،
سـدا سهاڳڻ سـنـڌڙي، ڪريو نـہ تنهنجو ڪير،
توڙي نيڻين نير، تہ بـہ ڳاڙها ڳوڙها رت سان.

مرحوم حيدر بخش جتوئيءَ هيئن فرمايو آهي:

اي مـنـي سنڌ! اي سونهاري سنڌ،
جـان منهنجي آ تـو جـياري سنڌ،

ميٺي ٽڄ آ ڀوراري سنڌ،
ڪي تو بخشي آ بهاري سنڌ،
جو آ فيض عام جاري سنڌ،
تو مٿان ساهه صدقي پياري سنڌ،
اي مٺي جيجل، اي سونهاري سنڌ.
شاد رهه، مادر وطن منهنجي،
منهنجي آرائش ۽ عدن منهنجي،
جان ۽ تن ۽ من ۽ ڌن منهنجي،
آخري قبر ۽ ڪفن منهنجي،
تو مٿان ساهه صدقي پياري سنڌ،
اي مٺي جيجل، اي سونهاري سنڌ.

سنڌ جي شاعرن سنڌ جي ماڻهن جي ڪردار، اخلاق، همت، سوچ ۽ سڀاءَ جو به مطالعو ڪيو آهي. تنوير فرمائي ٿو:

هرڪو ماڻهو سونيءَ دائو،
هرڪا دل هيرن جي کاڻ،
ڄاڻي ڏس ته سهي انجاڻ،
ويجهو ويجهو واجهائي ڏس،
ماڻهوءَ جو من ڇاهه،
سنگهي ته ڏس تون خوشبو ان جي،
سرهو آ هر ساهه،
ڪهڙيءَ جي لئه جو ڪُل سامانو،
آهي اسر آن جي سرهاڻ.

سنڌ جا جديد شاعر بين الاقوامي امن جا پرچاري آهن. هو سڄيءَ دنيا جي انسانن کي هڪ ڪري سمجهن ٿا. هو مذهبي مت ڀيد ۽ ڇوت ڇات جي خلاف آهن. هو انسان دوست آهن. هو هر انسان جو ڏک پنهنجو ڏک ڪري سمجهن ٿا. اهن سلسلي ۾ محمد ابراهيم جويو لکي ٿو:

”اياز جي فن جي عظمت انهيءَ ۾ ئي آهي جو سندس شاعرانه علامتون نه فقط پنهنجي معاشري ۽ حالات جي تصويرڪشي ڪن ٿيون، بلڪ انهن سان سندس پڙهندڙ ساريءَ انسانذات جي تاريخ ۽ تقدير جي جهلڪ پڻ ڏسي وٺن ٿا.“

جديد شاعرن ۾ بردي سنڌيءَ جا گيت سنڌي ماحول جي سادگي، سياجهائي، نماڻائي ۽ نهٺائيءَ جي مڪمل تصوير آهن. امداد حسينيءَ وٽ بين الاقوامي شعور آهي. هن جي نظمن ۾ سڄيءَ دنيا جي مظلومن جون پڪارون آهن.

حاصل مطلب تہ سنڌ جي جديد شاعرن وٽ بين الاقوامي سماجي قدرن جهڙوڪ: عوام دوستي، امن، جمهوريت پسندي ۽ سماجي انصاف جي ترجماني کُل آهي. هنن وچ اوڀر، اسرائيل جي سرڪشي ۽ ملڪ گيريءَ جي هوس، فلسطين جو مسئلو، آفريڪا جي ڪارن سان همدردي ڏيکاري آهي يا هنن ويٽنام جي مجاهدن کي سلام ڪيو آهي ۽ هنن هوچي من جا ڳڻ ڳايا آهن.

سنڌ جي جديد شاعرن سنڌي شاعريءَ ۾ وقت جي تقاضا مطابق ڦيرگهير ڪري پنهنجي سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ کي نئين سر ڳايو آهي. هنن ڪلاسيڪي ماهڻ وايون، ڪافيون، بيت، دوها ۽ سورٺا وري رائج ڪيا آهن، ۽ انهن کي نئون رنگ ڏيئي سينگاريو ۽ سنواريو آهي، هنن ڪافي، بيت، وائي ۽ دوهي جو موضوع بہ بدلايو آهي. هنن وائيءَ ۽ ڪافيءَ جي ڪلاسيڪي هيئتن ۾ فارسي ٽيڪنڪ وارن بحرن ۽ وزنن کي ملائي، ڪي نيون هيئتون بہ ٺاهيون آهن. هن ڏس ۾ شيخ اياز ۽ بردي سنڌيءَ جا تجربا قابل قدر آهن. هنن رٻايتي شاعريءَ جي صنف غزل ۾ نہ رڳو سنڌي ۽ نج مقامي رنگ ڀريو آهي، ۾ ان کي سنڌي مزاج مطابق بنايو آهي. هنن غزل جو فارسيءَ وارو ڪلاسيڪي رنگ، لب، لهجو ۽ ماحول مٽائي، ان کي نهڻ سنڌي ماحول ۽ اسلوب ڏنو آهي. هن ڏس ۾ شيخ عبدالرزاق راز صاحب لکي ٿو:

”اڄ جي غزل ۾ ڪيتريون ئي نيون ۽ مقامي ترڪيبون ڪتب آنديون ويون ٿيون، جنهنڪري زير اضافت ۽ نون غني جو استعمال گهٽجي ويو آهي، مثلاً اڳي اسان وٽ 'بحر بيڪران' جي ترڪيب استعمال ٿيندي هئي. هاڻي ان جي جاءِ تي 'متو سوران' ڪم آندو وڃي ٿو، جنهن ۾ مقاميت سان گڏ پنهنجائپ بہ آهي. اهڙا پيا بہ ڪيترائي لفظ آهن، جن ۾ مقامي رنگ ۽ اشاريت بہ آهي: مثلاً لڙڪ، سرڪ، ڪاڪ، موسل، ٿر، ڪاريهر، سوري ۽ ماڪ وغيره“

جديد شاعرن گيت جي هيئت ۽ ترنم ۾ مصراعن جي گهاٽي واڌيءَ سبب فرق آندو آهي. موجوده وقت جي جديد فڪر جي شاعرن مشرق توڙي مغرب جون مقبول صنفون جهڙوڪ: سانيٽ، ترائيل، آزاد نظم ۽ هائيڪو سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج ڪيون آهن، ۽ اهڙيءَ طرح سنڌي شاعريءَ کي هيئت جي اعتبار کان بين الاقوامي سطح تي آندو آهي. هنن سنڌي لوڪ گيتن جهڙوڪ: مورو، چلڙو، ڊانيڙو، جمالو، ڇيڄ، جهيمر ۽ لاڏو نئين رنگ ڍنگ ۾ ورجايو ۽ ڳايو آهي. اهڙيءَ طرح پاڪستان جي ٻين زبانن جي لوڪ گيتن جهڙوڪ: پشتو جي لوڪ گيت 'ٽپو' ۽ پنجاب جي لوڪ گيت 'ماهيا' کي سنڌيءَ ۾ بہ منظوم ڪيو آهي.

جديد شاعرن ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪردارن، موسل، سسئي، سهڻي، مارئي، ليلان ۽ نوريءَ کي ڪٿي حسن ۽ عشق جي لازوال افسانن بہ نوان رنگ ڀري، سنڌ جي نمر تاريخي ۽ تاريخي ڪهاڻين کي تلميحن طور ڪم آندو آهي. انهن پنهنجي شاعريءَ ۾ نون نون موضوعن، نون قدرن ۽ نون ماپن تي تجربا ڪيا آهن. هن لفظن ذريعي جيڪي چٽ چٽيا آهن، سي واڪاڻ

جوڳا آهن. انهن جو ڪلام پڙهندي قدرت جا نظارا، جيئرا ۽ جاڳندا ڪردار اکين جي اڳيان ڦريو اچن ٿا. //

موجوده وقت جي شاعرن معنوي لحاظ کان به پنهنجي شاعريءَ ۾ انيڪ خوبيون پيدا ڪيون آهن. روزمره جي ٻوليءَ جي هڪ خوبي لفظن جو تڪرار (Reduplication) آهي. لفظن کي معنوي لحاظ کان هڪٻئي پٺيان گڏوگڏ وري وري دهرائڻ کي تڪرار چئبو آهي. هن جي استعمال ۾ وڏي هوشياري کپي. سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعرن مان لطيف سائينءَ هن خوبيءَ ۾ ڪمال ڪيو آهي. جديد شاعرن کي اها قابليت قدرتي ذات طور عطا ٿي آهي. شيخ اياز، تنوير، امداد توڙي ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ هن خوبيءَ جا ڪئين مثال ملي سگهن ٿا. هت نموني طور فقط امداد حسينيءَ جو هڪ شعر پيش ڪجي ٿو:

اسين پيٽ ٻڪيا، اُگهاڙا اُگهاڙا،
اروڪا اروڪا، اپسالا اپسالا،
وساريل وساريل، ڌڪاريل ڌڪاريل،
نمانا نمانا، نسرالا نسرالا،
اڪيلا اڪيلا، ترائي ترائي،
سدا چاڪ دامن، سدا نيڻ آلا.

هن دؤر ۾ سنڌي شاعريءَ جي هر صنف ۾ لفظن جو ترنم ۽ موسيقيت آندي ويئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ لفظن ۾ صوتي موسيقيت جي لحاظ کان مخدوم محمد زمان ”طالب المولا“ ۽ شيخ اياز جو ڪلام نمائنده ڪلام آهي. مثال طور شيخ اياز جي هيءَ مصرع ڏسو:

گوريءَ گجري پير ۾، چوريءَ ڪيئن اچي.

هن دؤر جي شاعريءَ ۾ اندروني قافين ۽ قافين جي واروار وارو انگ يعني صنعت ترصيع جو گهڻو استعمال آهي، مثلا اياز فرمائي ٿو:

تون جي ايندين رات، الا او رات، ته منهنجي رات امر ٿي ويندي.

هن سلسلي ۾ مخدوم طالب المولا صاحب جي ڪلام مان ڪيترائي مثال ڏيئي سگهجن ٿا. سنڌ جي جديد ۽ عوامي شاعرن ڪيترائي نوان لفظ به گهڙيا آهن. انهن ۾ مفرد ۽ مرڪب لفظ تمام گهڻا آهن. ڪلاسيڪي شاعرن وانگر هنن به ٻه يا ٻن کان وڌيڪ مفرد لفظ گڏي مرڪب لفظ جوڙيا آهن؛ يا وري اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ملائي مرتب لفظ ناهيا اٿن. انهيءَ طريقي سان هنن سنڌي زبان کي وڌيڪ مائيدار بنايو آهي.

انهن ۽ اهڙين ٻين خوبين جي ڪري جديد شاعري انفرادي حيثيت ٿي رکي. مٿي بيان ڪيل خوبين ۽ خصوصيتن جي ڪري سنڌي شاعريءَ جي مزاج ۾ فرق آيو آهي. ادائگيءَ ۾ رس ۽ ڀاو، ڪوملتا، لرملتا ۽ سندرتا پيدا ٿي آهي. ’مه وش‘، ’مه لقا‘ جهڙن لفظن جي بدران

'منڙا'، 'مهنا'، 'سائين'، 'ماکيءَ جهڙا'، 'بانورا'، 'سانورا'، 'سهرين' جهڙا لفظ ڪم آڻي پڙهندڙ يا ٻڌندڙ لاءِ ڪلام ۾ مٺاس پري ويئي آهي. مثال طور ڪي شعر پيش ڪجن ٿا:

منهنجا پرين ـــ او بانورا او سانورا. (اياز)

—

ڪيتري نه گذري ويئي راتڙي گهٽي سائين،
آءُ ٻي ڪٿي سائين!

—

او منڙا او ماکيءَ جهڙا، ايڏو دور نه گهار،
آءُ گهڙي تنوبر جي پر ۾، ڪر ڪي ڳالهيون چار.

—

جيون ناهي جوا، او سهرين دلڙي ناهي داءُ.

—

ساجن تونسيُ مينگاريو آ، سهڻن جو سنسار،
تنهنجي دم سان ئي ٿي پرندو جڻ ٻر ٻـ هڪ بازار. (شام)

—

پربت جي ويرين کان گذجي ڪو، وير ولنون اچ ٿاهي،
جوڙ اسان جو مهٺا سائين، سنڌ سڄيءَ ۾ ناهي.

حاصل مطلب ته سنڌي هڪ ترقي يافته ۽ زنده زبان آهي، جا هردؤر ۾ سياسي، سماجي توڙي اقتصادي اثرن کان متاثر ٿيندي رهي آهي، انهن اثرن جي ڪري سنڌي زبان جي ادب ۾ لٽ نوان موڙ ايندا رهيا آهن. جيستائين هيءَ دنيا قائم آهي، تيستائين هيءَ زبان زنده رهندي ۽ هن زبان جا اديب ۽ شاعر هر دؤر ۾ ان جي خدمت ڪندا رهندا.

قاضي عبدالمجيد "عابد"

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل سفرناما

[ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان شمس العلماءِ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽه يادگار ليڪچرس جي سلسلي ۾ ۳۱ آگسٽ تي محترم قاضي عبدالمجيد عابد "سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ڇپيل سفرناما" جي موضوع تي جيڪا تقرير ڪئي هئي، اها قارئين مهراڻ واسطي پيش ڪجي ٿي. -ادارو]

جن تعريفي ۽ توصيفي ڪلمات سان منهنجو تعارف ڪرايو ويو آهي، انهن جو نه مان اهل آهيان ۽ نه مستحق. علم ۽ ادب جي ڪائنات هڪ بحر بي پايان آهي، جنهن ۾ مون جهڙي هيچمدان جي حيثيت سمنڊ جي ڪناري تي ويهي پٿريون ميڙڻ وارن ٻارن کان ڪنهن به صورت ۾ وڌ نه آهي. اهي اديب، اهي دانشمند ۽ فهم وارا ٽوبا ڪي ٻيا، جيڪي تانگهيون تري، سمنڊ جون اونهايون جانچي، هيرا ۽ جواهر سموئي ادب جي اوسر ۽ ٻولي جو سينگار ۽ سدار ڪن ٿا. بهرحال "جيڪو حال حبيبان سوئي پيش پريان" جي مصداق سامعين جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو آهيان.

جيستائين ڪنهن به ٻوليءَ جي ادب ۾ سفرنامن جي افاديت، موزونيت ۽ ڪارڪردگيءَ جو سوال آهي، دنيا جي ٻين سڌريل ۽ شاهوڪار ٻولين جي ادب جيان سنڌي زبان جي ادب جي اوسر، ترقي، ترجيح، توسيع، ترسيل ۽ تڪميل ۾ سنڌي سفرنامن به قدر لائق اضافو ڪيو آهي. هن ڏس ۾ آءٌ بلڪل مطمئن ته نه آهيان، تاهم جيڪو مواد ۽ جيڪي تحريرون، جيڪي تصويرون ۽ تشهيرون، سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ذريعي سفرنامن جي شڪل ۾ پڙهندڙن جي ذوق سليم جي ضرورتن ۽ گهرجن کي پوري ڪرڻ لاءِ منظر عام تي آيون آهن، انهن کي به پائي تحقير سان ٺڪراڻي نٿو سگهجي. انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته اسان جي قلمڪارن ۽ اديبن کي سنڌي زبان جهڙي مٺي، شاهوڪار ۽ وسعت رکندڙ ٻوليءَ جي ٻين ضرورتن کي پوري ڪرڻ سان گڏ هن طرف به وڌيڪ توجهه ڏيڻ گهربو هو، ليڪن جيڪي ڪجهه ڇپيل سفرنامن ذريعي عوام تائين پهتو آهي، انهيءَ کي به غنيمت ڄاڻي سگهجي ٿو.

هونءَ ته ادب جي واڌ ۽ ويجهه لاءِ هرڪا ڪوشش لائق ستائش آهي، چاهي اها نثر ۾ هجي يا نظم ۾، افسانه جي شڪل ۾ هجي يا تحقيق ۽ تنقيد جي، مگر منهنجي راءِ ۾ سفرنامن ذريعي هڪ ذهين ليکڪ پنهنجي ذاتي تجربن، مطالعن ۽ مشاهدن جي بنياد تي جيڪا تاريخي،

ثقافتي، جاگرافيائي، موسمياتي، اقتصادي، صنعتي، تجارتي، زراعتي ۽ ٻين مختلف موضوعن تي اهم معلوماتي ذخيرو سموني قارئين جي اڳيان پيش ڪري ٿو، ان جي افاديت ۽ مقبوليت وڌيڪ مثبت ۽ پائدار ٿئي ٿي. دنيا عجائبات جو گهر آهي. هڪ محدود وسائل واري سوسائٽيءَ لاءِ اهو ممڪن نہ آهي تہ ان جا فرد دنيا جي مختلف حصن ۾ پکڙيل قدرت جي رنگارنگ نظارن، ديده‌زيب تعميرات، مسحورڪُن ايجادن ۽ انساني هنرمنديءَ جي مختلف ڪمالن جو بنفس نفيس مشاهدو ڪري پنهنجي معلوماتي جستجو، ذهني توانائي ۽ دلي سڪون جو اهتمام ڪري سگهن. اهي خوش‌نصيب آهن، جن کي اهڙا موقعا ميسر اچن ٿا. اهو انهن جو فرض آهي تہ هو جيڪي ڏسن ۽ پسن، جيڪي مختلف ملڪن جي باشندن جي بودوباش، رهڻي ڪهڻي، اٿڻي ويهڻي، عادتن ۽ اظهارن، راندين ۽ وندرن، تعليم ۽ تربيت، ادب ۽ ثقافت، نيڪين ۽ بدين، چڱاين ۽ بدعتن، خوبين ۽ خامين، صنعتن ۽ حرفتن، سياسي ۽ سماجي دلچسپين ۽ تحريڪن جو نہ فقط گهرو مطالعو ڪن، بلڪ ان مطالع ۽ مشاهدي کي قلمبند ڪري ٻين زبان‌گو پاٺڪن اڳيان بہ پيش ڪن ۽ انهن ڪندي اهڙو اسلوب، اهڙي شستگي، اهڙي سلاست، اهڙي رواني ۽ اهڙي حقيقت‌نگاريءَ کان ڪم وٺن، جيئن پڙهندڙن کي اهو احساس ٿئي تہ لکندڙ ڪيس اکين کان وٺي اهو سڀ ڪجهہ ڏيکاري رهيو آهي، جيڪو هو پاڻ ڏسي رهيو آهي، يا ڏسي چڪو هو. مطلب تہ سفرناما اهي ڪارآمد ۽ موثر هوندا آهن، جيڪي پڙهندڙن کي سفر ۾ شراڪت ۽ سات جو احساس ڏيارڻ ۾ ڪامياب ويندا آهن. سنڌي زبان ۾ شايع ٿيندڙ سفرنامن بابت اهو عرض ڪندس تہ سڀ کان اهم ۽ اتم تہ خود ڀٽائي گهوٽ جو رسالو آهي، جنهن کي منظوم سفرنامو چئجي تہ وڌاءُ نہ ٿيندو. لاکيڻي لطيف جو ڪلام ديني ۽ دنيوي رازن جي هڪ ذخيري هجڻ سان گڏ، سنڌ جي تفصيلي دوري، اتي جي حالتن، مختلف ماڻهن، مختلف جاين، مختلف نظارن، جبلن ۽ ٻرن، ندين ۽ سمنڊن، وڻن ۽ ٻوٽن، پکين ۽ جانورن، ڍنڍن ۽ ڍورن، پٽن ۽ لنگهن لڪن ۽ لڪين، چڱن ۽ مٺن، ولين ۽ مشائخن، عابدن ۽ زاهدن، طالبن ۽ مطلوبن، عاشقن ۽ عارفن، عملن ۽ فعلن جو هڪ آئينو آهي، جنهن ۾ نصف صديءَ جي تاريخ سمويل آهي ۽ ان سان گڏ جنهن آئينده نسلن جي رهنمائيءَ ۽ آگاهيءَ لاءِ بہ بيشمار اشارا ۽ مشورا موجود آهن.

تازو ڇپيل تصنيفن ۾ سنڌ جي سلڇڻي اديب ڊاڪٽر نبي‌بخش‌خان بلوچ جو سفرنامو "هنگلاج جو سفر" علمي ۽ ادبي لحاظ کان هڪ گرانمايہ تحرير آهي. هنگلاج جو ذڪر سنڌ جي اڪثر صوفي شاعرن پنهنجي شاهڪارن ۾ ڪيو آهي.

هنگلاج، هاڙهو ۽ پب جهڙو ڪر ڪي عاشقيءَ ۽ فقيريءَ جون منزلون هجن، جن کي جن نہ ڏٺو، انهن جي پنهنجي جستجو تشنہ تڪميل ڇڏي ڏني. ڊاڪٽر بلوچ جو هي سفرنامو جيتوڻيڪ ١٩٦١ع ۾ لکيو ويو هو، ليڪن شايع اتڪل ١٩٧١ع ڌاري سہ‌ماهي مهراڻ ۾ ٿيو ۽ عوام وٽ ڪافي پسند پيو. سفرنامي جي ٻولي قدرتي، مٺي، سلوڻي ۽ دلنشين آهي. جبل

جو ھنڌ، جھاڳن ۽ جھوپن، اوجھڙن ۽ اوسيڙن، ويرانين ۽ ابر ويرانين، اوجاڳن ۽ تڪليفن جو عاشقانہ ۽ مشفقانہ انداز ۾ بيان قلمبند ڪيو ويو آھي، جيڪو ڊاڪٽر صاحب جي علم ۽ دانش جو ئي ڪرشمو چئي سگھجي ٿو. ٻنان سوناھين، ٻنان اڳوات جاڻ جي، ھنگلاج جي راھ ۾ ڪيتريون صعوبتون سھڻيون ٿيون پون، تن جو انتھائي دلچسپ پيرائي ۽ ذھني متانت سان ذڪر ڪيل آھي. ڪراچيءَ ڪان وٺي حب، پب، وندر، سون مياڻي، ھاڙھي، ھنگور، ناني ۽ ھنگلاج تائين ڊاڪٽر صاحب پڙھندڙن کي انبن وٺي ٿو وڃي، جيئن مانس ڪو ھر رڪاب ھجي. سفرنامو طوالت جي لحاظ کان ڪو وڏو نہ ھجڻ جي باوجود لطافت، ظرافت، معلوماتي ادب ۽ ثقافتي اھميت جو حامل آھي ۽ سنڌي ادب ۾ ھڪ قابل قدر اضافو آھي.

اھڙيءَ طرح ماستر الھجائي سمي صاحب جو سفرنامو "سير ڪوھستان" بہ سنڌي ادب جي ھڪ عمدہ تصنيف آھي، جنھن ۾ مصنف جابلو ماڻھن جي سخت جان زندگي، ھنن جا ڏک سک، ھنن جي پليڪار ۽ رھاڻ، ھنن جا ڏوھيڙا ۽ اوھيڙا، ھنن جا قرب ۽ پاھوہ، جرئت ۽ جوان مردي، مزاح ۽ ظرافت، غربت ۽ سادگي، غرض تہ ڪوھستاني زندگيءَ جي ھر شعبي کي بيحد سلاست ۽ خوبصورتيءَ سان جھٽيو ۽ چٽيو آھي. استاد موصوف ھنظرغايت چپر جي مڪينن ۽ خود چپر جي جاگرافيءَ جو مطالعو ڪري، شھرن ۾ رھندڙن کي انھن بدنصيب جابلن سان واقفيت ڪرائي آھي، جيڪي ھونءَ شايد ھميشہ گمناميءَ ۾ گم ھجن ھا.

٣- "سير ريگستان" ھڪ ٻيو ناياب سفرنامو آھي، جيڪو استاد محترم محمد اسماعيل عرسانيءَ جي زور قلم جي ھڪ انمول پيدائش آھي. عرساني صاحب نہ فقط ھڪ اھل قلم ۽ اھل علم ھجڻ جو شرف رکي ٿو، پر ھو ھڪ عمدو مشاھدہ نگار بہ آھي، جيڪو انساني ڪوتاھين ۽ ڪمزورين تي عميق نظر رکي ٿو. سندس قلم ۾ ھڪ قدرتي رواني ۽ منفرد انداز آھي، جيڪو سندس سڀني تصنيفن کي دلچسپ بنائي ٿو. ھڪ ريگستاني جي زندگي، ھڪ ڪوھستانيءَ کان ڪا گھٽ مختلف نہ آھي. ٻنھي جون زندگيون طوفان آشنا ۽ مصائب زدہ ھونديون آھن. ٻنھي جي زندگيءَ جي مسرتن، شادمانن ۽ غم و آلام جو دارومدار آسمان جي مھرن ۽ ڪمھرين تي ھوندو آھي. "پيچ مولا" ۽ "مولا مينھن وساءِ" ھنن ٻنھي جي ورد زبان ھوندو آھي. جي وسي تہ شادي، جي نہ وسي تہ بربادي. افسوس جو اسين شھر جا مڪين بجلين ۽ برفن تي جيئڻ وارا انھن حال مستن جي حال ڪان بلڪل بيخبر آھيون ۽ جيڪڏھن محترم عرساني ۽ محترم الھجايو اھي ٻئي سفرناما لکي، منظرعام تي نہ آڻين ھا، تہ شايد ڪوھستاني ۽ ريگستاني باشندا ھميشہ ھميشہ لاءِ ڪنج گمناميءَ ۾ زندگي بسر ڪندا رھن ھا. انھن صاحبن جي لکڻين، سنڌ جي انھن پسماندہ علائقن ڏانھن توجھہ مبذول ڪرائي وڏي خدمت سرانجام ڏني آھي.

سنڌي سفرنامن ۾ عزيز ياءُ حڪيم محمد احسن خلف قبلہ محترم علامہ حڪيم فتح محمد سيوھاڻي مرحوم سابق ميئر ڪراچي ڪارپوريشن ۽ حال مستقل ۾ سفير پاڪستان جي ڪتاب "ھرين جي پار" بہ سنڌي ادب ۾ ھڪ قابل ستائش ۽ بي نظير اضافو ڪيو آھي. ارض مقدس سان ڪيتري

ڏيندڙ دل هوندي، جنهن کي روحاني ۽ ذهني لڳاءُ نہ هوندو. جنهن تفصيل سان هن اديب اهن اديب زيارت بيت الله ۽ حرم نبي ڪريم جو ذڪر قلمبند ڪيو آهي، سو واقعي انتهائي دلچسپ هجڻ کان علاوه بيحد سبق آموز ۽ معلومات افزا آهي. جڏهن هي سفرنامو لکيو ويو، تڏهن ايمان حج بيت الله وڃڻ وارن لاءِ ايتريون سهوليتون ميسر نہ هيون، جيتريون هن عوامي دؤر ميسر ڪيون آهن، تنهنڪري سندس قابل قدر تصنيف حج تي ويندڙن لاءِ وڏي رهنمائي ۽ رهبريءَ جو ڪارڻ بني، جنهن جو ثواب يقينن ڪيس دنيا ۽ آخرت ۾ نصيب ٿيندو. انهن پاڪ جاين تي پهچڻ سان انسان جي اندر ۾ جيڪي جذبا، جيڪي اڌما، جيڪي خوشي ۽ ندامت جا احساسات پيدا ٿين ٿا ۽ جيڪا عجز ۽ عاجزيءَ واري ڪيفيت انسان تي طاري ٿئي ٿي، انهن کي جنهن پيرائي ۾ ذهين مصنف پيش ڪيو آهي، اهو واقعي سندس نشان امتياز آهي. هن سفرنامہ جو تعلق چونڪ ايمان، عقيدي ۽ مذهبي اصولن سان آهي، تنهنڪري بہ ان جي افاديت ۽ رتبو وڏي وڃي ٿو.

نوجوان الطاف شيخ بہ مختلف سفرنامن لکڻ سان سنڌي ادب جي اوسر ۾ وڏو مفيد ڪردار ادا ڪيو آهي. فطرتن، طبعاً ۽ پيشي جي لحاظ کان هو هڪ مستقل سياح آهي. هن ابتدا تہ ملڪ گهميا آهن جو جيڪڏهن هو پنهنجن تجربن کي قلمبند نہ ڪري ها تہ سنڌي عوام ۽ ادب دوستن سان سندس اها زيادتي ٿئي ها. سندس شروعاتي تحريرون "عبرت" ڏانهن لکيل خطن جي ذريعي مذڪور روزنامي ۾ باقاعدگي سان شايع ٿيون ۽ بيحد مقبول ويون. پاهرين دنيا جي مختلف جاذب نظر شهرن، بندرن، بزارن، منڊين، هوٽلن، ڪاروباري مرڪزن جا جيڪي قلمي نقشا الطاف صاحب چٽيا آهن، سي واقعي هن نوجوان ليکڪ جون تحسين لائق لکڻيون آهن. سندس تحرير ۾ ڏينهون ڏينهن وڌيڪ پختگي ايندي وئي، جنهن جي نتيجي ۾ هن باقاعدگيءَ سان ڪتاب لکڻ شروع ڪيا ۽ اڄ سندس ڇهہ تصنيفون ڪتابي صورت ۾ منظرعام تي اچي چڪيون آهن:

١- منهنجو ساگر منهنجو ساحل ٢- سمونڊ جي سينن ٣- سمنڊ جن ساٿيهہ ٤- دنيا آهي ڪاڪ محل ٥- وايون وڻجارن جون ٦- بندر بازاريون.

هي اهڙا سفرناما آهن، جيڪي پڙهندڙن کي ڪيترن ڏيساورن جي سير ڪرائڻ ۾ ڪامياب ويا آهن.

انهن کان علاوه مقبول صديقيءَ جو سفرنامو "ست سمنڊ پار"، عزيز شيخ جو سفرنامو "ڪجهہ ڏينهن روس ۾" [اهو سفرنامو "مون لينن جو ڏيهہ ڏٺو" جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ تازو شايع ٿيو آهي]، خيرمحمد کوکر جو عبرت ۾ ڇپيل سفرنامو "پنجن ملڪن جو سير"، محمود يوسفانيءَ جو هلال پاڪستان ۾ ڇپيل مضمون "خوابن جو سفر"، مير مراد علي خان جا ڪيليفورنيا مان موڪليل عبرت ۾ شايع ٿيل خط، محترم سراج الحق ميمڻ جا هلال پاڪستان ۾ شايع ٿيل مختلف ملڪن جي دورن بابت سندس تاثرات، پرواني ڀٽيءَ جا مشرقي پاڪستان جي سياحت تي عبرت

۾ شايع ٿيل قسطوار تاثرات، سنڌي ادب جي روشن مستقبل لاءِ حوصلہ افزا علامت آهن. انهن کان سواءِ ڪجهه آڳاٽا لکيل سفرناما بہ قابلِ ذڪر آهن، جن سان جناب حضرت قبلہ خواجہ حسن جان سرهندي و مجددي جن جو ”سفرنامہ عرب و عراق“ انهن پن مقدس ملڪن بابت معلومات جو خزانو آهي. حاجي ڪريمڏنہ راڄپر جو ”آمريڪا جو سفر“ انهيءَ ترقي يافتہ ملڪ جي بيپناهہ صنعتي، زرعي، تعليمي ۽ تجارتي تجربن ۽ ڪاميابن بابت سيرحاصل حقائق جو مجموعو آهي، جنهن کان پڙهندڙ بيحد محظوظ ٿئي ٿو. ڪهنہ مشق اديب ۽ پراڻي سياستدان حاجي شاهنواز پيرزادي جو ”لنڊن جو سفر“ بہ هڪ اهڙو سفرنامو آهي، جيڪو سالهاسال گذري وڃڻ جي باوجود بہ پنهنجي جاذبيت برقرار رکي سگهيو آهي، جيڪو مصنف جي اندازِ بيان لاءِ عوامي داد ۽ تحسين جي مترادف آهي. محترم آغا بدرالدين دراني مرحوم جو ”مسافر حجاز“ مقامات مقدسہ بابت هڪ ٻي قابل قدر تصنيف آهي، جنهن جو سنڌ جي ڪتاب بين عوام پنهنجي وقت ۾ وڏو قدر ڪيو. ”ماٺوءَ جي ملڪ ۾“ چين جي انقلابي قيادت ۽ ڪرشمہ ساز ڪارنامن بابت پروفيسر عبدالجبار جوڻيجي جو سفرنامو پڻ سنڌي ادب ۾ هڪ وڻندڙ اضافو آهي.

ماهر تعليم ۽ منفرد اديب جناب غلام مصطفيٰ شاهہ جو ”سير ۽ سفر“ هر لحاظ کان هڪ عمدو سفرنامو آهي، جيڪو پڙهندڙن جي دل تي لازوال ۽ نہ متجندڙ اثر ڇڏي ٿو. سندس قلم ۾ هڪ خاص جولان سان گڏ نفاست بہ آهي تہ نزاڪت بہ. محترم شيخ اياز سنڌي ادب جي اها مڃيل شخصيت آهي، جنهن جي هر تصنيف پنهنجو مقام رکي ٿي. شاعر خوش نوا ۽ انقلاب آفرين هجڻ کان علاوہ نثرنويسيءَ ۾ بہ سيڪو سندس پير وٺي نہ سگهندو. ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“ سندس سفر دوران تاثراتي خطن تي مشتمل هڪ اهڙو مجموعو آهي، جيڪو دماغ کان لهي پڙهندڙن جي دل ۾ گهر ڪيو وڃي.

اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر بلوچ جا آمريڪا مان لکيل خط، مرحوم سائين ميران محمد شاهہ متخلص ”مهجور“ جا محترم جي. ايم. سيد ڏي لکيل خط بعنوان ”زماڻ“، جي. ايم. سيد جا محترم شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ ڏانهن لکيل خط، جن ۾ پنهنجي يورپ جي دوري جا سفري تاثرات قلمبند ڪيا اٿس. ڊاڪٽر سليمان شيخ جا لکيل بہ سفري سلسلا ”لبيا جي ڊائري“ ۽ ”پيڪنگ پچارون“ پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ادبي، علمي ۽ معلوماتي مواد جا قيمتي ذخيرا آهن، جن سنڌي ادب کي شاهوڪار بنائڻ ۾ شاندار روايتون قائم ڪيون آهن.

”سفر يورپ جي ڊائريءَ“ جي ٽالي مان عبرت ڏانهن لکيل مختلف خطن تي مشتمل هڪ سفرنامو مون بہ لکيو، جيڪو ١٩٦٠ع ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو. اهي خط ۽ اهو ڪتاب بحيثيت هڪ سفرنامي جي ڪيتريءَ حد تائين ڪاميابيءَ جي منزل سان همڪنار ٿيو، ان لاءِ آءٌ پنهنجي منهن سان ڪجهه بہ چوڻ مناسب نٿو سمجهان. سنڌي ادب جي شائقين ۽ علم دوست حضرات کي اهو پسند پيو يا نہ، ليڪن مون کي فقط ايتري خبر آهي تہ سنڌ جي

مايہ ناز اديب محقق ۽ مفڪر مولانا غلام محمد گرامي پنهنجي بيباڪ قلم سان فرمايو: ”سفر يورپ جي ڊائري جناب قاضي عبدالمجيد صاحب ’عابد‘ جي معلومات افزا ۽ بصيرت افروز مشاهدن ۽ تجربن تي مشتمل نهايت رنگين ۽ دلڪش، دلنشين ۽ طرب انگيز تحرير آهي، جا پنهنجي انفراديت ۽ افاديت جي لحاظ سان سنڌي ادب ۾ قدر لائق اضافو آهي. اڄڪلهہ اهڙو سهل ممتنع نثر ڪو ڏڏو ٻاڏو اديب لکي سگهي ٿو. قاضي صاحب جي لکڻي ۽ طرز تحرير هڪ طرف

شستہ ۽ شائستہ، سهڻي ۽ سولي، روان ۽ دوان آهي تہ ٻئي خيال کان رنگين ۽ سادہ بہ آهي. افسوس اهو آهي تہ ان فن جي تحصيل ۽ تڪميل ڏانهن اڄڪلهہ جي اديبن ۽ فاضلن جو توجهہ آهي ئي ڪونہ، پر لائق تعريف آهي قاضي صاحب، جنهن پنهنجي سياسي ۽ سماجي، انتظامي ۽ معاشرتي خدمتن سان گڏ ”فن ۽ زبان“ جي خدمت جو اهڙو پختو ۽ استادانہ سليقو ۽ اسلوب ورهين کان ٻئي سانڍيو آهي، اميد تہ ”سفر يورپ جي ڊائري“ سنڌي ادب سان وابستہ نوجوان طبقي لاءِ حيرت ۽ عبرت جو رنگين نقش ثابت ٿيندي.“

مولانا گرامي صاحب جهڙي عالم، استاد فن ۽ مستند اديب جا اهي اقوال زرين، مون هيچمدان لاءِ وڏو انعام آهن، جن کي آءٌ زندگي ڀر پنهنجي سيني سان سانڍي رکندس.

گــر قبول افتد زهي عز و شرف.

(ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي شڪريي سان).

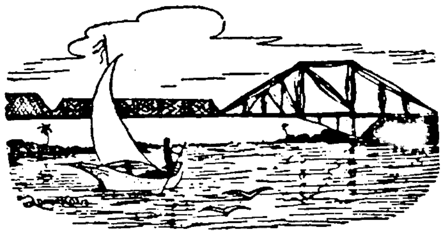

• الياس عشقي

سنڌي موسيقي - صدين جي آئيني ۾

ڪنهن بہ فن جي شروعات بابت يقين سان ڪجهہ چوڻ ڏکيو هوندو آهي، خاص ڪري اهڙيءَ حالت ۾ جڏهن اسان وٽ ڪو اعتبار جوڳو تاريخي ثبوت يا لکيل مواد موجود نہ هجي. پر جڏهن ڪو شخص ڪنهن اهڙيءَ رٽ تي ڪم شروع ڪري ٿو تڏهن ڪيس مواد ۽ ثبوت جي گهٽتائيءَ سبب اندازي ڪان ڪم وٺڻو پوندو. ڇاڪاڻ تہ ڪيس موجوده شين کي ڏسي ۽ انهن جي دائري ۾ ڳالهہ ڪرڻي ٿي پوي. اڳي بہ جن ماڻهن اهڙيءَ رٽ تي ڪم ڪيو آهي، تن بہ اهڙيءَ ريت نتيجا ڪڍيا آهن. اسان جي آڏو بہ ساڳيو طريقو آهي، انهيءَ ڪري جيڪڏهن سنڌي موسيقيءَ جي هن مختصر جائزي ۾ سائنٽيفڪ اصولن جي نقطهٔ نظر ڪان اسانجن پڙهندڙن کي ڪا ڪمزوري يا اسان جي اندازي مطابق حقيقت جو عنصر گهٽ نظر اچي تہ پوءِ ان حالت ۾ اسان کي معاف ڪيو وڃي، ڇالاءِ تہ اسان کي موجوده مواد جي دائري ۾ رهي ڪري ڳالهہ ڪي اڳتي وڌائڻو آهي. اهڙيءَ صورت ۾ انهيءَ ڪان سواءِ ڪو ٻيو رستو موجود ئي نہ آهي.

تاريخ ۽ روايت جو جهوني ۾ جهونو مواد، جيڪو اسان کي ورثي طور مليو آهي ۽ جيڪو موجوده سلسلي ۾ ڪارائتو ٿي سگهي ٿو، ان ۾ بہ ساز آهن ۽ هڪ نچڻي ديوي آهي. پر انهيءَ مختصر مواد مان بہ اسان کي تمام دلچسپ ۽ مفيد معلومات ملي ٿي.

موسيقيءَ جا جهوني ۾ جهونا آثار:

اسان وٽ ڪيترائي اهڙا سبب آهن، جن جي ڪري اسين هن نتيجي تي پهچي سگهون ٿا تہ سنڌ و ماتريءَ ۾ تاريخ ڪان تمام گهڻو اڳ واري دور ۾ تن سُرن واري موسيقيءَ جو رواج هو.

صدين ڪان پوءِ اڄ اسان کي جيڪو گهٽ مواد ملي سگهيو آهي، ان ۾ ڪي مٽيءَ جون ٺهيل ڪينهوڙي وانگر گول ۽ اندران خالي شيون ملن ٿيون، جن کي عام ماڻهو ٻارن جا رانديڪا سمجهي نظرانداز ڪري سگهن ٿا، پر انهن ننڍڙن ڪينهوڙن جي وڏي اهميت آهي، ڇالاءِ تہ اهي ئي سنڌو ماتريءَ جا جهوني ۾ جهونا ساز آهن، جن کي "بوڙينڊو" چيو وڃي ٿو.

بوڙينڊي ۾ مٿان هڪ ۽ پاسي ۾ بہ يا ٽي سوراخ هوندا آهن. وڄائيندڙ مٿين سوراخ ۾ بانسريءَ وانگر وات سان ڦوڪ ڏيندو، ۽ پاسي وارن سوراخن تي آڱريون رکي سُر ڪڍندو. اهو ساز آتر سنڌ ۾ سوهن جي دڙي واري زماني جي ٻيل گاڏيءَ وانگر سدائين موجود رهيو آهي،

۽ ڳوٺن ۾ اڄ به ان جو رواج آهي. وقت جي گذرڻ ڪري بوڙينڊي ۾ به ڦيرگهير آئي آهي ۽ ڪن بوڙيندن ۾ ٽن جي بدران چار سوراخ رکيا ويا آهن. انهيءَ ساز تي اڄ به ڏُنون وڄايون پيون وڃن. مير محمد نڙ نواز سنڌ ۾ سڀ ڪان سٺو بوڙيندو وڄائيندڙ آهي، ۽ هن جي وڄت ۾ اڄوڪي دؤر جي نفاست موجود آهي. انهيءَ ڪري انهيءَ ساز سان اندازو نٿو ڪري سگهجي ته تاريخ ڪان اڳ واري دؤر ۾ موسيقيءَ جو ڪهڙو انداز هو.

اهو خيال ته سنڌو ماٿريءَ ۾ تاريخ ڪان اڳ واري دؤر ۾ ڀهرين ٽن سرن جي موسيقي هوندي هئي ۽ صدين گذرڻ ڪان پوءِ پنجن سُرن تائين محدود ٿي ويئي هئي، رڳو بوڙيندي جي بناوت ڪي ڏسي پيدا ٿيو آهي. ٽن سوراخن واري ساز سان ٽي، ۽ چئن سوراخن واري ساز سان چار يا وڌ ۾ وڌ پنج سُر ڪيڍي سگهجن ٿا. انوسان آهي ته محمد بن قاسم جي حملي ڪان اڳ پنجن سُرن واري موسيقيءَ جو دؤر ختم ٿي چڪو هوندو. ٽن ۽ پنجن سُرن واري موسيقيءَ واري اسان جي خيال ڪي هڪڙي ٻئي ساز جي موجودگيءَ سان هٿي ملي ٿي، جنهن کي ”نڙ“ چيو ويندو آهي. هيءُ ساز ”نڙ بيت“ جي ڪچهريءَ ۾ بيتن پڙهڻ وقت وڄايو ويندو آهي. نڙ هڪڙي ڊگهي بانسري آهي؛ ايتري ڊگهي، جو وڄائيندڙن جي هٿ جي آڱر نڙ جي آخري سوراخ تائين ڏاڍي ڏکيائيءَ سان پهچندي آهي. نڙ وڄائڻ جا ڪيترائي انگ هوندا آهن. آدم فقير ۽ ماڻي جيڪي مرحوم حسين فقير هنگوري سان گڏ وڄت ڪندا هئا، نڙ جا سڀ ڪان سٺا وڄائڻا آهن.

نڙ تي جيڪا موسيقي وڄائي ٿي وڃي، ان کي پڙدي هرڪو سمجهي سگهي ٿو ته اها تاريخ ڪان اڳ واري دؤر جي موسيقي آهي، جنهن کي (Primitive Music) چيو وڃي ٿو. هڪڙي خاص ڳالهه، جيڪا نڙ کي بوڙينڊي ڪان به وڌيڪ اهميت وارو ساز ظاهر ٿي ڪري، سا هيءَ آهي ته نڙ نواز، نڙ وڄائڻ وقت ساڳيا سُر پنهنجي نڙيءَ سان به ڪيڍي ٿو. انهيءَ خصوصيت سان خبر پوي ٿي ته نڙ جو تاريخ جي اهڙي دؤر سان لاڳاپو آهي، جڏهن اصل ساز جو وجود به نه هو ۽ ساز جو ڪم انسان پنهنجي وات يا نڙيءَ ڪان وٺندو هو. اهڙيءَ ريت نڙ ساز ڪان اڳ واري دؤر ۽ ساز واري دؤر جي هڪ ڪڙي آهي، ۽ اها هڪ تمام وڏي ۽ معتبر شهادت آهي جيڪا اسان کي انهيءَ ساز جي ذريعي ملي ٿي. انهيءَ ڪري اهي ٻئي ساز اسان کي تمام دلچسپ ۽ اهم تاريخي معلومات ڏين ٿا.

تاريخ ڪان اڳ واري دؤر ۾ موسيقيءَ جو انداز ڪهڙو هو، انهيءَ جي هنن سازن سان خبر نٿي پوي، ڇالاءِ ته اڄ جنهن نموني ۾ اهي ساز وڄايا وڃن ٿا، اهو انهن جي ترقي‌يافته صورت آهي. وقت گذرڻ سبب هر شئي ۾ تبديلي ايندي آهي. سازن ۾ به اهڙي تبديليءَ جو اثر ٿيو آهي، پر بوڙيندو ۽ نڙ ٻئي ساز حيرت انگيز نموني ۾ پنهنجي بناوت ۽ پنهنجي آواز ذريعي پنهنجي تمام آڳاٽي ڪردار کي قائم رکندا آيا آهن.

جڏهن اسان سنڌي ٻوليءَ کي ڏسون ٿا، تڏهن اسان کي ان جي صوتي نظام ۾ دراوڙي ٻولين جا اثر تمام وڏيڪ نظر اچن ٿا ۽ ان سان گڏ ٻيون به خصوصيتون واضح آهن. انڪري انومان آهي ته سنڌي موسيقيءَ تي به دراوڙي اثر ڪئي نه ڪئي ضرور ٿيو هوندو. اهڙي اثر جي ڳولا به تمام ضروري آهي. خيال آهي ته سنڌي موسيقي ۽ سنڌي ٻولي، ٻنهي جي تاريخ ۾ هڪجهڙائي هئڻ کپي. جيئن نڙنواز جي نڙي جو آواز تاريخ کان تمام اڳ واري دؤر جو يادگار آهي، تيئن ”موري“ ڳائڻ واري جي آواز جو هڪ خاص انداز به تاريخ کان تمام آڳاٽي دؤر جو يادگار ٿو ڏسجي.

عرب دؤر ۽ ان کان پوءِ واري دؤر جي موسيقي:

عربن جو سنڌ جي تاريخ، تمدن، ثقافت ۽ ٻوليءَ تي تمام اونهو اثر ٿيو، جيڪو زندگيءَ جي هر شعبي تي ڇانيل نظر اچي ٿو ۽ ٻنهنجا اهڙا نشان ڇڏي ويو آهي، جيڪي اڄ تائين چٽيءَ طرح ظاهر آهن. سنڌي ۽ عربي موسيقيءَ ۾ به ڪيتريون شيون ساڳيون آهن: ٻنهي ۾ آهنگ جو نمونو ساڳيو، طرزن جو روح ساڳيو، موسيقيت ۽ انداز به ساڳيو ٿي نظر پيو اچي. ڪنهن ڪنهن وقت ٻنهين ٻولين جي موسيقي ايتري قدر ته ملي ٿي جو سازن تي فرق ڪرڻ ڏکيو ٿي پوندو آهي. آواز ۾ البت فرق هوندو آهي، ڇوجو آلاپ جو انداز جدا هوندو آهي. عرب موسيقيءَ وانگر سنڌي به کليل ميدان واري (Open Air) موسيقي آهي، جنهن ۾ مٿانهان سُر نمايان هوندا آهن ۽ تکا وڌيڪ ڪتب آندا ويندا آهن. ان طرح ٻنهي ملڪن جي موسيقيءَ ۾ ڀيرويءَ (سنڌي) جا سُر وڌيڪ استعمال ڪيا ويندا آهن. ڳالهه شايد هيءَ آهي ته سنڌي ڀيروي اصل ۾ هڪ نج سنڌي سُر هو، جنهن جو انگ ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي تمام ويجهو ۽ وڻندڙ هو؛ ان ۾ فني خوبي به تمام گهڻي موجود هئي. انڪري استادن ان کي ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ شامل ڪري ڇڏيو ۽ عام ڀيرويءَ وانگر هيئنر سنڌي ڀيروي ڪلاسيڪي راڳن جي نظام ۾ شامل آهي.

عربن جي دؤر ۾ موسيقيءَ جي صورتحال تمام اهم ۽ دلچسپ آهي ۽ قيافي ۽ اندازي لاءِ ان ۾ وڌيڪ گنجائش موجود آهي، ڇوجو ٻنهين قسمن جي موسيقيءَ ۾ ڪي خصوصيتون هڪجهڙيون ملن ٿيون. اهڙين هڪجهڙين ڳالهين کي رڳو اتفاق يا حادثي جو نالو نٿو ڏئي سگهجي ٿو ۽ نڪو انهن خاصيتن کي نظرانداز ئي ڪري سگهجي ٿو. پڪ آهي ته سنڌ ۾ عرب حڪومت واري دؤر جو ان سان ڪو تعلق ضرور آهي. انڪري تاريخ سوال ٿي ڪري ته موسيقيءَ تي اهو نمايان اثر عرب جو سنڌ تي پيو يا سنڌ عرب کي متاثر ڪيو. عزيز بلوچ، جيڪو هڪ سنڌي دانشور ۽ موسيقيءَ جو ماهر ۽ مشهور ڳائڻو پڻ آهي، تنهن انهيءَ سوال جي جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. عزيز بلوچ اسپين، يورپ ۽ انگلنڊ ۾ چاليهن سالن کان وڌيڪ عرصو رهي چڪو آهي ۽ پنهنجي فني ڄاڻ ۽ محنت جي ڪري پاڻ کي اتي هڪ غيراسپيني ڳائڻي جي حيثيت ۾ مڃرائي چڪو آهي. هن مغربي موسيقيءَ جي تعليم حاصل ڪري موسيقيءَ ۽ تصوف بابت مضمون

مونوگراف لکيا آهن ۽ سنڌ ۽ اسپين ۽ عرب موسيقيءَ جي لاڳاپن کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

عزيز بلوچ جو خيال آهي تہ اسپين جي عوامي موسيقيءَ "ڪانٽي جونڊو" (Contejondo) جي شروعات شايد مشرق جي سرزمين ۽ خاص ڪري سنڌ ۾ ٿي آهي. سندس خيال مطابق مشهور عرب موسيقار "زرياب" (Zaryab) جو سلسلو، جيڪو پاڻ خلافتِ عباسيہ واري دور جي مشهور استاد ۽ موسيقيءَ جي ماهر اسحاق موصلي جو شاگرد هو، نسلي اعتبار کان سنڌ ماڙيءَ جي ڳائڻ ۽ ناچن سان ملي ٿو. اهو 'زرياب' ئي هو جيڪو ڪانٽي جونڊو واري موسيقي وچ اوڀر مان ڪٺي اسپين ويو هو ۽ انهيءَ زماني کان وٺي اها موسيقي عوام ۾ مقبول هلندي ٿي اچي. عزيز بلوچ کي سنڌ ۽ اسپين جي موسيقيءَ ۾ هڪجهڙين خوبين کان سواءِ احساس ۽ جذبات وارو عنصر ۽ وارداتي انداز بہ عام جام ملي ٿو، خاص ڪري اسپين جي ڏاکڻي علائقي جي موسيقيءَ جو انداز سنڌي موسيقيءَ سان گهڻو ملي ٿو.

هن جو خيال آهي تہ جيڪڏهن موسيقي سمجهڻ وارو ڪو ماڻهو سنڌ جي جابلو علائقي جي موسيقي ٻڌندو تہ سندس ڌيان اسپين جي موسيقيءَ ڏانهن ضرور ويندو، ڇو جو ٻنهي ۾ گهڻي هڪجهڙائي آهي ۽ ماضيءَ جي ڏورانهن دؤرن ۾ ڪٿي ٻنهي جو سلسلو ضرور مليل هوندو. عزيز بلوچ جو چوڻ آهي تہ اسپين جي موسيقيءَ ۾ سائيٽز (Saetes)، جيڪو ڪانٽي جونڊو جو مذهبي انگ آهي ۽ اسپين جي رومن ڪيٿولڪ عيسائي فرقي جو راڳ آهي، پاڪستاني موسيقيءَ ۾ مرثيي سان ملي ٿو.

سنڌ ۽ اسپين جي موسيقي هڪٻئي جي ايتريقدر تہ ويجهو آهي جو هڪ موسيقيءَ جو شوقين انهيءَ کي سولائيءَ سان سمجهي سگهي ٿو. سڀ کان وڏيڪ هڪجهڙي خاصيت سُر پيرويءَ جي سُرن جو استعمال آهي. سيگئڊيلا (Seguidilla)، سوليارس (Soleares) ۽ فنڊينگو (Fundango)، جيڪي اسپين جي عوامي موسيقيءَ جا مقبول راڳ آهن، پيرويءَ سان ملن ٿا ۽ ڪمپيني ليروز (Companilleros) سنئين سڌي نموني ۾ اسان جو ٺورانٽو آهي ڇاڪاڻ تہ اهو سنڌي موسيقيءَ جي نظام ۾ هڪ عام ۽ مقبول سُر آهي، تنهنڪري سواءِ ڪنهن شڪ جي چئي سگهجي ٿو تہ عرب دؤر ۾ سنڌ ۽ عرب جي موسيقيءَ جي انگ ۾ ڪو خاص فرق نہ رهيو هوندو ۽ سنڌ جي موسيقي عربي موسيقيءَ کان گهڻي ڀني نموني جي نہ هوندي. هاڻي ڏسڻو هي آهي تہ عربي موسيقيءَ جو سنڌ تي ڪيتريقدر اثر ٿيو ۽ مڪاني موسيقيءَ يا دراوڙي موسيقيءَ جو ڪيترو اثر سنڌ ۽ عرب جي موسيقيءَ تي پيو. انهيءَ مسئلي جي تحقيق ٿيڻ گهرجي. سازن جو مسئلو بہ ساڳيو آهي. ڪيترا ساز مثال طور ڪنوار (ڪينور) (Kinora) ۽ ڪمانچا (Kamanaja)، نئي (Nay) ۽ ديانائي (Diyanai) جهڙا ساز سنڌ ۾ موجود آهن، جيئن تہ ڪينرو (دنبورو) ڪماچو، نڙ، ينون (الغوزو) شرناءِ، پنجن تارن جو ساز (Lute) جيڪو زرياب جي ايجاد هو ۽ جنهن کي هو وچ اوڀر مان اسپين ڏانهن ڪٺي ويو هو، شاهہ جي پنجن تارن واري وڏي دنبور سان ملي ٿو

جيڪو شاهه پنهنجي راڳ لاءِ ٺهرايو هو. انهيءَ مشابهت کي به اتفاق نه چئبو، انهيءَ جو سلسلو به تاريخي لحاظ سان زرياب جي روايت سان ملي ٿو.

شاهه جو راڳ ٻن مختلف اندازن ۾ ڳايو ٿو وڃي ۽ ٻئي انداز اڄ تائين شاهه جي درگاهه تي ٻڌڻ ۾ ايندا آهن. ٻنهي جو انداز عرب موسيقيءَ سان ملي ٿو. ٿنهنڪري سنڌ جي موسيقيءَ تي عربي موسيقيءَ جي اثر جو جيترو امڪان ٿي سگهي ٿو، اوتروئي سنڌي موسيقيءَ جو عربي موسيقيءَ تي اثر ٿيڻ جو امڪان آهي. شاهه جي راڳ جو هڪڙو انداز، جنهن ۾ بيت ۽ وائيءَ جا لفظ چٽي نموني ۾ سمجهي سگهجن ٿا، اصل انداز آهي، جو شاهه صاحب جي زماني کان اڄ تائين روايت طور درگاهه تي ڳايو ٿو وڃي. فقير سائين غلام شاهه اهڙي انداز جو ماهر آهي. ٻيو انداز رڳو آواز جو آهي جنهن ۾ لفظ سمجهه ۾ نه ايندا آهن. اهو انداز عام آهي ۽ شاهه جا گهڻا فقير انهيءَ انداز ۾ راڳ ڳائيندا آهن.

سنڌي راڳ جي روايت ايران ۽ وچ اوڀر ۾ ۽ اتان اسپين تائين سنڌ جي اهڙن قبيلن ذريعي پهتي هئي جن کي ”لوڙي“ چيو ويندو هو ۽ جن جي نسبت سان راڳ ’لوڙائو‘ مشهور ٿيو آهي. اهي قبيلا، جن کي سنڌيءَ ۾ جَٽ (عربيءَ ۾ زت يا زوتي) ۽ يورپ جي ٻولين ۾ زوت (Zotts) جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو، سي ساساني بادشاهن جي دؤر ۾ سنڌو ماٿريءَ کان ننڍن ننڍن گروهن جي صورت ۾ وچ اوڀر جي ملڪن ڏانهن لڏي ويا ۽ ان کان پوءِ به صدين تائين اهو سلسلو هلندو رهيو. انهن جٽن کي اڄ جي ’جپسي‘ ماڻهن جا وڏا سمجهيو وڃي ٿو.

سمن ۽ سومرن جو دؤر:

سمن ۽ سومرن جو دؤر عوامي موسيقيءَ ۾ ڏکڻ بيانيه داستانن جو دؤر هو. ان دؤر ۾ اهڙن داستانن جي ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. اهي داستان چارڻ يا ڀَٽَ نظم ۾ چوندا ۽ ٻڌائيندا هئا. گهڻو ڪري اهڙن قصن ۾ جنگ يا بهادريءَ جو بيان هوندو هو ۽ انهيءَ سان گڏ سورمن ۽ سورمين جي عشق جو داستان به هوندو هو. اهڙن ڀٽن ۽ چارڻن ۾ سمنگ چارڻ سڀ کان گهڻو مشهور ٿيو. هن کي راجستان يا ٻين راجپوت رياستن جي ڀٽن ۾ چندر برداييءَ سان ڀيٽي سگهجي ٿو، جنهن ”پرٿوي راج راسو“ لکيو آهي. راجستان ۾ اهڙا ڪيترائي داستان گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ ڇاپيا ويا آهن، جن ۾ پرٿوي راج راسو کان سواءِ ’همير راسو‘ ۽ ’بيسل ديو راسو‘ وڌيڪ مشهور آهن، پر افسوس آهي جو سنڌ جي هن عوامي شاعر ۽ ڀٽ سمنگ چارڻ جو پورو ڪلام اڄ تائين اسان کي ملي نه سگهيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ انهيءَ دؤر جو يادگار ’دودو چنيسر‘ جو داستان آهي جيڪو زباني روايت ذريعي اسان تائين پهتو آهي. ٻيو داستان ’ڍول مارو‘ جو آهي. ٻئي داستان سمن ۽ سومرن جي دور جا آهن ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ شاعريءَ جا شاهڪار آهن.

اڄ سنڌ ۾ جيترا بہ عوامي قصا موجود آهن، اهي سڀ انهيءَ دؤر جا يادگار آهن:
عمر مارئي هجي يا ليلا چنيسر، نوري ڄام تماچي هجي يا ٻيجل راءِ ڏياچ سڀ انهيءَ دؤر جا واقعا آهن، جن کي انهيءَ دور کان وٺي سنڌي شاعرن پنهنجي موسيقيءَ جي سُرن ۾ ڳايو آهي ۽ اهي اسان جي سنڌي ادب ۽ ثقافت جو فخر لائق حصو آهن.

چارڻن انهن داستانن کي 'دودو چنيسر' يا 'ڍول ماروءِ' جهي صورت ۾ داستان وانگر بيانيہ انداز ۾ نہ ڳايو آهي، ۽ جيڪڏهن ڳايو بہ هوندو تہ اهو سرمايو گم ٿي ويو آهي.

ارغونن ۽ ترخانن جو دؤر:

ساساني دؤر ۾ سنڌ جا ايران يا وچ اوڀر سان ڪهڙا لاڳاپا هئا، ان جي تفصيلي بيان جي هتي نہ ضرورت آهي ۽ نہ وري هن ننڍي مضمون ۾ ان لاءِ ڪا جاءِ آهي. لوڙين ۽ زتن جن جو بيان اڳ ڪري چڪا آهيون، سنڌي موسيقيءَ جي روايت کي اتي رائج ڪيو هو. البت ايترو چوڻ ضروري سمجهان ٿو تہ ايراني بادشاهہ بهرام گور (جيڪو ان وقت سندوماتريءَ جو بہ بادشاهہ هوندو هو) جي شاديءَ جي شاهي جشن ۾ وڏي تعداد ۾ سنڌي ڳائڻا ۽ ناچو وڃي شريڪ ٿيا ها. بهرام گور جي شادي بہ سندوماتريءَ ۾ ٿي هئي. هو شڪار جو وڏو شوقين هوندو هو ۽ سندوماتريءَ جي ٿي ڪنهن علائقي ۾ شڪار ڪندي هن جو موت ٿيو هو. انهيءَ زماني جي موسيقيءَ بابت ڪجهہ چئي نٿو سگهجي تہ اها ڪهڙي انداز جي هئي ۽ اسان جي موسيقيءَ تي ايران ۽ وچ اوڀر جي موسيقيءَ جو ڪهڙو اثر ٿيو يا انهن ملڪن جي موسيقيءَ اسان جي موسيقيءَ کان ڇا ورتو.

سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو دؤر هندستان ۾ مغلن جي اوائلي دؤر جو همعصر آهي. ان کان اڳ دهلي سلطنت جي دؤر ۾ امير خسرو جهڙو موسيقيءَ جو ماهر پيدا ٿي چڪو هو، جنهن ايراني ۽ عربي موسيقيءَ کي هندي موسيقيءَ سان ملائي نوان نوان راڳ ۽ ڪيترا نوان ساز بہ ايجاد ڪيا هئا. موسيقيءَ جي انهيءَ ماهر استاد جي ايجاد هندستان جي ڪلاسيڪي موسيقي 'ڌرپد' جو انداز ئي بدلائي ڇڏيو ۽ اڄ ڪو ورلي پڙائي سگهندو تہ هندستان ۾ مسلمانن جي اچڻ کان اڳ هندي موسيقيءَ جو اصل رنگ ۽ انداز ڪهڙو هو. هن نقش، گل، قول، قلبانہ، زنگولہ ۽ ترانہ جهڙيون نيون صنفون ايجاد ڪري، هندي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي روح کي ئي بدلائي ڇڏيو. هو موسيقيءَ ۾ هڪ نئين انداز جو باني ٿيو، جنهن سان ٺورو اڳتي هلي خيال جي گائڪي پيدا ٿي. انهيءَ جي ڪري مڪاني موسيقي بلڪل آزاد ٿي وئي ۽ ايتريقدر تہ بدلجي وئي جو اڄ ان جي اصلي انداز جو پتو ئي نٿو پوي.

پير حسام الدين راشديءَ جي تحقيق مطابق ترخانن جي دؤر ۾ موسيقيءَ تي هڪڙو ڪتاب بہ لکيو ويو هو، پر ڪتاب نہ ملڻ سبب خبر پئجي نٿي سگهي تہ ان ۾ ڪهڙي موسيقيءَ جو بيان هو. ان دؤر ۾ سنڌي ٻولي، ادب ۽ ثقافت تي فارسي ٻوليءَ، تهذيب، ادب ۽ فن جو وڏو

اثر ٿيو. سنڌي ٻوليءَ تي فارسي ۽ عربي ٻولين جو اثر صاف ڏسڻ ۾ ٿو اچي. سنڌي موسيقيءَ تي بہ ايران جي موسيقيءَ جو چڱو خاصو اثر ٿيو. سنڌ ۾ ڪلاسيڪي راڳ، مقامي رنگ اختيار ڪري رائج ٿيا، خاص ڪري يمن، حسيني (توڏي) جهنگلو (زنگولا) ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا راڳ آهن، جيڪي مغلن جي دؤر جا يادگار آهن. ٿي سگهي ٿو تہ سنڌ ۾ اڳ ۾ ئي ڪي اهڙا سُر موجود هجن، جن جو رنگ بدلائي اهي راڳ ڳايا ويا هجن. اهو دؤر ثقافت جي ڏي-وٺ جو دؤر هو، فارسي جا لفظ ۽ ترڪيبون سنڌي ٻوليءَ جا جز بنجي ويا، جنهن ڪري موسيقي ۽ ٻوليءَ ۾ نئين وسعت، رنگيني ۽ نئين معنويت پيدا ٿي. موسيقيءَ ۾ بہ نوان سُر داخل ٿيا ۽ اسان جي موسيقيءَ کي وسعت ملي.

ڪلاسيڪي موسيقي:

انومان آهي تہ سمن ۽ سومرن جي دؤر ۾ هندستان جي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جو رواج بہ ضرور رهيو هوندو، ۽ ان سان گڏ مڪاني سُرن واري موسيقي ۽ لوڪ گيت بہ ضرور رائج هوندا. ۽ جهڙيءَ طرح سنڌي ٻولي ٻين ٻولين جي لفظن کي پنهنجي رنگ ۾ قبول ڪري سگهي ٿي، اهڙيءَ طرح يقين آهي تہ موسيقيءَ کي بہ بدلائي قبول ڪيو هوندائين. اها ڳالهہ سنڌي راڳن سان پوريءَ طرح لڳي اچي ٿي. سنڌي سُرن ۾ ڪلاسيڪي موسيقيءَ جا راڳ وڏي تعداد ۾ موجود آهن، جي پنهنجي نموني ۾ ڳايا ٿا وڃن. اهو ڪلاسيڪي موسيقيءَ جو مڪاني رنگ آهي، پر سنڌ جا ماڻهو سدائين موسيقيءَ جا شوقين رهندا آيا آهن. سنڌ ۾ ڪلاسيڪي موسيقي هميشه رائج رهي هوندي، پر جهڙيءَ طرح برصغير جي ٻين ڀاڱن ۾ اها مٿين طبقي ۾ مقبول هئي، اهڙيءَ ريت سنڌ ۾ بہ سردارن، راجائن، بادشاهن، نوابن ۽ اميرن جي طبقن تائين محدود هوندي. پڪ آهي تہ انهيءَ دؤر ۾ سنڌي موسيقيءَ کي وسعت ملي هوندي ۽ اڳي ڪان وڌيڪ شاهوڪار ٿي هوندي، جنهنڪري نوان سُر پيدا بہ ٿيا ۽ رائج بہ ٿيا ۽ موسيقيءَ جي انداز ۾ ڦيرگهير بہ ٿي، جنهن جو اثر اڄ اسان کي چٽيءَ طرح نظر اچي رهيو آهي.

ڪلاسيڪي موسيقيءَ بابت وڌيڪ ڪجهہ لکڻ جي هن مضمون ۾ گنجائش ناهي، رڳو ايترو چوڻ ضروري آهي تہ سنڌ ۾ سُر واري موسيقي ۽ لوڪ گيتن سان گڏ ڪلاسيڪي ۽ نيم ڪلاسيڪي موسيقي بہ مقبول هئي. ڪلاسيڪي موسيقيءَ بابت لکيل ڪتاب ۽ مضمون بہ گهٽ آهن، جن مان وڌيڪ معلومات حاصل ڪري سگهجي ٿي.

سنڌ جا عوام سدائين موسيقيءَ جا شوقين رهيا آهن ۽ ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ جيتريون بہ صنفون آهن انهن سڀني کي ٻڌندا ۽ لطف وٺندا رهيا آهن: 'ڌرپد' هجي يا 'خيال'، 'ٽپو' هجي يا 'ٺمري'، يا وري 'ڪافي' هجي يا 'غزل'، سنڌ ۾ هر انداز جي موسيقي رائج رهي آهي. البت ڪلاسيڪي موسيقي عوام کان وڌيڪ شاهين طبقي ۾ پسند ڪئي ويئي آهي.

نيم ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ رکيو 'ڪافيءَ' جي ڳالھ جدا آهي. ملتاني ڪافي صدائين سنڌ جي عوام ۾ رائج ۽ مقبول رهي آهي. آن جي پسند جو سبب هيءُ آهي تہ سنڌي ڪافي هتي اڳ ۾ ئي موجود ۽ مقبول هئي ۽ ڪلاسيڪي موسيقيءَ کان بہ عوام ايتريقدر انجاڻ نہ هئا. ملتاني ڪافي ڪلاسيڪي راڳن مطابق ڳائي ويندي هئي ۽ ان ۾ صوفيانو ڪلام ڳايو ويندو هو، تنهنڪري سنڌي ڪافيءَ وانگر ملتاني ڪافي بہ سنڌ ۾ عام ٿي ويئي.

پيو سبب هيءُ آهي تہ ڪلاسيڪي موسيقيءَ جا ڪيترائي ماهر ۽ استاد سنڌ ۾ رهيا آهن، مثال طور ببي خان، سينڌي خان، پياري خان، عاشق علي خان ۽ مبارڪ علي خان جهڙا استاد ڳائڻا هتي رهيا آهن ۽ هينئر بہ استاد اسد علي خان ۽ استاد منظورعلي خان جهڙا ماهر ڳائڻا هت موجود آهن. انهن استادن سنڌي ڪافيءَ جو انداز گهڻي قدر بدلايو آهي ۽ ان کي ٿورو ڪلاسيڪل انداز جي ويجهو ڪري چڪا آهن. پر انهن استادن سنڌي ڪافيءَ جي اصل رنگ کي قائم رکيو آهي.

جيتريقدر اصلي موسيقيءَ جو تعلق آهي تہ سنڌ نہ رڳو پاڪستان پر برصغير جي ٻين علائقن کان ٿورو مختلف رهي آهي. ٻين علائقن ۽ سنڌ جي موسيقيءَ ۾ هڪڙو فرق هيءُ آهي تہ هر علائقي جي پنهنجي عوامي موسيقي هوندي آهي، جنهن کي لوڪ گيت چيو ويندو آهي. ان کان سواءِ ڪلاسيڪي موسيقي بہ هتي رائج ٿي سگهي ٿي.

سنڌ ۾ ٽن قسمن جي موسيقي موجود آهي: هڪڙي ڪلاسيڪي موسيقي، ٻي علائقائي موسيقي جا سُرن واري موسيقي بہ سڏجي ٿي. اها موسيقي موضوعاتي موسيقي آهي، جنهن تي شاهہ عبداللطيف جي موسيقيءَ جي عنوان هيٺ لکيو ويندو. ٽين موسيقي آهي سنڌين سڌي لوڪ گيتن وارن موسيقي. لوڪ گيتن واري موسيقي هڪ جدا عنوان آهي، جنهن تي تفصيل سان بحث ڪري سگهجي ٿو. لوڪ گيتن واري موسيقيءَ ۾ لولي، لوڏو، همرچو ۽ سورو وغيره شامل آهن يا وري بيانيہ داستان آهن، جيڪي ڳائي ٻڌايا ٿا وڃن، جيئن 'دودو چنيسر' ۽ 'ڍولا مارو' جا قصا. انهيءَ کان سواءِ عقيدت وارن ڏينهن ۽ تقريبن جي موقعي تي ٻڌائڻ واري موسيقي آهي، جيئن شاديءَ ۽ سوسر جا گيت، مولود، مناقبا، حمد، سينگار، مناظرا، معجزا وغيره آهن، جيڪي سازن سان بہ ڳايا ٿا وڃن ۽ سازن کان سواءِ بہ ٻڌايا ويندا آهن. 'سنڌي لوڪ گيت' کي اسان جو مايہ ناز محقق ۽ مصنف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جدا جدا جلدن ۾ مرتب ڪري چڪو آهي، جيڪي سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپجي پڌرا ٿيا آهن. هن صاحب 'سنڌي لوڪ گيت' جي عنوان هيٺ هڪ ڪتاب ڇاپيو آهي، جنهن ۾ آءِ کان مٿي لوڪ گيتن جا نمونا گڏ ڪيا ويا آهن. انهيءَ موسيقيءَ جو سُرن جي موسيقيءَ سان تعلق ڪونهي. سُرن واري موسيقي پنهنجيءَ جاءِ تي جدا انداز جي موسيقي آهي

سرن واري موسيقيءَ ۾ گهڻو ڪري سنڌي وائي ۽ ڪافي ڳائي ويندي آهي، جيئن اڳي ٻڌايو ويو آهي. سنڌي موسيقيءَ جو انداز ملتاني ڪافيءَ کان مختلف آهي. جيئن ملتاني ڪافي

ڪلاسيڪي راڳن ۾ ڳائي وڃي ٿي، ساڳيءَ ريت سنڌي ڪافي ۽ وائي سنڌي سرن ۾ ڳائي ٿي وڃي. سنڌي ڪافي ۽ وائيءَ جي خصوصيت نه رڳو راڳ (سنڌي سُر) آهي پر موضوع پڻ آهي، جنهن سنڌي موسيقيءَ کي هڪڙو جدا انداز ۽ انگ ڏنو آهي. بنيادي طرح سنڌي سُرن جي موسيقي وائي ڳائڻ لاءِ وجود ۾ آئي آهي، جنهن کي ڪن محققن ڪافي جي اوائلي شڪل سمجهيو آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ ۽ سيون شاهه عنات رضوي وائي چوڻ ۾ تمام مشاهور درجو رکن ٿا.

ڪافي سب کان پهرين سچل سرمست لکي ۽ ان کان پوءِ سنڌي شاعرن ۾ مقبول ٿي ۽ عوام ۾ به ساڳي طرح مقبول ٿي ۽ اڄ تائين آهي. اها صنف پنجاب کان آئي هوندي. هينئر فني لحاظ سان جهڙي انداز ۽ جدا جدا نمونن ۾ سنڌيءَ ۾ ڪافي لکجي ٿي، پنجاب ۾ شايد ڪافيءَ جي ايتري ترقي ٿي هجي. سنڌي ڪافيءَ ۾ تصوف کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي موضوع اچي ويا آهن، پر ملتاني ڪافيءَ وانگر سنڌيءَ ڪافيءَ جو انداز به تصوف وارو ۽ خانقاهي آهي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ سنڌي موسيقي:

معلوم ٿو ٿئي ته پنهنجي رسالي جي ترتيب سان گڏ شاهه عبداللطيف سائينءَ سنڌي سُرن جي ترتيب ۽ تصحيح جو ڪم پڻ ڪيو هوندو، ڇاڪاڻ ته سنڌي ٻوليءَ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو لازمي جُزو موسيقي به آهي، ۽ ٻنگل جي عروض کان سواءِ شاعر کي موسيقيءَ جي سُر جو به خيال ڪرڻو ٿو پوي. چيو وڃي ٿو ته شاهه صاحب سنڌي موسيقيءَ جي سڌارڻ ۽ ان کي محفوظ ڪرڻ جو ڪم پڻ ڪيو هو. منهنجو خيال آهي ته آن سان محققن جو مقصد اهو آهي ته جيڪي سُر سنڌ ۾ اڳي موجود هئا، شاهه صاحب انهن کي معياري ڌنن مطابق هڪڙي انداز ۾ جيڪو عوام ۾ مقبول هو ۽ موسيقيءَ جي خيال کان سهڻو هو، ان کي ٻڌي هيٺ جي لاءِ مقرر ڪري ڇڏيو. اهو خيال انهيءَ ڪري به صحيح معلوم ٿئي ٿو ته انهي ڪم ۾ شاهه صاحب سان گڏ هندستان کان آيل ٻه ڳائڻا به هئا، جن جا نالا چنچل ۽ اٽل هئا. هنن راڳن جي علائقائي شڪل ۽ انهن جي علائقائي ۽ موضوعاتي ڪردار کي برقرار رکندي انهن کي ڪلاسيڪي موسيقيءَ کان جدا رکڻ ۾ شاهه صاحب جي مدد ڪئي هوندي. سُرن واري اها موسيقي رڳو سنڌ ۾ ملي سگهي ٿي. شاهه جي رسالي ۾ جيڪي سر ڏنل آهن انهن ۾ هيٺين نمونن جا سر شامل آهن:

۱. اهڙا سُر، جن جا نالا ڪلاسيڪي سُرن جي نالن تي رکيل آهن، پر اهي سنڌي نموني ۽ سنڌ جي فني انداز ۾ ڳايا ٿا وڃن ۽ انهن ۾ ڪنهن لوڪ داستان ۽ علائقائي روماني داستان جو ذڪر لازمي طور موجود ڪونهي. اهڙن راڳن ۾ يمن، ڪنيات (ڪماچ)، سري راڳ، سارنگ، ديسي (ديس) ڀروو، رامڪلي، پرڀاتي وغيره شامل آهن.

٢. اهڙا سُر، جن ۾ ڪنهن نہ ڪنهن لوڪ ڪهاڻيءَ يا علائقائي روماني ڪهاڻيءَ جو ذڪر آهي، جيئن تہ راڻو، مارئي ۽ ليلا.

٣. اهڙا سُر، جن جا نالا ڪلاسيڪي راڳن جي نالن تي رکيل آهن، پر انهن ۾ ڪنهن نہ ڪنهن علائقائي رومان يا لوڪ ڪهاڻيءَ جو بيان موجود آهي.

٤. اهڙا سُر، جن ۾ مختلف موضوع بيان ڪيل آهن، ۽ جن ۾ مشهور ۽ غير موزون قصن جا حوالا بہ اچي وڃن ٿا، جيئن تہ معذوري، آبري، ڪوهياري، رپ، ڪاپائتي، ڏهر، گهاتو، پورب (پوربي) ۽ ڪارايل وغيره.

انهن سُرن مان هرهڪ سُر ڪنهن نہ ڪنهن موضوع تي ٻڌل آهي، ۽ روايت مطابق هڪڙي موضوع جو ڪلام ٻئي سر ۾ نہ ڳائبو ۽ نہ وري ڪنهن هڪڙي لوڪ ڪهاڻيءَ جي ڪا واٽي يا بيت ٻئي سُر ۾ ڳائي ويندي. شاهہ ۽ ٻين سنڌي شاعرن جي رسالن جي هرهڪ سر جو جدا موضوع ۽ ان لاءِ جدا راڳ مقرر آهن. اهڙيءَ طرح شاهہ جي رسالي جا ڪل سُر ٽيهن کان چٽيهن تائين هئا، پر اڄڪلهہ جي معياري رسالن ۾ اٺيهہ يا ٽيهہ سُر موجود آهن. ان جو مطلب ٿيو تہ شاهہ جي راڳن ۾ (سنڌي موسيقي جا) وڌ ۾ وڌ ڇٽيهہ (٣٦) ۽ گهٽ ۾ گهٽ اٺيهہ (٢٩) راڳ شامل هئا. پر اڄ اسان وٽ هر سُر لاءِ جدا راڳ موجود نہ آهي. ڪيترائي راڳ اسان جي ڳائڻن وساري ڇڏيا آهن. مثال طور، ڏهر، ڪاپائتي، گهاتو، ڪارايل، وغيره لاءِ ڪي بہ سُر هينئر موجود نہ آهن، يا اسان جن ڳائڻن کي انهن جي خبر ڪانهي. پر ان جو هي مطلب اصل ڪونهي تہ سنڌي راڳن ۾ ڪي ٻيا راڳ شامل ڪونهن. سنڌي راڳن ۾ پيروي، مانجهہ، لوڙائو، سنڌڙو، جوڳ، پهاڙي ۽ ڪيترا ٻيا راڳ بہ آهن ۽ شاهہ جا ڪيترا سُر انهن راڳن ۾ بہ ڳايا ٿا وڃن.

موهن جي دڙي مان اسان کي نچڻيءَ جو هڪ ننڍو بوتو مليو آهي. جيڪڏهن هوءَ نچڻي نہ پر ڪا ديوي آهي تڏهن بہ ان جي انداز مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ زماني ۾ ناچ جو رواج ضرور هوندو، ڇو تہ حالت ۾ ناچ جو اهڙو انداز انهيءَ بوتي ۾ موجود ڪيئن ٿي سگهي ها. سنڌ ۾ ناچ بہ سدائين مقبول رهيا آهن ۽ اڄ تائين سمجهان تہ ڪنهن بہ زماني ۾ سنڌ ماڙيءَ ۾ ناچ موجود بہ نہ رهيو هجي. اڄ بہ اسان جي علائقي ۾ جهمر، ڌمال، ڏانڊيو، ٽلي ۽ جمالو جهڙا ناچ موجود آهن، ۽ هرهڪ ناچ جو پنهنجو انداز ۽ پنهنجو شان آهي. انهن مان هرهڪ ناچ سان گڏ گيت جا ٻول بہ ڳايا ويندا آهن. اهي ناچ بہ تمام جهونا آهن. اسان جن سازن ۾ يڪتارو، مُرليون، نڙ، بينون (پاوا)، سُرندو، دنبورو، شرنائي، چنگ، ڪڙتال (چپڙيون)، دهل، دلو ۽ نغارو عام آهن. سنڌ جي تال جو فن ۽ دهل جي وڄت بہ پنهنجي آهي، جيڪا پنهنجي انداز ۾ مڪمل آهي ۽ اسين تال جي فن ۾ بہ ڪنهن ٻئي علائقي کان پٺتي نہ آهيون.

پر اڄ اهڙو ڪو به ادارو اسان وٽ موجود ڪونهي، جتي اسان جي ڪلاسيڪي، علائقائي (سُرن واري موسيقي) ۽ لوڪ گيتن جي تعليم ۽ تربيت جو انتظام هجي. اهي پراڻا ادارا، جيڪي جاگيرداري دؤر ۾ سرپرست مائهن جي صورت ۾ هوندا هئا، سي هينئر موجود ڪونهن. انهيءَ ڪري اسان جي موسيقيءَ کي ڏينهون ڏينهن نقصان پهچي رهيو آهي. ڳائڻا ختم ٿيندا پيا وڃن ۽ وڏن ڳائڻن جي جاءِ پرڻ وارا ۽ انهن جي مقابلي جا ڳائڻا پيدا نٿا ٿين. اسان کي انهيءَ معاملي ۾ غور ڪرڻو آهي، ۽ ڪو اهڙو ادارو قائم ڪرڻو آهي، جيڪو نون ڳائڻن ۽ ساز وڄائيندڙن جي تعليم ۽ تربيت جو انتظام ڪري اسان جي موسيقيءَ جي آئيندي کي روشن ڪري سگهي.

سيد بچل شاهه

مغل شهنشاهن جو روزانو دستورالعمل

صاحب قران ثاني شاهجهان جو روزانو دستورالعمل

آگري، دهلي، لاهور ۽ فتحپور سڪريءَ جون شان شوڪت واريون، نفيس ۽ عاليشان عمارتون ڏسي ڪيترن ئي ماڻهن جي دلين ۾ هي خيال ايندو هوندو ته انهن آسمان سان ڳالهين ڪندڙ عمارتن جا ٺهرائيندڙ ضرور عيش پرستيءَ جا پتلا ۽ آرام طلبيءَ جا بندا هوندا. اهوئي سبب آهي جو ايلفنسٽن، لين پول ۽ ارسڪين پارن نهايت ديده دليريءَ سان مغل شهنشاهن جي عيش پرستيءَ جي هٿراد و ٺهيل واقعن سان تاريخ کي ويهي ڇٽيو آهي، مگر تاريخ ۽ واقعا ان جي خلاف پڪاري پڪاري شاهدي ڏيئي رهيا آهن.

انهن عمارتن جو ڳپل حصو جيئن ته صاحب قرآن ثاني شاهجهان غازيءَ جو ٺهرايل آهي، انهيءَ ڪري سڀ کان پهريائين انهيءَ جو روزانو دستورالعمل پيش ڪري ٻڌائجي ٿو ته هو ڏينهن ۽ رات جي چوويهن ڪلاڪن ۾ ڇا ڪندو هو.

(۱) صبح جي عبادت: شاهجهان سج اڀرڻ کان چار گهڙيون اڳي آرام سان اٿندو هو. ضروري حاجت کان فارغ ٿي غسل ڪندو هو ۽ پوءِ تهجد جي نماز ادا ڪندو هو. ان کان پوءِ قبلي طرف منهن ڪري ويهندو هو، ۽ قرآن ڪريم جي تلاوت ۾ مشغول ٿيندو هو. سنت ادا ڪرڻ کان پوءِ محلات جي مسجد ۾ جماعت سان گڏ نماز ادا ڪندو هو. ان کان پوءِ ورد ۽ وظيفن ۾ مشغول ٿيندو هو. ملا عبدالحميد لاهوري مصنف ”پادشاه نامه“ لکي ٿو ته:

”پيش از بام داد بدون ساعت نجومي از خوابِ عبادت انتساب درآمده بوضو مي پردازند، در آغاز صبح صادق سنت موکده گذارده تا رسيدن هنگام مستحب صلواة فرض رو به قبله مرادات در کمال تخشع و استکانت نشسته به اوارد ادعيه مشغول مي شوند. پس ازان فرض را به خلوصِ نيت و حضور قلب و تعديل ارکان در نهايت تضرع و ابتهال ادا نموده به وظائف مقرره مي پردازند.“
پادشاه نامه جلد اول صفحه ۱۴۴، مطبوعه کلکته).

انهيءَ باري ۾ اورنگزيب عالمگير جو بيان به پڙهجي. هي مٿين ڳالهين کي اڃا به وڌيڪ ظاهر ٿو ڪري:

"خود بدولت بہ نفس نفیس چھارگھڙي آخر شب از خواب برآمدہ باشبار توفیق وضوکردہ بہ اوراد و وظائف می پرداختند و پیش از صبح صادق بعد بانگ صلواۃ باجماعت فضلا نمازصبح ادا کردہ." (رقعات عالمگیري، مطبوعہ کانپور، صفحہ ٥-٦).

(٢) درشن: سج اڀرڻ کان پوءِ بادشاھہ جو پھريون ڪم ھي ھوندو ھو جو پنھنجي رعيت کي پنھنجو درشن ڪرائيندو ھو. ماڻھو ھزارن جي تعداد ۾ "درشن جي دريءَ" ھيٺان اچي جمع ٿيندا ھئا ۽ پنھنجي بادشاھہ جو ديدار ڪندا ھئا. دارالسلطنت اڪبرآباد جي قلعي جي اوپر واريءَ پٽ ۾ ھڪ نھايت خوبصورت دري ٺھرائي ويئي ھئي، جنھن کي "درشن جي دري" سڏيندا ھئا. اڄ ڏينھن تائين ياد رفتگان کي تازي ڪرڻ لاءِ اھا دري بدستور موجود آھي.

بادشاھہ مقرر وقت تي "درشن جي دريءَ" تي ايندو ھو. ھن کي ڏسي رعيت تعظيماً جھڪندي ھئي. بادشاھہ نھايت خندہ پيشانيءَ سان انھن جي نياز ۽ سلام جو جواب ڏيندو ھو. ھيءَ ڪارروائي اڌ يا منو ڪلاڪ ھلندي ھئي. بادشاھہ نامہ جو بيان آھي تہ:

"اکثر دو گھڙي وگاہ باقتضاي قلت و کثرت مھمات وکمي و انبساط طبيعت کمتر يا بيشتر ھم مي نشند." (بادشاہ نامہ، صفحہ ١٤٤).

ھن نئين رواج جو باني اڪبراعظم ھو. ھن پنھنجي رعيت جي دلين کي چڪڻ لاءِ ھي نمونو اختيار ڪيو ھو. انھيءَ موقعي تي فريادي پنھنجا فرياد روبرو پيش ڪندا ھئا. "درشن جي دريءَ" مان ھڪ زنجير لٽڪيل ھو، فريادي پنھنجا عريضا انھيءَ ۾ ٽنگيندا ھئا ۽ حاجب اھي بادشاھہ جي اڳو پيش ڪندو ھو. ائين ڪرڻ جو سبب ھي ھو جو ڪڏھن غريب مظلومن کي دربانن ۽ چوڪيدارن جي سختيءَ ڪري بادشاھہ تائين فرياد پھچائڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو ھو. سڀ کان عجب واري ڳالھہ تہ ھيءَ آھي تہ ان وقت برھمڻن جي ھڪ اھڙي جماعت پيدا ٿي ويئي ھئي جا بادشاھہ جي درشن ڪرڻ کان سواءِ کوبہ ڪم ڪرڻ مطلقاً حرام سمجھندي ھئي. ھيءَ جماعت پاڻ کي "درشني" سڏائيندي ھئي.

(٣) ھاٿين جي وڙھہ: ان کان پوءِ بادشاھہ ھاٿين جي ويڙھہ ڏسڻ ۾ شريڪ ٿيندو ھو. شاھجھان کي اھا ويڙھہ تمام گھڻو وڻندي ھئي. ھو ھڪ بلند مقام تي ويھندو ھو، ھن کان ھيٺ فوجي آفيسر، منصبدار، شھزادا ۽ فوج جو ھڪ حصو صف بڌي بيھندا ھئا. ھڪ دفعي جو ذڪر آھي تہ شاھجھان ھاٿين جي ويڙھہ ڏسي رھيو ھو تہ ھڪڙو ھاٿي پنھنجي حريف کي ڇڏي اچي شاھي فوج مٿان ڪڙڪيو. سڀ فوج جا ماڻھو ڀڄي ويا ۽ ھيڏي ھوڏي لڙي پکڙي ويا. شھزادو عالمگير، جو ان وقت چوڏھن ورھين جي عمر جو ھو، سو نھايت استقلال ۽ استقامت سان پنھنجيءَ جڳھہ تي ويٺو رھيو. ھاٿي انھيءَ جي طرف وريو. شھزادي برڇي وھائي ڪڍيس. ھاٿيءَ ھن کي سونڍ ۾ جھلي مٿي ڪئي، ڦيرائي اڇلايو. شھزادو عالمگير ليٽڙجي وري اٿيو ۽ وڏي ترار سان ھاٿيءَ تي حملو ڪيائين. ھن معرڪي جو تفصيل تاريخ جي سڀني ڪتابن ۾ موجود آھي.

(۴) ديوان عام: هاٿين جي ويڙهه ڏسڻ کان پوءِ شاهجهان سڌو ديوان عام ۾ ايندو هو. اڪبر ۽ جهانگير جي ڏينهن ۾ دربار عام زرنگار تنبن ۾ ٿيندي هئي، مگر ١٦٢٨ع ۾ شاهجهان ان لاءِ هڪ عمارت ٺهرائي. جيئن ته انهيءَ عمارت جي فوري ضرورت محسوس ڪئي ويئي هئي، انهيءَ ڪري نهايت سادي ۽ معمولي عمارت ٺهي تيار ٿي. آخرڪار ١٦٣٨ع ۾ هڪ نهايت عاليشان عمارت ديوان عام لاءِ تيار ٿي، جا اڄ به آگري جي قلعي ۾ موجود آهي.

بادشاهه تخت تي ويهندو هو. ساڄي ۽ کاٻي طرف شهزادا بيهندا هئا ۽ تيسين تائين بيٺا هوندا هئا، جيسين تائين بادشاهه انهن کي ويهڻ جو حڪم نه ڏيندو هو. دربار عام ۾ امير ۽ وزير پنهنجي پنهنجي مرتبي جي لحاظ سان صف ٻڌي بيهندا هئا. بادشاهه جا "باڊي گارڊ" سڄي ۽ کٻي قطار جي طرف ٻني ڪري بيهندا هئا ۽ علمبردار کاٻي پاسي کان هوندو هو ۽ بادشاهه گهٽو ڪري ساڄي طرف جي دروازي کان دربار عام ۾ داخل ٿيندو هو. پادشاهه نامه جو بيان آهي ته:

"و ازين مقام كرامت انتظام به جهروكهء دولتخانه خاص و عام كه دركمال زينت و صفا است و بالاي آن براي جهان پناه آفتاب وباران ايوانے از پارچه برپا مي گردد- وزير آن قالين فرش شود تشريف مي فرمايد."

بادشاهه جي خدمت ۾ فوج جي آفيسرن ۽ ٻين منصبدارن کي درجي بدرجي پيش ڪيو ويندو هو. ان کان پوءِ مختلف عهديدارن جون درخواستون پيش ٿينديون هيون، جن تي بادشاهه حڪم لکندو هو. جڏهن هيءُ ڪم ختم ٿيندو هو تڏهن حاجب درگاهه سلطنت ۾ ٻاهران آيل آفيسرن کي شاهي خدمت ۾ پيش ڪندو هو. پادشاهه نامه جو بيان آهي ته:

"و برخے كه از صوبجات و اطراف ممالك بدرگاهِ عرش اشتباه مي آيند- سيادت ملازمت مستعد مي شوند." (پادشاهه نامه – صفحه ١٤٦)

ان کان پوءِ "مير آتش" توبخاني ۽ ان سان گڏ لاڳاپو رکندڙ فوج جا ڪاغذ پيش ڪندو هو، جنهن ۾ حقدارن لاءِ رعايت جي سفارش هوندي هئي ۽ ان تي مناسب حڪم ٿيندا هئا. ان کان پوءِ شاهي جاگيرن جي باري ۾ ڪاغذ پيش ٿيندا هئا. ان کان پوءِ شهزادن ۽ جدا جدا صوبن جي حاڪمن ۽ فوجي آفيسرن جا عرض پيش ٿيندا هئا. سلطنت جي خاص اميرن جا ڪاغذ بادشاهه باريڪ نظر سان ڏسندو هو. ان کان پوءِ بادشاهه کي رپورٽ پڙهي ٻڌائيندا هئا، جنهن ۾ زياده تر زور هن ڳالهه تي ڏنو ويندو هو ته حقدارن جا حق تلف نه ٿين. ساداتن، مشائخن ۽ عالمن لاءِ وظيفن جي سفارش ٿيندي هئي. بادشاهه ان تي مناسب حڪم جاري ڪندو هو. ڪنهن کي جاگير عطا ٿيندي هئي؛ ڪنهن کي نقد پيسا ملندا هئا؛ ڪنهن جو وظيفو مقرر ٿيندو هو ۽ ڪنهن جو روزانو.

اورنگزيب جو بيان آهي ته:

"بعد برآمدن چهارگهڙي ديوان عام مي فرسودند و دران مجلس جميع منصب دارانِ جزوكل بار مُجرا يافته ديوان اعلي (وزير اعظم) و مير بخشي تجويز اهل خدمات و

حقائق حسن ترددات و جانفشاني‌ء ناظمان و فوج داران و امینان وکرو ریان صوبجات بہ عرض رسانیده دامن رسید هرکدام بانجاح مرام پرداخته دیگري دیگران مي نمودند و بعد ملاحظ معتاد اسپان و فیلان خاصہ یک پاس و دوگهڙي روز برآمده۔ از دیوان عام بہ دیوان خاص رونق مي بخشیدند." (رقعات عالمگیري۔ پادشاہ نامہ ۱۴۷-۱۴۸)

(۵) ديوان خاص: ديوان عام مان فارغ ٿي بادشاھ ـ تو ديوان خاص ۾ جلوه‌افروز ٿيندو هو، جتي بادشاھ ڪن ضروري درخواستن جو جواب پنهنجي هٿن سان لکندو هو ۽ ڪن جو جواب وري وزيرڪان لکائيندو هو. هُو پوءِ بانئين جواب جو مسوده تيار ڪري بادشاھ جي خدمت ۾ پيش ڪندو هو. بادشاھ ان ۾ مناسب درستيون ڪندو هو. ملا عبدالحميد جو بيان آهي تہ:

"اگر غلطي در عبارت یا سهو و نسیان در مطالب رفته باشد اصلاح مي فرمایند."
(پادشاہ نامہ ـ صفحہ ۱۴۸)

ان ڪان پوءِ آهو فرمان شاهي مهر هڻي لاءِ حرمسراءِ ۾ موڪليو ويندو هو. ملڪه ممتاز محل فرمان پڙهي پوءِ ان تي شاهي مُهر هڻندي هئي. انهيءَ موقعي تي وري پهو دفعو حقدارن جي پگهارن جو معاملو پيش ٿيندو هو، جنهن تي مناسب ڪارروائي ڪئي ويندي هئي. ان ڪان پوءِ خيرات جا پيسا ورهائيا هئا. جڏهن ان ڪان واندڪائي ملندي هئي تہ پوءِ "مير حاجب" جي معرفت صنعتگريءَ جا نمونا بادشاھ جي خدمت ۾ پيش ٿيندا هئا. جڏهن هي ڪم بہ ختم ٿيندو هو تہ پوءِ "مير عمارت" مختلف عمارتن جا نقشا حضور اقدس جي خدمت ۾ پيش ڪندو هو. بادشاھ انهن ۾ مناسب اصلاح ڪندو هو. اڪثر ڪتابن ۾ لکيل آهي تہ ڪيترين ئي عمارتن جا نقشا شاهجهان خود تيار ڪيا هئا. پادشاہ نامہ ۾ لکيل آهي تہ:

"اکثر منازل را بہ نفس نفیس طرح مي فرمایند." (پادشاہ نامہ ـ صفحہ ۱۴۹)

مناسب ترميم ڪان پوءِ نقشا يمين‌الدولہ آصف خان ڏي موڪليا ويندا هئا ۽ هو جائز بندوبست ڪندو هو.

(٦) شاهہ برج: ديوان خاص مان فارغ ٿي، بادشاھ شاهہ برج ۾ ايندو هو. هن جاءِ ۾ سواءِ سلطنت جي جان نثارن جي ڪوبہ شخص بارياب ٿي نہ سگهندو هو. پادشاہ نامہ جو بيان آهي تہ:

"درین بیت اشرف غیر پادشاہ و شهزادۂ کامگار بخت بیدار و چندے از ملتزمان بساط و قرب هیچ یکے بے‌دستوري راہ ندارد حتیٰ خدمتگاران کہ اینان نیز بےطلب در مي آید بان خدمت قیام دارند و توقف مي‌کند." (پادشاہ نامہ ـ صفحہ ۱۵۰).

هتي سلطنت جي نهايت ضروري معاملن تي بحث ٿيندو هو ۽ ڪي ضروري ڪاغذ، جي ديوان خاص ۾ پيش ٿي نہ سگهيا هئا، سي بہ هتي پيش ڪيا هئا. هن جاءِ ۾ بہ ـ ٽي ڪلاڪ پورن هڻ ٿيندو هو.

(۷) محل سراء: ٻن ٻهرن کان پوءِ بادشاهه حرمسراءِ ۾ ويندو هو. سڀ کان اول نماز ظهر ادا ڪندو هو. پوءِ ماني کائيندو هو. ڪلاڪ ڪن آرام ڪندو هو. ان کان پوءِ راڻيءِ ممتاز محل جي معرفت غريب رنن زالن، يتيم نينگرين ۽ مفلس ۽ نادار ڇوڪرين ۾ خيرات تقسيم ٿيندي هئي. ايتري ۾ نماز عصر (ٽيهري) جو وقت ٿيندو هو. باجماعت نماز ادا ڪرڻ کان پوءِ بادشاهه ديوان عام ۾ ايندو هو. سلطنت جا سڀ اميرامراءِ مجرا بجا آڻيندا هئا. ڪي درخواستون پيش ٿينديون هيون. ايتري ۾ مغرب جي نماز جو وقت ٿيندو هو، جا باجماعت ادا ٿيندي هئي. ان کان پوءِ بادشاهه نشيمن فردوس آئين ۾ تشريف فرما ٿيندو هو. نصف گهڙي ملڪي حالتن تي بحث ٿيندو هو. ان کان پوءِ اڌ ڪلاڪ بادشاهه راڳ ٻڌندو هو، جنهن کان پوءِ عالم ۽ فاضل ڪنهن علمي مسئلي تي بحث ڪندا هئا. بادشاهه خود به ان ۾ حصو وٺندو هو.

جڏهن عشا (سومهڻي) جو وقت ٿيندو هو تڏهن بادشاهه جماعت سان نماز پڙهندو هو ۽ ان کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ بادشاهه برج ۾ ايندو هو. اتي ڏينهن جو باقي رهيل ڪم ختم ڪندو هو. اتان فرصت ملڻ تي خاص محل ۾ اچي ماني کائيندو هو. پوءِ راڳ جي مجلس ٿيندي هئي، جا ٽي گهڙيون هلندي هئي. ان کان پوءِ بادشاهه خوابگاهه ۾ ويندو هو، جتي منورخان شيرين بيان سير ۽ تاريخ جي ڪتابن مان نبين، ولين، گذريل بادشاهن ۽ سعادتمند خواتين جو احوال پڙهي ٻڌائيندو هو.

"در احوال انبيا و اوليا و وقائع سلاطين سابق و حوادث خواتين متالف که سعادتمندان هند پذير را تذکره بيدار بست - خصوصاً ظفرنامه و واقعات بابري مي خواند." (پادشاه نامه - صفحه ۱۵۳).

ان طرح اڌيءَ رات جي وقت بادشاهه آرام ڪندو هو.

مٿين ذڪر ڪيل پروگرام تي سرسري نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو ته بادشاهه ڏينهن - رات ۾ فقط ٻه پهر آرام ڪندو هو. ملا عبدالحميد چوي ٿو ته:

"همگي اوقات خواب عبادت انتساب قريب به دو پهر است." (پادشاه نامه - صفحه ۱۴۳).

اربع جي ڏينهن فقط عدل جي دربار منعقد ٿيندي هئي، باقي سڀ ڏينهن دربار بند ٿيندي هئي. ان ڏينهن صرف دادخواه ئي دربار ۾ حاضر ٿيندا هئا. بادشاهه دريءَ مان سڌو ديوان خاص ۾ ويندو هو ۽ تخت عدل تي جلوه افروز ٿيندو هو. جمعي ڏينهن سڄي ملڪ ۾ موڪل هوندي هئي.

فرانس جي بادشاهه لوئي چوڏهين جو قول آهي ته "حڪومت ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته سخت محنت ڪجي، ڇاڪاڻ ته ان کان سواءِ خدا جي ناشڪرگذاري ۽ ڪفران نعمت ۽ رعيت سان بي‌انصافي ۽ ظلم ٿيندو." شاهجهان هن قول تي مڪمل عمل پيرا هو. شاهجهان جي همعصر شاعر ڇا ته خوب چيو آهي:

"خلق سبک دل از گران باريش،
فتنه گران خواب ز بيداريش."

[ترجمو]

بون (اولهه جرمني) ۾ ”سوهن جي ڌرتي جي شام“ ۾ پروفيسر ڊاڪٽر انيمري شمل سنڌي موسيقارن ۽ فنڪارن جو تعارف ڪرائي رهي آهي.

پروفيسر انيمري شمل

بون (اولهه جرمني) ۾ ”موهن جي دڙي جي شام“

۵ ڊسمبر ۱۹۷۵ع تي اولهه جرمنيءَ جي گاديءَ جي شهر بون ۾ پاڪ-جرمن فورم موهن جي دڙي کي بچائڻ جي ضرورت ڏانهن جرمن عوام جو توجهه ڇڪائڻ واسطي مقامي پاڪستاني سفارتخاني ۽ يونيسڪو جي شاخ جي مدد سان ”موهن جي دڙي جي شام“ ملهائڻ جو بندوبست ڪيو. جيتوڻيڪ اسان جي جرمن سرڪار ان مقصد لاءِ ڏهن لکن مارڪن جي امداد اڳي ئي ڏيئي چڪي آهي، پر اسان کي محسوس ٿيو ته ان نيڪ ڪم ۾ اسان کي اڃا به وڌيڪ هٿ ونڊائڻ گهرجي، انڪري اسان ”موهن جي دڙي جي شام“ جو پروگرام مرتب ڪيو. پاڪستان سرڪار جي ڪرمفرمائيءَ ۽ پي-آءِ-اي جي سربراهه ايئرمارشل نورخان جي قرب سان جرمنيءَ جي گاديءَ جي شهر بون ۾ پهريون دفعو سنڌي موسيقيءَ جي ماهرن ۽ برک ڳائڻن جو هڪ وفد واديءِ سنڌ جي سوين سال قديم موسيقيءَ جو مظاهرو ڪري سگهيو.

اها محفل اِستِبدِتّل بون بادِگادِيسبرگ جي عظيم الشان هال ۾ ٿي. تقريباً پنج سؤ مهمان هئا، جن مان ڪيترائي جرمن توڙي پاڪستاني جرمنيءَ جي دوردراز علائقن مان هن يادگار مجلس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيا هئا. محفل ۾ پاڪ-جرمن فورم جي صدر مسٽر ڪوهلر موضوع تي روشني وڌي. آن کان پوءِ جرمنيءَ ۾ يونيسڪو جي شاخ جي نائب صدر پروفيسر فان سيمپسَن (برلن يونيورسٽي) موهن جي دڙي جي بچاءُ جي ضرورت بابت هڪ موثر تقرير ڪئي. بدقسمتيءَ سان يورپ جو تعليم يافته طبقو به اڃا تائين موهن جي دڙي جي نالي سان آشنا نه آهي. ان موقعي تي موهن جي دڙي جي آها فلم پڻ ڏيکاري ويئي، جيڪا پاڪستان سرڪار موهن جي دڙي تي بين الاقوامي سيمينار جي موقعي تي تيار ڪئي هئي. فلم ڏيکارڻ لاءِ گهربل پروجيڪٽر جو مسئلو عوامي جمهوريه چين جي سفارتخاني حل ڪيو. اها فلم انگريزيءَ ۾ هئي، جنهن تي مون کي جرمن زبان ۾ تبصرو ڪرڻو پيو. اسان جا مهمان واديءِ سنڌ جي اعليٰ تهذيب، رهڻي ڪهڻيءَ جي مهذب طورطريقي ۽ تاريخ جي آڳاٽي دور ۾ شهر جي عمدي رٿابنديءَ کان تمام گهڻو متاثر ٿيا.

”موهن جي دڙي جي شام“ جو سڄو پروگرام سنڌي موسيقيءَ جو هو. جيئن ته مون کي سنڌي موسيقيءَ جي فن سان پراڻي واقفيت آهي، انڪري آءٌ واديءِ سنڌ ۾ موسيقيءَ جي اوسر ۽ عمل بابت سولائيءَ سان ڳالهائي سگهيس ۽ فن جي هرهڪ نموني جي خصوصيتن کي بيان ڪري سگهيس. نتيجو اسان جي توقع کان به وڌيڪ نڪتو. سنڌي فنڪارن جرمن عوام کي موهي ڇڏيو.

نہ فقط ھُنن جي ڏيک ويک پر جنھن فنڪارانہ مھارت سان ھنن پنھنجا پنھنجا ساز وڄايا، تنھن جڻ جادو لائي ڇڏيو. مٺي خان کي گھڙي جي وڄت تي ۽ الھڄائي ڪومي کي ٻينن تي سُر رائو پيش ڪرڻ تي ڏاڍو داد مليو. يورپ انھن ٻنھي سازن کان نا آشنا آھي. علڻ فقير پنھنجي منفرد ۽ مخصوص آواز ۾ سُر ساموندي ڳاتو، جنھن ۾ ساموندي لھرن جي ڇُرپُر انھن پڻ محسوس ڪئي، جن اڳي ڪڏھن مشرقي موسيقي نہ ٻڌي ھئي. ميرمحمد جي وڄت تي علڻ فقير ھڪ لوڪ ناچ پيش ڪيو، جنھن ۾ مھمانن کي ھڪ سنڌي ڳوٺ جي جھلڪ نظر آئي. فقير عبدالغفور ۽ حسين بخش خادم پنھنجي راڳ ۽ ناچ سان واھ جو رنگ جمايو. الھيار فقير ٻـ انھن جو ساٿ ڏنو. پر ائين جدا جدا نالا ڪڻڻ نامناسب ٿيندو. ميرمحمد ۽ علي محمد تنبورن تي پنھنجي ڪمال جو مظاھرو ڪيو. اھڙيءَ طرح سنڌس سائين وري طبلي ۽ ھارمونيم ۾ پنھنجو جوھر ڏيکاريو. ھيءَ محفل موسيقي اُن وقت عروج تي ھئي، جڏھن "سنڌڙي دا شھباز قلندر" ڳايو ويو ۽ آخر ۾ "ھوجمالو" پيش ڪيو ويو.

سان پانيان تي تہ ھيءَ محفل سنڌ جي عوامي موسيقيءَ جي شائقين جي توقع کان بہ وڌيڪ ڪامياب ٿي. بون جي پريس، اُن جي خبر ڇاپي ۽ ڊچ ويل ۽ وسدچر رُنڊڪ ٻنھي سنڌي موسيقي رڪارڊ ڪئي. اسان کي فخر آھي تہ نہ فقط موھن جي دڙي کي بچائڻ ۾ پر سنڌ جي موجودہ ثقافت ۾ پڻ جرمن عوام جو نئون شوق جاڳيو آھي. اسان انھن مڙني جا ٿورائتا آھيون، جن ان شام کي ڪامياب ڪرڻ ۾ ۽ موھن جي دڙي جي زمالي کان وٺي ھاڻوڪي وقت تائين واديءَ سنڌ جي وسيع ميدانن جي عظيم ثقافت جي تصوير پيش ڪرڻ ۾ اسان جي مدد ڪئي.

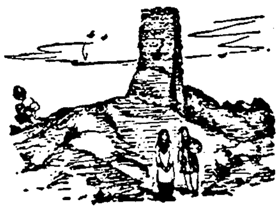

ترڪ عالمن جو وفد حيدرآباد ۾

کاٻي ڪان ساڄي:
(۱) مسٽر جمال رند (۲) ترڪ مهمان (۳) پروفيسر محمد صالح راھو (۴) جناب حيدرعلي وفد جو اڳواڻ (۵) جناب محمد حسن پنو (٦) ترڪ مهمان (۷) مسٽر ظھور انصاري [ٻي قطار] (۸) مسٽر محمد اسحاق ابڙو (۹) مسٽر غلام رسول چنه (۱۰) مسٽر محمد خان راھو (۱۱) ڊاڪٽر محمد صالح شاھ (۱۲) مسٽر امداد حسيني (۱۳) مسٽر جلال الدين خواجه ۽ ٻيا.

ترڪ عالم ۽ تعليمدان حيدرآباد جي تعليمدانن، عالمن ۽ اديبن سان

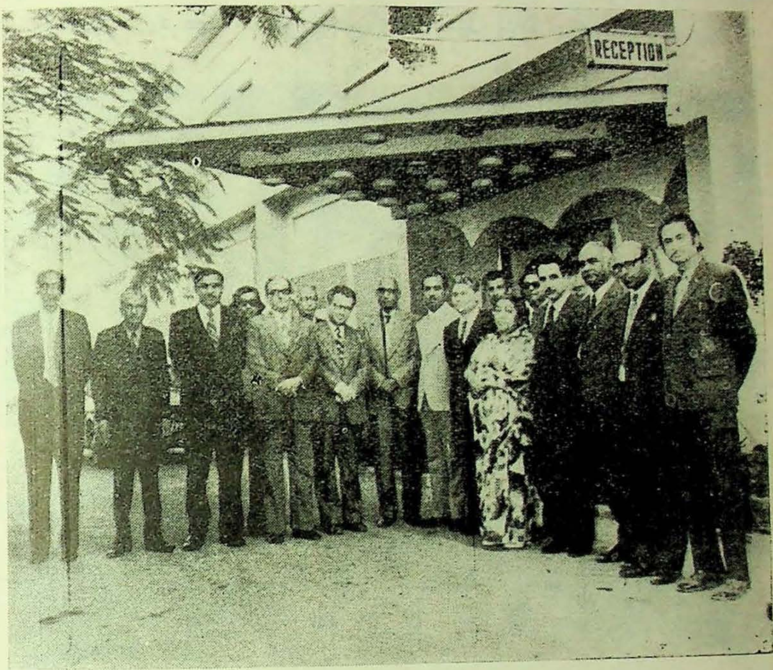

کابي کان ساڄي:
(۱) پروفيسر محمد الياس ابڙو سنڌ يونيورسٽي (۲) مسٽر اڪرم انصاري ڊائريڪٽر تعليم (۳) مسٽر مراد علي نظاماڻي ڊائريڪٽر تعليم (۴) مسٽر غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ (۵) مسٽر محمد ابراهيم جويو ميمبر ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ (٦) ترڪ مهمان (۷) مسٽر غلام حسين جعفري پرنسپال پبلڪ اسڪول (۸) مسٽر محمد حسن پنهور ڊپٽي سيڪريٽري وزارت تعليم (۹) ترڪ مهمان (۱۰) مسٽر ٽالپر (۱۱) مسز شمس عباسي ڊائريڪٽر ڪريڪيولم بيورو (۱۲) جناب حاجي خان خواجه صاحب چيئرمن بورڊ آف سيڪنڊري ايجوڪيشن (۱۳) جناب حيدرعلي وفد جو اڳواڻ (۱۴) پروفيسر محمد صالح راهو چيئرمن ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ (۱۵) مسٽر محمد اسحاق ابڙو سيڪريٽري ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ (۱٦) هڪ اخباري نمائندو.

ترڪيءَ جي عالمن ۽ تعليمي ماهرن جي حيدرآباد ۾ آمد

ڊسمبر ١٩٧٥ع جي ڏهين تاريخ ترڪيءَ جي عالمن ۽ تعليمي ماهرن جو ٽن ڄڻن تي مشتمل هڪ وفد وزارت تعليم، حڪومت پاڪستان جي ڊپٽي سيڪريٽري جناب محمد حسن پٺي سان گڏ حيدرآباد جي دوري تي آيو. وفد جي اڳواڻ جناب حيدرعلي، جيڪو ترڪيءَ جي حڪومت ۾ وزارت تعليم ۾ سيڪنڊ سيڪريٽري آهي، ٻڌايو ته سندن دوري جو مقصد ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ جي ڪم جو معائنو ڪرڻ آهي. هن ٻڌايو ته، ڪجهه عرصو اڳ پاڪستان جي ٽيڪسٽ بوڪ بورڊن جا چيئرمن وفد جي صورت ۾ ترڪيءَ جي دوري تي آيا هئا.

حيدرآباد ۾ سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ ترڪ مهمانن جي ميزبانيءَ جا فرائض سرانجام ڏنا. بورڊ پنهنجن معزز مهمانن کي سنڌي اجرڪن جا تحفا ڏنا ۽ سندن اعزاز ۾ هوٽل سائينجيز ۾ هڪ پرتڪلف لنچ ڏني. جنهن ۾ ممتاز تعليمدان ۽ علمي ۽ ادبي ادارن جا نمائندا شريڪ ٿيا. ان موقعي تي سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ جي چيئرمن جناب محمد صالح راهو وفد جو گرمجوشيءَ سان استقبال ڪيو ۽ برصغير جي مسلمانن جي ترڪيءَ ۽ ان جي رهواسين سان محبت ۽ سندن تواريخي لاڳاپن تي موثر نموني ۾ روشني وڌي. انهيءَ کان اڳ وفد جي اڳواڻ جناب حيدرعليءَ پنهنجن ميزبانن جو شڪريو ادا ڪيو. ترڪيءَ بابت ڪن معلوماتي سوالن جا جواب ڏيندي هن ٻڌايو ته ترڪيءَ ۾ سٽر سيڪڙو ماڻهو تعليم يافته آهن. پار ڇهن ورهين جي عمر ۾ اسڪول ۾ وڃي ٿو. جيئن ته سڄي ملڪ ۾ هڪئي ترڪي ٻولي ڳالهائي، لکي ۽ پڙهي وڃي ٿي، انڪري سمورا درسي ڪتاب پڻ هڪئي ٻوليءَ ۾ ڇپجن ٿا. هن چيو ته ترڪيءَ جي ترقي ڪرڻ ۽ جديد دؤر جي تقاضائن کي منهن ڏيڻي ترقي يافته قومن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي اڳتي وڌڻ جو مکيه راز ان ڳالهه ۾ آهي ته ترڪيءَ ۾ مردن ۽ عورتن کي هڪ جهڙا حق مليل آهن. زالن جي پردي جو پراڻو رواج بلڪل ختم ٿيل آهي. ترڪ مرد ۽ زالون پنهنجي زندگيءَ جي مکيه شعبن ۽ ملڪي تعمير جي ڪمن ۾ گڏوگڏ ڪم ڪري رهيا آهن.

”تمدن ۽ ثقافت جي ترقيءَ جي معنيٰ اها نہ آهي تہ هر شخص کي مرد مت اڳتي آڻي محاذ تي بيهارجي. اها ڳالهہ ائين ٿي ٿيندي تہ هر شخص کي زور مس ڪري رڳو قدم سان قدم ملائي هلڻ لاءِ گهلي آڻي اڳيان بيهارجي. بلڪ ان جي معنيٰ صرف هيءَ آهي تہ هر دؤر ۾ ادب شناس ۽ باذوق ماڻهن جو هڪ منتخب ۽ ڏٺل حلقو موجود هجي، جن کان عام پڙهندڙن جي سڄي جماعت، ذوق ۽ ادب دوستيءَ ۾، هڪ-اڌ نسل جي ويڇي کان زيادہ پٺتي نہ هجي. شعور ۽ ادراڪ جون تبديليون ۽ واڌارا، جيڪي اول کن ٿورن وٽ ظاهر ٿيندا سي، پنهنجي اثر ذريعي، ۽ پڻ ترت مقبول ٿيندڙ مصنفن معرفت، آهستي آهستي زبان تي پنهنجا هلڪا هلڪا نشان ۽ نقش پيدا ڪندا، ۽ جنهن وقت اهي ان تي ڄمي، دائمي جڳهہ والاري ويندا، تڏهن وري هڪ نئين قدم ۽ هڪ نئينءَ پيشقدميءَ جي ضرورت ٿيندي.“ - ٽي. ايس. ايليٽ.

آڏيسي اُٿي ويا، مٿڙهيون مون مارين!
(شام)

”انجم“ هالائي

١- نومبر ١٩٧٥ع تي سنڌ جو ڪهنه مشق شاعر ۽ قادرالڪلام اديب آخوند حاجي عبدالرحمان ”انجم“ هالائي گذاري ويو. انجم هالائيءَ جي زندگي ملا مڪتب جي معلم جي حيثيت سان شروع ٿي، جنهنڪري سندس فطري رجحان ادب سان رهيو. پاڻ هالا جي ڪهنه مشق شاعر مرحوم حافظ جان محمد ”جان“ جا شاگرد هئا، جنهن جي شاعرانه صلاحيتن انجم مرحوم جي فن کي اڳتي وڌايو. نه رڳو شاعريءَ ۾ انجم صاحب اڳتي قدم وڌايو، پر سماجي ۽ ادبي زندگيءَ سان به رابطو قائم ڪيائين. پاڻ ورهين جا ورهيه هالا ميونسپل جو ڪائونسلر ٿي رهيو. اسڪول بورڊ ڪميٽيءَ جو چيئرمن ۽ هالا ميونسپل جو وائيس پريزيڊنٽ به ٿي رهيو. ملا مڪتبن جي معلمن کي هڪ پليٽ فارم تي ڪرڻ ۾ به انجم صاحب جو وڏو هٿ هو. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو ملا مڪتبن کي سرڪاري اسڪولن واري حيثيت ۽ درجو مليو ۽ معلمن کي ”ملا“ جي درجي مان ڪڍي ”استاد“ جي حيثيت ڏياريائين. انجم مرحوم پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيا، جن مان ”پياري نازنين“، ”شمع اسلام“، ”ڪاروان زندگي“ ۽ ”ديوان انجم“ قابل ذڪر آهي. هالا نوان جي تاريخ ۾ انجم هالائي پهريون شاعر آهي، جنهن جو باقاعدي ديوان ڇپيل آهي. سندن ڪلام اڪثر ڪري ريڊيو پاڪستان تان اڄ به ڳايا وڃن ٿا. انجم صاحب ”معلم“ ۽ ”تعمير“ هفتيوار اخبارن جو ايڊيٽر ٿي رهيو ۽ ورهاڱي کان پوءِ سنڌ جي پهرئين ماهوار رسالي ”فردوس“ جو ٽي سال ايڊيٽر ٿي رهيو. انجم هالائيءَ جون اهي خدمتون ناقابل فراموش آهن، جيڪي هن ادب، سماج ۽ صحافت جي سلسلي ۾ انجام ڏنيون آهن.

مرحوم پويان هڪ بيوهه، هڪ نياڻي ۽ ٽي فرزند ڇڏيا آهن. اسين دعاگو آهيون ته الله تعاليٰ مرحوم کي پنهنجي جوار رحمت ۾ وٺي ۽ سندس پوين کي سندس ادبي سرمايي محفوظ ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي، آمين.

—”انور“ هالائي

"شهنشاهه" هالائي

٢٨- ڊسمبر ١٩٧٥ع، تي سنڌيءَ جو پراڻو شاعر حاجي شفيع محمد "شهنشاهه" هالائي گذاري ويو.

حاجي شفيع محمد "شهنشاهه" نهايت خوش مزاج ۽ ڪلمک انسان هو. سرڪاري نوڪريءَ کي لت هڻي، پنهنجي سياسي زندگيءَ جي شروعات خلافت تحريڪ ۾ ڪم ڪرڻ سان شروع ڪيائين. ان زماني ۾ خلافت تحريڪ ۽ انجمن مولود النبيءَ جو سرگرم ڪارڪن رهيو. ڪيترائي سال هالا ميونسپل جو ڪائونسلر ۽ اسڪول بورڊ جو چيئرمن ٿي رهيو. ان دور ۾ ڪيس هاءِ اسڪول جو شوق جاڳيو ۽ ان لاءِ مشهور زمانه "خورشيد" ناٽڪ ٿي راتيون اسٽيج ڪرايائين، جنهن سان ٿيل آمدني هاءِ اسڪول جي قيام لاءِ ڪڍ ڪيائين.

مرحوم "شهنشاهه" جو ادب سان چاهه جناب مخدوم محمد زمان 'طالب المولىٰ' جن جي صحبت جي ڪري ٿيو ۽ اڪثر ڪري مزاحيه غزل لکندو هو. "انجمن علم و ادب هالا" ۽ "بزم طالب المولىٰ سنڌ" جو سرگرم ڪارڪن هو. هر محفل، هر مشاعرو، مرحوم شهنشاهه ڪان سواءِ پُسو ۽ بي رونق نظر ايندو هو. ڪيس آخري چمار ۾ پنهنجي ڪلام شايع ڪرائڻ جو ڏاڍو شوق هو، مگر آن جي پورت ٿيڻ کان اڳي وڃي خالق حقيقيءَ سان مليو.

حاجي شفيع محمد شهنشاهه مرحوم پويان هڪ نياڻي ۽ هڪ ڀائٽيو ڇڏيا آهن. اسين دعاگو آهيون تہ الله تعالىٰ مرحوم کي جنت ۾ جايون ڏي ۽ پوين کي صبر جميل عطا فرمائي. هالا ۾ مرحوم جهڙي وڻندڙ شخصيت جي کوٽ مشڪل سان ڪو پري سگهندو.

"انور" هالائي

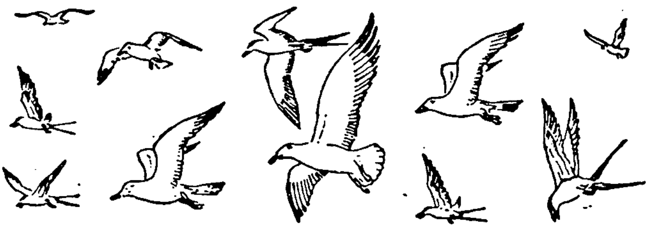

خبر هيءَ ڪري، سون ڏانهن ماروءَ موڪلي،
وسارج م ور ڪي، پئج ماڳ مري،
ورندينءَ ويڙهه وري، ڪو ڏينهن آهين ڪوٽ ۾.
ـ لطيف